

Doktori (Ph. D.) Értekezés

Ars peregrinandi

**A 16. századi wittenbergi magyar peregrinusok neolatin
búcsúztatóverseinek vizsgálata hazai és nemzetközi kontextusban**

Móré Tünde

Debreceni Egyetem

BTK

2015

ARS PEREGRINANDI

**A 16. SZÁZADI WITTENBERGI MAGYAR PEREGRINUSOK NEOLATIN BÚCSÚZTATÓVERSEINEK
VIZSGÁLATA HAZAI ÉS NEMZETKÖZI KONTEXTUSBAN**

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében

az Irodalom-és kultúratudományok..... tudományágban

Írta:Móré Tünde..... oklevelesbölcész.....

Készült a Debreceni EgyetemIrodalomtudományok..... doktori iskolája

(.....Magyar és Összehasonlító Irodalomtudomány..... programja) keretében

Témavezető: Dr. . Imre Mihály

.....(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 200.....

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 200.....

Én, *Móré Tünde*, felelősségem teljes tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és nem utasították el.

Az értekezés az A2-JÁDJ-13-0298 számú pályázat keretében készült.

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Tartalomjegyzék	
I. Bevezetés	4
II.A respublica litteraria fokozatai a 16. században	7
2.2.A vizsgálati korpusz	15
III.A kora újkori utazás ideális változatai	21
3.1. Az utazási szövegek a kora újkorban	21
3.2. Utazás és kegyesség a Speculum exiliiben	26
3.3. Az utazás laudatív ábrázolása Forgách Mihály wittenbergi beszédében	37
3.4. Kitérő a peregrináció dokumentálásáról: Baranyai Decsi János útleírása	46
IV.A búcsúztatóvers a szak- és a praeceptum-irodalomban	51
4.1. Az alkalmi költészet és a búcsúztatóvers a kutatásban	51
4.2. A propemptikon a praeceptumirodalomban	57
V.A búcsúztatóvers változatai	62
5.2. A coetus wittenbergi kapcsolatai: nyomdászok és professzorok	68
VI.A wittenbergi cotushoz kapcsolódó propemptikonok	78
6.1. Az emlékezet szerepe a búcsúztatásokban	79
6.2. Mitológiai párhuzamok a barátság megjelenítésére	82
6.3. A dicséret mértéke	87
6.4. Toposzok a propemptikonokban	91
6.4.1. A humanista képzettség megjelenítése és a bukolikus képek	91
6.4.2. Antiturcica a búcsúztatásokban	98
6.4.3. Tóbiás és Rafael arkangyal	103
VII.Összegzés	108
Összegzés	111
Summary	112
Függelék 1.	113
Függelék 2.	117
Függelék 3.	123
Függelék 4.	128
Irodalomjegyzék	139

I. Bevezetés

„Beiläufig werden die Abschiedsgedichte als Widerspiegelungen einiger Aspekte des akademischen Lebens erörtert.”

[Mellesleg a búcsúztatóversek értelmezhetőek az akadémiai élet nézőpontjainak tükörképeként.]

Az idézet Kristi Viidingtől származik,¹ a búcsúztatóversekről szóló monográfiájának bevezetésében olvasható. A kijelentés arra hívja fel a figyelmet, hogy noha maga Viiding elsősorban a szövegtípus formai jellegzetességeit tárgyalja a kötetben, további elemzési szempontok is érvényesíthetőek a propemptikonok esetében. Ezek elsősorban arra a kontextusra kérdezhetnek és kérdeznek rá, amely a búcsúztatóversek megírását, kiadását és fennmaradását jellemzi, ezeket pedig az egyetemjárás és az akadémiai tevékenység határozza meg a 16. század folyamán.

Jelen értekezés a magyarországi peregrinusok irodalmi tevékenységének² vizsgálatára tesz kísérletet, azzal a céllal, hogy egyrészt minél teljesebb képet alkothassunk ezeknek a szövegeknek a peregrinációs tevékenységekben betöltött szerepéről, másrészt általánosabb értelemben véve a 16. századi alkalmi költészetben felhasznált poétikai eljárásokról, valamint utóbbiak esetleges kapcsolatáról a peregrinációhoz. Ezeket a szempontokat a magyarországi szakirodalom még nem érintette, noha többen sürgették érvényesítésüket.³

A doktori értekezés az évtizedekre visszanyúló peregrinációtörténeti vizsgálatok eredményeire épít, amikor a wittenbergi nyomtatványok interpretációjára vállalkozik, emellett fontos háttérrel nyújtottak a hasonló szempontokat alkalmazó nemzetközi eredmények.

A szövegtörzs kialakítása során az RMK III. kötetét⁴ tekintetem kiindulópontnak. Ezt egészítettem ki a pótkötetek anyagával,⁵ az Apponyi-katalógussal,⁶ valamint Németh S. Katalin által elkészített Hungarica-katalógussal,⁷ amely a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek nyomtatványállományát tanulmányozta. Meg kell még említenem a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár katalógusát,⁸ amely szintén tartalmazott újabb adalékokat, illetve további kiegészítéseket jelentett a folyamatosan bővülő digitalizált szövegek köre.

¹ VIIDING 2000, 11.

² A doktori értekezésben az irodalomfogalom a preromantikus értelemben használatos.

³ SZABÓ A. 2004

⁴ SZABÓ K.-HELLEBRANDT 1896

⁵ DÖRNYEI-SZÁLKA 1990-

⁶ APPONYI 2004

⁷ NÉMETH S. 1993

⁸ SEBESTYÉN-SPIELMANN 2001

Az értekezés bizonyos fejezeteit publikációként is megjelentettem, valamint egyes egységeket szakmai előadások formájában tettem közzé. Ezek jegyzéke a tézisfüzet végén olvasható.

A feldolgozott szövegek modern szövegkiadás formájában nem elérhetőek, a dolgozatban saját átírásban szerepelnek az idézetek. A nyomtatványokban használt rövidítéseket feloldottam, a klasszikus helyesírást használva a szövegközlés során. Az elemzések esetében a latin idézetek után zárójelben prózafordítást is közlök, amennyiben nem saját fordítás, a lábjegyzetekben olvashatóak a fordítók nevei. A fordítások és átírások elkészítése során Tóth Orsolya volt segítségemre, munkáját ezúton is köszönöm.

A névalakkal kapcsolatban vegyes megoldást választottam. A magyarországi szerzők esetében a Régi Magyar Szerzők által hivatalosnak tekintett variánsot alkalmaztam. Ez néhány szerző esetében nem egyezik a szakirodalomban honos névalakkal, ekkor a névalak első előfordulásakor zárójelben közlöm a változatot. A nem magyarországi szerzőknél viszont általában a latinus használatot tekintetem mérvadónak. A mitológiai szereplők nevének helyesírásával kapcsolatban Kerényi Károly 1977-ben megjelent *Görög-római mitológia* című kötetét követtem. Kivételt képeznek a szövegekből vett idézetek és az elemzések, amelyek során az idézetben olvasható névalakot használom.

A doktori értekezés összesen hét fejezetből áll. A rövid bevezetést (I.) a *respublica litteraria* jellemzése követi (II.), amely bevezeti ennek a közösségnek a szerepét az egyetemjárásban, valamint a magyarországi diákok betagozódását ebbe a közegbe. Ebből következik az utazási szövegek bemutatása, különös tekintettel három utazási szöveg elemzésére (Laskai Csókás Péter, Forgách Mihály, Baranyai Decsi János, III). A fejezet azt kísérli meg körbejárni, milyen ideális utazásokat írnak meg a 16. században, összefüggésben a szövegtípussal, és a kiadási körülményekkel. Az utazási szövegek után közelítem meg a búcsúztatóverseket, először a kutatástörténeti, interpretációbeli nehézségeket mutatom be (IV). Ennek során bemutatom a mérvadó szakirodalmi megközelítéseket és kutatási projekteket, valamint a szövegtípus jelenlétét a *praeceptum*-irodalomban. A disszertáció utolsó előtti fejezete tartalmazza a *propemptikonok* szövegtípusának jellemzését, lehetséges variációit a németországi egyetemekhez kötődő példákon keresztül (V). Az utolsó VI. fejezetben pedig a magyarországi diákokhoz kötődő szövegek retorikai-poétikai vizsgálata olvasható.

A szövegek német vonatkozásai miatt szekunder forrásokat Németországban és Ausztriában kerestem és találtam. Kutatásaimat nagyjából az Osztrák Nemzeti Könyvtárban (Österreichische Nationalbibliothek) folytattam, de a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek ösztöndíjának köszönhetően végezhettem kutatómunkát a könyvtárban. A Magyar Ösztöndíj

Bizottság és a bécsi Collegium Hungaricum 2013, 2014 és 2015 folyamán megítélt ösztöndíjai segítségével kutathattam többek között a marosvásárhelyi Teleki-tékában.

II. A *respublica litteraria* fokozatai a 16. században

A tudás nemessége hozta létre azt a közeget, amelyben az értékmérő a humanista műveltségben való jártasság, a szent nyelvek ismerete volt; a kommunikáció elsődleges eszköze a levelezés és a levelek kísérőjeként küldött nyomtatványok, kéziratok, üdvözetek és ajándékok. Ahogyan Almási Gábor is hangsúlyozta, a *respublica litteraria* összetartó ereje a *studia humanitatis* volt, kiegészítve olyan kulturális konvenciókkal, amelyek képlékenyséjük mellett mégis alkalmasak voltak arra, hogy amennyiben ezeket végrehajtották, akkor a cselekvők prezentálhatták magukat a *respublica litteraria* tagjaiként.⁹

A kifejezés története ismert, először 1417-ben olvasható egy itáliai levélben.¹⁰ Mégis a 16. században vált igazán népszerűvé a használata, mégpedig Erasmus *Antibarbarorum liber* című munkájával.¹¹ A kortársak leggyakrabban a *respublica litteraria* kifejezést használták, hasonlóan a modern szakirodalomhoz, viszont több szinonimával is találkozhatunk. Françoise Waquet amellett, hogy igen alapos áttekintést ad közre a 14-15. századi említésekről, a következőket sorolja fel: *orbis litterarius*, *orbis literatorum*, *eruditus orbis*, illetve *coetus doctorum hominum*.¹²

A reneszánsztól kezdve a humanisták különleges pozíciót töltek be a társadalomban. Számos esetben tanácsadó, tanár, író szerepét vették fel: ebben a helyzetben nem ők maguk váltak a tekintély forrásává, hanem rendelkeztek azzal a képességgel, hogy összegyűjtsék, újra megírják és átírják a rendelkezésükre álló, vagy felfedezésre váró szövegeket. A trivium (grammatika, dialektika, retorika) kiemelt státusza ebben a rendszerben arra szolgált, hogy a textusok értelmezése uralható legyen. A 16. században lezajlott oktatási reformok hasznosították ezt a hermeneutikai modellt,¹³ ennek az elsajátítása vezethetett ahhoz, hogy a humanisták és a *respublica litteraria* egy folyamatosan bővülő közösséggé alakuljon, amelynek mindenki tagja lehetett, ha birtokában volt ezeknek a képességeknek.

A *respublica litteraria* tagjai az eruditio és a virtus ideáival felfegyverkezve hidalták át az esetleges (noha közel sem kizárólagos) társadalmi különbségeket.¹⁴ Természetesen a születés és a műveltség kiváltsága számos átfedést produkált, a nemesi származású

⁹ALMÁSI 2009, 23-52.

¹⁰FUMAROLI 1988; TRUNZ 1965

¹¹„Postremos vero, quos alios esse dicam quam eos, qui quodvis literarum genus et mirantur, et probant, cum primis etiam poesin et rhetoricen, at ea lege, ut ipsi pro summis, et poetis, et rhetoribus habeantur, cum nihil sint minus, nem dictu interim proclive fuerit, quos ex his hostibus literaria Respublica gravissimos perniciosissimosque patiat, aut quibus maximam cladum suarum partem acceptam referre debeat.” ERASMUS 1522.

¹²WAQUET 1989

¹³Ennek kérdéseiről legutóbb lásd: IMRE 2012, 15-45.

¹⁴„La République des Lettres est formée des hommes de lettres et des savants de tous pays. Notez que les savants y jouent un rôle plus important que les poètes et que République des Savants, comme on dit en Allemagne serait un terme plus exact. C'est un État fort démocratique: la naissance n'y joue aucun rôle: seul le savoir place chaque citoyen a son rang.” BARNES 1938, 13.

humanistáktól kezdődően azokig, akik éppen képzettségük segítségével jutottak nemesi ranghoz. A *respublica litteraria* vezető tagjai gyakran kerültek egy-egy fejedelmi, vagy főúri udvar mecénatúrájának körébe (Martin Luther), bár a többség egyetemi katedrán töltötte pályáját. A 16. század széles körben elismert magyarországi humanistái, mint Johannes Sambucus, vagy Dudith András uralkodói udvarokban (Habsburg-, illetve a Báthory-udvarokban) töltötték el pályájuk jelentős részét.¹⁵ Az oktatási traktátusok szerzői számot vetnek a humanista tudásanyag tétjével és kérdéseivel. Például Erasmus a már idézett *Antibarbarorum libri...* című munkájában a Múzsákra bizza a tudás hitelesítését.¹⁶ Az itáliai kultúrával versengtek az északi területek humanistái: Philipp Melanchthon szövegeiben Itália elérhető, és elérendő célként jelenik meg.¹⁷ 1540-ben Erasmus azt fogalmazza meg, hogy az a kulturális fölény, amelyet Itália magáénak tudhatott, felszámolásra került.¹⁸

Az eltérések, műveltségbeli variánsok ellenére a *respublica litteraria* egységes közegnek tekinthető a kora újkor időszakában. A közösségre vonatkozóan több jellegzettséget is felsorolhatunk: a sodalitasok jelentkezését, a levelezést, a humanista barátságot, a humanista utazást, a latin nyelv ismeretét és a latin névalakok használatát. A humanista barátság (*amicitia*) elsődlegesen társadalmi szokásrendet jelentett, mintsem modern értelemben vett érzelmi köteléket. Elméletét ókori szerzőkhöz fordulva alakították ki: fontos mintákat jelentettek a klasszikus római auktorok között kialakult barátságok. A humanisták közötti barátságot az írott kommunikáció tartotta fenn, a személyes találkozás nem minden esetben következett be. A levelezés mellett az ajándékozás is megerősíthetett egy-egy kapcsolatot. A természetbeli kedvességeken (például kutya, gyümölcs vagy virág) kívül a kiadott szövegek ajánlásai (dedikációk), vagy teljes munkák igazolták a másik iránti megbecsülést. Az egyik legfontosabb forrástípus az *album amicorum*, amelyben az utazó diákok gyűjtöttek rövid verseket külföldi tanulmányaik során. A barátság kifejezéséhez megfelelőnek bizonyultak a szakirodalom által alkalmi költészet körébe sorolt szövegtípusok, amelyek tematikai sokszínűségekkel járultak hozzá ahhoz, hogy a *respublica litteraria* tagjai a megfelelő eseményeket méltó módon, szövegesen örökíthessék meg.

Az oktatási céllal megtett hosszabb-rövidebb út sem ismeretlen gyakorlat, hiszen az antikvitásban a vagyonos ifjak művelődését a görög rétoriskolákban tett látogatás tetőzte be. Az utazás pozitív megítélése a kereszténység elterjedésével ingott meg, az egyházatyák ugyanis

¹⁵ ALMÁSI 2009

¹⁶ „Invisos habebam quoscunque noveram humanioribus studiis infensos Adamabam, quos eadem delectabant, qui in his aliquid opinionis parassent, eos ceu numina quaedam venerabar, ac suscipiebam. Huius animi, ne senem quidem adhuc poenitet. Non quod aliorum studia damnem, quae mihi non perinde placuerunt, sed quod intelligam quam frigida, manca, caecaque, sit eruditio, si quis Musarum detrahat praesidia.” ERASMUS 1522, A₂^b

¹⁷ Vö.: MELANCHTHON (1518) 2000

¹⁸ ERASMUS 1540

nagy veszélyt láttak arra, hogy inkább bűnre csábít az utazás (erről a problémáról részletesen a III. fejezetben szólok). A 16. században azonban ismét népszerű lett a nevelés kiegészítése tanulmányutakkal, sőt ismertetőjegye lett a művelt humanistának. A korszakra vonatkozóan peregrinációs utakról beszélhetünk, a Kavalierstour, vagy Grand Tour gyakorlatával 1600 után találkozhatunk a főúri, vagy királyi családoknál.¹⁹ A peregrinációs utak népszerű formája az egyetemjárás volt, amelynek során a neves egyetemeket (ezek kortól és tudományterülettől függően változhattak) járták végig a diákok. Az utazás hosszúsága változó, néhány hónaptól akár több évig is tarthatott; ez a támogatótól, vagy a peregrinus finansziális helyzetétől függhetett, de olyan tényezőket is figyelembe kellett venni, mint a háborús konfliktusok.²⁰ Az egyetemjárás során a több száz diák feladata az volt, hogy minél eredményesebben használja fel ezt az időszakot.

A teljes levelezési hálózatot működtető szerzőkön kívül azonban a *respublica litteraria* azokból a tömegekből állt, akik nem rendelkeztek ekkora ismeretséggel, hanem éppen fenntartották a rendszert azáltal, hogy híres tudósokat ismételtelen felkerestek, leveleket küldtek nekik. Ezek a levelek azonban nem egy esetben válasz nélkül maradhattak. Ez az egymás közötti kapcsolat fenntartását is jelenthette, de az oktatókkal folytatott korrespondanciát sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ezek az adatok nem kaptak akkora nyilvánosságot, mint az előbb említett humanisták levelezéséhez történő kapcsolódás, és kevesebb az állandó levelezőpartner. A levelezés mellett, vagy helyett a legkézenfekvőbb forrást azok a verses szövegek jelenthetik, amelyeket egymáshoz írtak az egyetemjárás éve alatt a peregrinusok.

A magyarországi egyetemjáró diákok a 16. század előtt már alapítottak bursákat; Krakkóban illetve Bécsben. A szövegekkel adatható kapcsolatok sem ismeretlenek, a 16. század annyiban jelentett újdonságot, hogy változott a közönség, és az elterjedtség. A korszak peregrinációjának jellegzetességeit és arányait széleskörű kutatásokban ismertették.²¹ A Wittenbergben tanuló magyarországi diákok hivatalosan 1555-ben hozták létre társaságukat, a *coetust*, amely saját matrikulával rendelkezett, ezt a dokumentumot 1613-ban hozták Debrecenbe, jelenleg a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található. A társaság működését többen is feldolgozták,²² a továbbiakban elsősorban Szabó Géza és Szabó András kutatásaira támaszkodom.²³

¹⁹ A fogalmat a szakirodalom az 1600-at követő időszakokban használja, noha korábbi datálásra tesznek kísérletet a következő kötetben BABEL 2004

²⁰ MACZAK 1995

²¹ Friss áttekintését lásd KECSKEMÉTI 2014

²² ASZTALOS 1931; KESERŰ 1969; KLANICZAY 1985; KEVEHÁZI 1986; KECSKEMÉTI 2008; RITOÓKNÉ SZALAY 2012b; 2012c

²³ SZABÓ G. 1941; SZABÓ A. 1987a; 1987b; 1989; 1990; 1993; 1999; 2000; 2004; 2005; 2013; 2014; 2015

A wittenbergi egyetemhez kötődően több forrástípus is rendelkezésünkre áll. Az egyetem matrikulája mellett²⁴ a promoveáltak listája és az ordinációs jegyzőkönyvek is hozzáférhetőek, ezek a dokumentumok igazíthatnak el a diákok tevékenységével kapcsolatban. Az egyetemi matrikula alapján közel 1000 főről beszélhetünk a 16. században, akik valamennyi időt eltöltöttek Wittenbergben. Ez az időkeret az 1590-es évek elejéig nyúlik, ugyanis addig a wittenbergi törvények rugalmasabban közelítették meg a felekezeti kérdést, és a nem lutheránus vallású diákok is tanulhattak az egyetemen teológiát. Ez a lehetőség 1592 után megszűnt, a 17. században már evangélikus diákok veszik az útjukat Wittenberg felé. Ez a szám minden magyarországi, valamelyik anyakönyvben bejegyzett peregrinust jelenti.²⁵ Ennek kevesebb, mint a fele, 439 magyarországi diák írta be a nevét a coetus matrikulájába annak 1555-ös alapítása után. Az arány ebben az esetben valamennyire csalóka, hiszen a coetus alapítása és az egyetem matrikulájának kezdete nem esik egybe, vagyis számolnunk kell azzal az 52 évnyi eltéréssel, ami az intézmény és a diákszervezet létrejötte között fennáll, valamint az első magyarországi diákok érkezésének időpontjával: a bejegyzések alapján ez az 1522-es év. Ezeket a különbségeket figyelembe véve vonhatjuk le azt a következtetést, hogy körülbelül a magyarországi diákok fele egyben a coetus tagja is volt.

A diáktársaság társadalmi összetétele elég egyértelmű: a 493 beiratkozottból 1613-ig 14 nemesi származású diák névvel találkozhatunk (a nobilis kitétel, vagy a teljes családi név kiírása), ez még 3%-át sem teszi ki a matrikulában szereplő diákoknak.

Származási helyükkel kapcsolatban mindössze sejtéseink lehetnek: valószínű, hogy a diákok nagyobb hányada érkezett az ország keleti részéről, illetve Erdélyből, azonban a kevés adat miatt részletes kimutatás nem készíthető. Ehhez hozzájárul az is, hogy a hódoltsági területeken született diákok gyakran kerültek az ország másik részébe, amikor iskolába jártak, a matrikulában szereplő bejegyzések pedig nem minden esetben alkalmazzák a helységneveket cognomenként. Pontosabb adatokkal azokról a diákokról rendelkezünk, akik aktívabb szerzői tevékenységet folytattak, noha ezekben az esetekben is rengeteg az ellentmondás, gondolhatunk Laskai Csókás Péter, Károlyi Péter vagy akár Baranyai Decsi János igencsak töredékesen hagyományozódott életútjaira. A nemesi származás továbbra is garanciát jelentett arra, hogy az illető születése, nősülése, szerzett tisztségei és halála fontos eseményként feljegyzésre kerüljenek. A többiek a nyomtatott művekben hagyhattak maguk után nyomot, ebből a szempontból teljesen logikus a 16. századi alkalmi költemények forrásművekként történő olvasata, ahogyan ezt Koncz József tette.²⁶

²⁴ FÖRSTEMANN 1841-1934

²⁵ SZÖGI 2011

²⁶ KONCZ 1891

A matrikulában a nevek legtöbbször latin alakban szerepeltek, a származás jelölése opcionális volt. Az egyetemi jegyzőkönyvben található bejegyzéseken túl a magyarországi peregrinusra további döntések vártak. 1555 után ugyanis lehetőség nyílt arra, hogy beléphessenek a coetusba, amely nem volt kötelező és valamennyi pénzügyi terhet jelentett (ezt az összeget valószínűleg a patrónusok támogatása fedezhette). A diáktársaság jellegzetességei közé tartozott, hogy szinte kizárólag magyarországi tagjai voltak.²⁷ Ezt a században meglehetősen szokatlan jelenséget Szabó Géza nemzeti karakternek nevezte,²⁸ Szabó András legfrissebb kutatásai a protestáns felekezetek történeti alakulásával kötötték össze, valamint utóbbi szerző kiemelte, hogy a diákok saját döntésük következtében vetették el a magyar nyelv használatát.²⁹

Az egyetemi karrier abban a pillanatban kezdődött meg, hogy a diák írásos nyomot hagy maga után az anyakönyvek valamelyikében, a rövidebb tartózkodások esetében el is maradhatott a bejegyzés.³⁰ Amennyiben a magyarországi diák mellett határozott, hogy belép a coetusba, akkor feljegyezték latin alakban a nevét. A matrikulában a rector, a senior személye határozta meg az egységeket, a belépők elszórtan dátumot is közölnek a nevük után. A peregrináló diákok közötti kapcsolatra utalnak, amikor feltüntetik az együtt érkezőket. Ezek az adatok annyiban bizonytalanok, hogy jóval azután is készülhettek, hogy a feljegyző megérkezett Wittenbergbe, azt a pontot rögzítik, amikor a peregrinus mellett döntött, hogy hozzájárul nevével a coetus adataihoz. A társaság rendelkezett szabályzattal, saját rendezvényekkel, ismeretesek azok az igemagyarázatok, amelyeket Melanchthon külön a magyarországi peregrinusoknak tartott latinul, mivel nem ismerték megfelelően a német nyelvet.³¹ A diákok levelezésére vonatkozóan Johann Jacob Grynaeus személyét kell kiemelnünk, akivel több peregrinus is tartotta a kapcsolatot.³² Az első adat 1579-ből származik, egy tübingeni tanuló került kapcsolatba a bázeli humanistával. A levelek többsége 1584 és 1590 között keletkezett, Szabó András felhívja arra a figyelmet, hogy „láncszerűen” kapcsolódnak egymáshoz a levelezőpartnerek.³³ Folyamatos levelezést a wittenbergi peregrinusok nemigen folytattak, a nemesifjakat kísérő nevelők viszont rendszeresen tudósították pártfogójukat a tanulmányút eseményeiről. A levelek mellett jelentősebb szövegtörzset alkotnak azok a kiadványok, amelyek kötődnek a coetushoz. A leggyakoribb az volt, hogy valamilyen esemény indította arra a társaság tagjait, hogy nyomtatásban

²⁷ SZABÓ A. 2013

²⁸ SZABÓ G. 1941

²⁹ SZABÓ A. 2013

³⁰ RITOÓKNÉ SZALAY 2012b

³¹ BORZSÁK 1965, 445.

³² SZABÓ A. 1989.

³³ SZABÓ A. 1989, 8.

nyilvánuljanak meg. A korszakról rendelkezésünkre álló adatok szerint alkalmakhoz kötődő aprónyomtatványok jellemzik a coetus tevékenységét.

A magyarországi diákok nyomtatványai sem értékelhetők másként, mint hogy ehhez a gyakorlathoz csatlakoznak, amikor elkészítik és megjelentetik kiadványaikat. Azt a variabilitást, amely a kortárs német nyomtatványokra jellemző (erről részletesebben az V. fejezetben szólok), nem tükrözik, nem is tükrözhetik a magyarországi nyomtatványok. A Wittenbergbe érkező diákok helyzete igen bizonytalan volt. A coetus anyakönyvében a leglényegesebb információk (név, dátum) szerepelnek, Szabó Géza kutatásai azt is megmutatják, hogy állandó pénzügyi nehézségekkel küzdöttek a diákok.³⁴ Az utazás célja sem kétséges, a legtöbben bizony lelkészeknek készültek, mindössze elvéve bukkanunk olyan peregrinusra, aki a doktori fokozatot is megszerezte.³⁵ Az egyetemi karrier fordulópontjai pedig éppen olyan eseményekhez kötődnek, mint a fokozatszerzés, vagy kötet megjelentetése, előléptetés, esetlegesen házasság. A magyarországi utazó egyetemi karrierje alacsonyabb ívet képez, a változást a továbbállás jelenti, akár haza, akár egy újabb peregrinációs állomás felé veszi útját. Leginkább a pénzügyi nehézségek következménye lehetett, hogy a coetus tagjainak egyetlen esemény bizonyul verselésre alkalmasnak: a távozás. Wittenberg elhagyása minden peregrinus számára elérkezett, vagyis a legkevésbé véletlenszerű eseménynek tarthatjuk (ellentétben a házassággal, vagy a halálesetekkel), viszont kapcsolódnak hozzá olyan megszólalásmódok, amelyeknek lényege éppen a barátság igazolása. Az utazás nem csak egyetlen módon örökíthető meg: a leírása (verses, vagy prózai formában) a hodoeporicon, az utazó búcsúzása az epi/apobaterion, búcsúztatása pedig a propempticon.³⁶ Noha az útleírás teret biztosít az üdvözlőverseknek, könnyen belátható, hogy a magyarországi diákok lehetőségeihez mérten a legmegfelelőbb forma a propemptikon volt. Nem véletlen, hogy a coetus virágkoraként értelmezhető 1580-as években a nyomtatványok kifejezetten propemptikon-füzéreket jelentettek. A társaság számára az utazók támogatása és búcsúztatása feljegyzésre méltó tevékenységnek bizonyult. Amikor a coetus egyik tagja hazaindult, a társaság költségén rendeztek számára ünnepélyt. Ezeknek az eseményeknek a pontos rendje és tartalma nem ismert, így azt nem tudom igazolni, hogy a rendelkezésünkre álló nyomtatott szövegállomány kapcsolatban lenne ezekkel a búcsúztatásokkal.³⁷ Ezt figyelembe véve lehetséges, hogy a nyomtatott szövegeket megelőzte egy nyilvános előadás, így létezhetett hangzó szöveg, noha a címlapokon nem szerepelnek olyan adatok, amelyek felolvasott változatra mutatnának. Arról is maradtak feljegyzések, hogy több esetben támogatták a hazatérőket anyagi hozzájárulással. A

³⁴ SZABÓ G. 1941

³⁵ RITOÓKNÉ SZALAY 2012b; KECSKEMÉTI 2014.

³⁶ Julius Caesar Scaliger elnevezéseit használom, a kategóriák kérdésére a IV. fejezetben térek vissza

³⁷ Szabó Géza három adatot idéz évszámmal, ezek 1568, 1569 és 1570 időszakát fedik le. SZABÓ G. 1941, 86.

társaság matrikulája³⁸ segíthetne abban, hogy pontosabb információkat nyerjünk arra vonatkozóan, milyen körülmények között adták ki ezeket a búcsúztató kiadványokat. Az anyakönyv azonban igen hiányos formában maradt ránk.³⁹ Szabó Géza kismonográfiájában utal olyan lakomákra, amelyeket akkor rendeztek, amikor valaki hazaindult.⁴⁰ Ezek az adatok az 1569-es és 1570-es évekre datálódhatnak. A gazdasági feljegyzések között rendszeresen visszatérő kifejezés a *prandium* vagy *convivium anniversarium*. Az évente megrendezett eseményhez kapcsolódóan részletesebb pénzügyi elszámolásokat mellékeltek a seniorok. A matrikula ilyen jellegű feljegyzései azonban 1581-el megszakadnak és egészen 1607-ig nem is folytatódnak. Ezzel a több évtizedes hézaggal éppen a *coetus virágkora* maradt adatok nélkül a diáktársaság részéről. Mindössze egy könyvjegyzék van beragasztva a belső fedélre, 1588-ból.⁴¹ Így azok a kérdések, mint hogy milyen szerepet tölthettek be a *coetus* tagjainál a szövegek az oktatás mellett, egyelőre válasz nélkül maradnak.

Ezek a tények mind azt támasztják alá, hogy a wittenbergi *coetus* igen körültekintően tagozódott be a *respublica litteraria* közösségébe. A tények mellett azonban kérdőjelekkel is szembekerülünk. Levelezésről nem igazán van szó, elszórt levélváltásokra vonatkoznak az adataink.⁴² Ezek valóban humanistákhoz szólnak, viszont igen célzatosan íródtak. A humanista episztolák kereteit alkalmazó levelezők közül kiemelkedik Forgách Mihály levélváltása Justus Lipsius-szal, és szerteágazó levelei a korszak humanistáihoz. A jelentőség oka abban rejlik, hogy Forgách választ kapott megkereséseire, amely egyáltalán nem volt garantált a levelet írók számára.

A fentiek alapján a *coetus* azon tagjai értelmezhetőek a *respublica litteraria* terében működő humanistaként, akikhez valamilyen szöveg is köthető. Ez jelentősen szűkíti a lehetőségeket, hiszen a versszerzők köre nem túl széles. A kérdés a továbbiakban az lehet, hogy ezek milyen körben kell, hogy ismertséget biztosítsanak, valamint az *amicitia* fogalom pontosan mit takar. A versek írói és címzettjei nagyobb százalékban mind a *coetus* tagjai, vagyis egy igen zárt körről beszélhetünk, akik egymás távozásakor mutatták meg poétikai tudásukat. A búcsúztatóvers valóban barátságról tanúskodik, viszont nem külső kapcsolatokat örökítenek meg. A nem magyarországi diákok mellett egyrészt a wittenbergi professzorok bukkannak fel búcsúztatóként. Az oktatók csoportján kívül két adatolható diák szerepel,⁴³ valamint két nem wittenbergi professzor és elismert humanista (Nicodemus Frischlin és

³⁸ *Bursa Vitteb. ab An. 1546 ad Ann. 1608*

³⁹ ezt jelzi: SZABÓ G. 1941, 75.

⁴⁰ SZABÓ G. 1941, 86.

⁴¹ közli SZABÓ G. 1941, 72-73.

⁴² A Grynaeus-levelezés sem folyamatos levélváltást jelentett, de a Justus Lipsius felé irányuló levelek is csak egyetlen esetben kaptak választ, a sikertelen Rimay-levelet legutóbb: BENE 2014, vagy Forgách Mihály kiterjedt levelezése sem teljes egészében ismert vö.: BALÁZS 2013

⁴³ Theodor Collado francia, Adam Felinus cseh származású vö.: SZABÓ G. 1941, 54.

Matthaeus Dresser). Szükséges-e tovább szűkíteni a *respublica litteraria*hoz kapcsolódó szerzőket és címzetteket azokra a nyomtatványokra, amelyek tulajdonképpen „külsős” szálakat mutatnak meg?

A szövegek megalkotása és kiadása szolgálhatott arra, hogy kinyilvánítsa azt a szándékot, hogy egy meghatározott értelmezői közösséghez tartozik a szerző. A búcsúztatások esetében kérdéses a címzett pozíciója, hiszen ő rendelkezik a kiadvánnyal, azonban saját szövege nem olvasható. A távozó a kiadvány létrejöttét használhatja fel reprezentációs célokra, hiszen a versek megírása és kinyomtatása igazolja, hogy peregrinusként olyan döntéseket hozott meg, amelyek alkalmassá tették, hogy a *coetus* tagjai kiemelkedő alkalomként értelmezzék hazatérését vagy továbbutazását.

Az értekezés által vizsgált szövegek kronológiai határait a *coetus* alapítása (1555) és a matrikula Debrecenbe kerülése (1613) jelölte ki. A keret ésszerűnek tűnt, a szerzők és címzettek mind megtalálhatóak voltak a matrikula névsorában,⁴⁴ valamint 1600 után Wittenbergben jelenleg nem tudunk több kiadott búcsúztatóversről. A *coetus* létrejöttét megelőzően is nyomtattak magyarországi szerzők Wittenbergben, és a matrikula hazahozását követően sem szűnt meg ez a tevékenység,⁴⁵ azonban a diáktársaság dokumentált működési ideje alatt a nyomtatványok magasabb száma, és a kiadás szervezettebb volta indokolja az állomány részletesebb vizsgálatát. Az 1555 és 1613 között Wittenbergben megjelent, valamilyen módon magyar vonatkozású nyomtatványoknak nem mindegyike köthető a diáktársasághoz, azonban ez a csoport a ma ismert szövegek kisebb hányadát teszi ki.

A szövegek állományát a bevezetésben ismertetett katalógusok alapján alakítottam ki, noha nem tekintem teljesen lezártnak a mellékletben található nyomtatványok listáját. A kiadványok pontos számát valószínűleg csak azt követően tudjuk majd meghatározni, amikor a német gyűjtőkönyvtárak állományai - elsősorban az itt őrzött kolligátumok - teljesen feldolgozásra kerülnek. A táblázat az eddig elérhető adatokat tartalmazza, ezek összesítése alapján a leggyakoribb nyomtatott szövegtípusok az „alkalmi költészet” körébe sorolhatóak, ezek közül messze a legtöbb specimennel rendelkezik a búcsúztatóvers típusa. Noha itt meg kell jegyeznem azt is, hogy egyelőre nincs pontos adat a Wittenberghez köthető album amicorumok számáról ebből az időszakból, mivel a források feldolgozottsága nem lezárt.⁴⁶ A többi német egyetemhez köthető magyarországi kiadványok ettől eltérő szövegtípusokra is szolgáltatnak példát, azonban a wittenbergi *coetus* tagjai mindössze néhány típust használtak

⁴⁴Az értekezés szövegkorpuszának kialakítását követően kerültek elő kivételek. Ettől függetlenül az időhatár szignifikánsnak bizonyult, így megtartottam a kronológiai szűkítést.

⁴⁵Vö.: pl. ASZTALOS 1928

⁴⁶[Inscriptiones Album Amicorum](#)

abból az igen széles repertoárból, amely jellemző a századra, és amelyről a kolligátumok változatos anyaga tanúskodik.

2.2. A vizsgálati korpusz

A búcsúztatóversek kiadása sosem vált rendszeres gyakorlattá, a nyomtatványok sora néhol több éves szünet után folytatódik. Ezek a szünetek összefüggésben voltak a Wittenbergben zajló valláspolitikai folyamatokkal: leginkább az evangélikus – „kriptokálvinista” ellentétek alakulásával.⁴⁷ Az első wittenbergi propemptikonok 1562-re datálhatóak. Szabó Károly adatai alapján egykor a brassói evangélikus líceumban tároltak egy nyomtatványt, amelynek Kecskeméti Agricola János volt a címzettje. A kiadványt a disszertáció lezárásáig nem leltem, az RMK III. kötete szerint nem kolligátum része volt. A brassói könyvtári állományok többször átrendezésre kerültek a 20. század folyamán – vagyis már Szabó Károly gyűjtésének lezárása után, így lehetségesnek tartom, hogy elveszett az adat.

A rendelkezésünkre álló katalógusokhoz képest két új adat került elő: szintén az 1562. évből származik még egy kiadvány, amelyet a wittenbergi egyetem könyvtárában tárolnak. Laurentius Schwenk nyomdájában készítették, a propemptikon kiadvány címzettje Szikszai Fabricius Balázs. Többszerzős nyomtatványról van szó, amelyben egyesesen találhatóak görög és latin nyelven írt búcsúztatások. Mivel az adatot eddig tudtommal nem regisztrálta a magyarországi kutatás, így itt írom le a kiadványt.⁴⁸ A tulajdonosokról nem maradtak fenn adatok, a kolligátum, amely a Szikszai Fabricius Balázshoz és Mágocsy Andráshoz készült propemptikonokat tartalmazza, összesen 56 nyomtatványt tartalmaz, ezek 1538 és 1564 között jelentek meg (a teljes listát a függelékben közlöm). A kolligátumba kétszer kötötték be a szöveget, az általam látott digitalizált változat a második előfordulásról készült. A szerzők Szikszai Fabricius Demeter, Szikszai Hellowaeus Bálint, Huszti Mátyás, valamint maga Szikszai Fabricius Balázs voltak. Utóbbi egy könyörgéssel zárta a kiadványt. Két *precatio* is található a nyomtatványban, az első görög nyelvű vershez nem készítettek külön aláírást, így valószínűleg Szikszai Fabricius Demeter lehet a szerzője, ahogyan a két nyitó búcsúztatásnak is. Szikszai Hellowaeus Bálint szintén görögül írta meg búcsúztatását, és a már említett második *precatio*, amelynek alcíme kijelöli a szöveg hasznát (*pro salute Pannoniae*), ugyancsak tanúsítja Szikszai Fabricius Balázs görög tudását.⁴⁹ A kiadvány több szempontot is felvet, a Szikszai Fabricius Balázshoz készült nyitóvers egységei finoman emelik be a Mátyás-kultusz bizonyos

⁴⁷ SZABÓ G. 1941; SZABÓ A. 1993; 2004

⁴⁸ A kolligátum adatait az Universitäts- und Landesebibliothek Sachsen –Anhalt olvasószolgálatát biztosította.

⁴⁹ *Propemptica in discessum eruditione virtute ac pietate ornatissimi viri D. Basilii Zykzai Pannonii scripta a Fratre et Amicis*, Wittenber, 1562.

elemeit, amely elhívhatja azokat a közel kortárs szövegeket, amelyek szintén a Mátyás-kultusz valamilyen szintű megformálására tettek kísérletet, mint például az 1565-ös Bonfini-kiadás kísérőszövegei.

A másik nem ismeretlen, mindössze lappangó nyomtatvány, a Forgách Mihály távozásakor készített propemptikonról van szó. Forgách Mihály peregrinációs útjával kapcsolatban a szakirodalom a wittenbergi szakaszt tanulmányozta alaposabban, hiszen számos igen értékes ismeretségről rendelkezünk adattal.⁵⁰ A család több tagja vett részt hasonló úton, ahogyan az erdélyi nemesség nagy részénél regisztrálható a peregrinációs út ténye a században.

Koncz Józsefnél olvasható a következő mondat Forgách Mihályról: „1589. feb. 2-án hazájába visszatérésekor Heltsoranus György írt hozzá 6 levél terjedelmű ecclogát, külön címlappal.”⁵¹ További információt nem közöl, a friss kutatásokban pedig nem szerepel erre vonatkozóan adat. A (később ismertető) kolligátum a *Collectanea Varia* címet viseli, és valóban tartalmazza a Forgách Mihály távozására készült verset: *Eccloga IPOIEMTIKH in discessum, incliti ac generosi domini, Michaelis Forgach liberi Baronis in Gymes, ex inclita Academia Wittebergensi proficiscentia Domini sui clementissima debita gratitudinis et observantiae...*⁵² etc.

Noha Koncz állításával szemben nem hazatértek, hanem Itáliába (egészen pontosan Padovába)⁵³ indultak tovább, és ekkor készülhetett a búcsúztatóvers, erre utaló kitétel nem szerepel a címlapon. A verset az RMK III. kötete sem regisztrálja, amelyre a szerző kilétében rejlik a magyarázat. Georg Helt tevékenységéről mindössze egyetlen másik adattal rendelkezünk, mivel még egyszer felbukkan a neve a wittenbergi búcsúztatóversek között. Ugyanezen kolligátum 10. darabjában szerepel, akkor a Péchy Zsigmond számára készített kiadványban.⁵⁴ Ebben a kiadványban propemptikonja végén a következőképpen szerepel a neve: Georgius Helt Soranus Lusatus.⁵⁵ A két melléknév utalhat egyrészt a mai Lengyelország területén elhelyezkedő Żary városára, amely a 16. században Lusatianak titulált vidéken Soraunak neveztek. Másrészt a Soranus kitétel az ezen a területen élő szorb népcsoportra is vonatkozhat, a melléknév használata változik. A nem Magyarországon megjelent nyomtatványokat az RMK akkor regisztrálta, ha magyarországi szerzőhöz köthetőek, viszont így természetesen kimaradnak azok a kiadványok, amelyek esetleg a címzettjük, nem pedig a szerzőjük magyarországi. Ez a tény a búcsúztatóversek többségénél nem jelent nehézséget, mivel vagy egyetlen szerzőjük van és az magyarországi, vagy több szerzőjük között biztosan

⁵⁰ összefoglalása vö.: KECSKEMÉTI 2008, 252- 255.

⁵¹ KONCZ 1891, 252.

⁵² HELT 1589

⁵³ VERESS 1915, 92.

⁵⁴ PÉCHY 1589

⁵⁵ PÉCHY 1589, B₂^b

akad egyetlen magyarországi, ami már elegendő a regisztráláshoz. Ezeknek a kitételeknek a hiányában azonban az adat akár el is maradhat. A jelenség felveti azt a lehetőséget, hogy várhatóak újabb nyomtatványok, amelyeket magyarországi diákoknak írhattak nem magyarországi szerzők, ez a nemesi származású peregrinus diákoknál jelenthet értékes adatokat.

A szövegek összegyűjtése során alapvetően négy könyvtári állományra támaszkodtam: a Tiszántúli Református Egyházkerület Református Kollégiumának Nagykönyvtára, valamint a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár őrzi a korpusz jelentős részét. A kisebb hányada a szövegeknek megoszlik az Országos Széchényi Könyvtár és a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek között.

A következőkben azt a két kolligátumot mutatom be, amelyekben több propemptikonkiadvány is szerepel, vagyis homogén szövegcsoportokat tartalmaznak. A Református Kollégium Nagykönyvtárában található az F689d jelzetű kolligátum, amely a Sinay-hagyaték része,⁵⁶ ez a gyűjtemény a Wittenbergben kiadott propemptikonok közül 7 darabot tartalmaz. A fedéllap belső oldalán 3 bejegyzést olvashatunk, 1852, 1891 és 1901 keltezéssel, két kéztől. Az első Szilágyi Györgyhez tartozik:

„Ezen „Miscellanea Hungarica” czim alatt öszve kötött gyűjteményt ennek tulajdonosai nehaj Sinay Miklós ref. püspök úr unokája fölszólításom s kérésem folytan a debreczeni ref. Foiskola Konyvtarának ajandekozvan az illeto helyre...”⁵⁷ A másik kéz Bujdosó Lajosé, aki két kimetszést tudat a kolligátum modern olvasójával: a *Congratulatio scholae Claudiopolitanae* című nyomtatvány,⁵⁸ valamint Thury György egyik fordítása⁵⁹ került ki a kolligátum anyagából. Ezekon a megjegyzéseken kívül még egy név szerepel a fedél belső oldalán, mégpedig a Gabriellii Sinay, amely nyilván az egyik tulajdonost, Sinay Gábort jelöli.

A kolligátum keletkezési körülményeiről nem rendelkezünk adatokkal. A fedéllapon nem olvasható semmilyen utalás, hogy tudatos szerkesztési munka eredménye lenne a kötet, és maga a felépítése sem ad ilyen irányú következtetésekre lehetőséget. A kimetszett nyomtatványokat nem számítva 31 elemből áll a gyűjtemény: ezek nem időrendben követik egymást, különböző szövegtípusokba tartoznak, nem egy helyen jelentek meg. A kolligátum neve, a *Miscellanea Hungarica* is inkább véletlenszerű válogatást sugall. Az összegyűjtött kiadványok nagyobb hányada 16. századi, az utolsó három nyomtatvány a 17. század második

⁵⁶A kolligátum *Miscellanea Hungarica* címmel szerepel, a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának F689d jelzettel ellátott példányát használtam.

⁵⁷Ezután a bejegyzés nehezen olvasható.

⁵⁸„E gyűjteményből az 1. számú *Congratulatio scholae Claudiopolitanae etc.* című nyomtatvány kivétellett és külön köttetett a milleniumra küldhetés végett!! Debr. 1896, márczius 14. Bujdosó Lajos”

⁵⁹„A 20ik számú Thury György *Epistolae Pauli apostoli ad Galatas et Ephesios* című héber fordítás a Kolozsv. egyetemhez kölcsönzés vegett külön köttetett. 1901.febr. 12. B. Lajos”

felében került nyomdába, így a kolligátum összeállításának terminus postquemje 1672 lehet.⁶⁰ Ebből további következtetéseket nem fogalmazhatunk meg, mivel a következő adatunk arra vonatkozik, hogy 1852-ben Sinay Miklós unokájának (Sinay Gábor) tulajdonában volt a kötet.

A legterjedelmesebb szövegállomány lelőhelye Marosvásárhely. Ma két kolligátum tartalmazza a szövegeket,⁶¹ Koncz József még egyetlen egységes kolligátumról tudósított, a *Collectanea Varia* név alatt. A Teleki-Bolyai Könyvtár mai gyűjteményének állapota és tulajdonképpen tartalma ezidáig nem került módszeres feltárássra. A kora újkori anyag katalógusa elkészült ugyan,⁶² és Deé Nagy Anikó könyvtártörténeti tanulmányai⁶³ fontos eredményekkel járultak hozzá a marosvásárhelyi állomány vizsgálatához, azonban az utolsó konkrét, bizonyos nyomtatványokhoz köthető elemzések a 20. századot megelőzően születtek, elsősorban Koncz József jóvoltából,⁶⁴ aki a Teleki-könyvtár őreként a kartofilaceum és miscellanea címtárat készítette el.⁶⁵ Koncz pályája során jelentős mennyiségű nyomtatványleírást, levéltári forrást, szövegeket közölt a Teleki-Bolyai Könyvtárral kapcsolatban, valamint megírta a marosvásárhelyi református kollégium történetét, amelyet a korabeli kritika a „millenáris tanügyi monográfiák legjavának”⁶⁶ nevezett.

Koncz tanulmánya a Magyar Athenas kiegészítő forrásaiként olvassa a vizsgált szövegeket, így a kolligátumról nem ír részleteiben. Összetételében lényegesen homogénebb, mint debreceni társa: 1586 és 1591 között kiadott túlnyomórészt wittenbergi nyomtatványokat tartalmaz a gyűjtemény, noha ez sem jelenti azt, hogy a marosvásárhelyi anyag esetében tudatos szerkesztésről beszélhetnénk. A kolligátum lapjai számozottak, a búcsúztatóversek a 30. lapon kezdődnek, az oldalszámozás pecséttel készült, a kolligátum elkészültekor, vagy könyvtári leltár során. Koncz József a versszerzőket olyan rendben tárgyalja, ahogyan a kolligátumban szerepelnek a kiadványok, vagyis 1891-ben már ez volt a gyűjtemény kialakítása. A 30-111. lapokon olvasható szövegek megközelítő időrendben követik egymást. A kolligátum előtörténete homályba vész. Az *Adattár*-sorozatban közölt marosvásárhelyi könyvjegyzékek egyikén sem található hasonló tétel,⁶⁷ vagy a kolligátum bármelyik tagja, amely arra utalhatna, hogy valamelyik szöveget leltárba iktatták önálló kiadványként. A Sebestyén-Spielmann Mihály által azonosított egykori pataki nyomtatványok között sem

⁶⁰ Az utolsó kiadvány, a *Continuatio Austriacae Austeritatis* címlapján szereplő kiadási dátum.

⁶¹ A Bo-22672 jelzetű kolligátum mellett a Teleki-gyűjtemény Tq-1641 jelzetű kolligátuma két másodpéldányt tartalmaz.

⁶² KÖRTESI 1971; SEBESTYÉN-SPIELMANN 2001

⁶³ DEÉ NAGY 1999; 2001; 2002

⁶⁴ KONCZ 1891

⁶⁵ SAS 2007

⁶⁶ V.F. 1897

⁶⁷ MONOK-NÉMETH-TONK 1991, MONOK-NÉMETH-VARGA 1994

szerepel a *Collectanea Varia*.⁶⁸ Lehetségesnek tartom, hogy valamelyik diák hozhatta a kollégiumba, esetleg tanári hagyaték által került az állományba. Azonban a könyvtár bővítésének dokumentumai nem egyetlen helyen találhatóak, így ez további levéltári vizsgálatokat tehet szükségessé.

Az Országos Széchényi Könyvtárban található öt búcsúztató kiadvány aprónyomtatvány, egyik sem került kolligátumba, ellentétben a wolfenbütteli két kiadvánnyal, amelyek nagy terjedelmű kolligátumok részeiként találhatóak meg. A Herzog August Bibliothek állományában a magyarországi vonatkozású adatok között három propemptikon szerepel, amelyek közül Kassai Dávid Zsigmondé digitalizált változatban is hozzáférhető, a másik két vers egyelőre nem érhető el ezen a módon. A wittenbergi kötődésű, 16. században keletkezett búcsúztató kiadványok közül három készült Tübingenben, a többi wittenbergi kiadású – amennyiben azt vesszük figyelembe, hogy aprónyomtatványként, önállóan jelentek meg.

A nyomtatás körülményeiről mindössze annyit tudunk, amennyi a címlapokon szerepel, egyéb információkról – többek között a példányszámról – semmilyen forrás nem áll rendelkezésünkre, noha vannak arra adataink, hogy nem egyetlen példányban készítették el a búcsúztatásokat.⁶⁹

Összességében az értekezésben vizsgált búcsúztató szövegekről megállapíthatjuk, hogy a 16. században jelentek meg, aprónyomtatványként, németországi peregrinációhoz köthetőek, Wittenbergben, illetve három esetben Tübingenben adták ki ezeket az alkotásokat, magyarországi szerzőktől (is). Nem tartom valószínűnek a kereskedelmi forgalomba kerülésüket. A címlapon jelzik az eseményt, amelyhez készültek, ez minden esetben az utazás, biztosítva, hogy búcsúztatóversként olvasható szöveg következik. Az előbbi körülmekintő leírás azért is szükséges, mivel nem minden aprónyomtatvány használja a *carmen propempticum/propemptiké/carmina propemptica/carmen propemptikon* kitételeket, vagyis a „műfaji megjelölés” közel sem következetes. A szövegtípusok elkülönítésének problémáját a szakirodalom többsége jelzi, noha nem minden esetben térnek ki részletesen ennek következményeire. Kristi Viiding a *Delitiae Poetarum Italicorum* gyűjteményének vizsgálata során⁷⁰ vetett számot a búcsúztatóvers kanonizált megnevezési módjaira, valamint a versszerzési gyakorlat között fennálló különbségekkel. Megállapította azt, hogy a modern neolatin antológiákban alulreprezentált a propemptikon műfaja, de ez századokkal korábban sem volt másként, legalábbis a címek alapján. Az 1608-1609 folyamán Frankfurtban kiadott válogatás

⁶⁸ SEBESTYÉN-SPIELMANN 1999

⁶⁹Például a Varsányi János hazatérésére készült kiadvány 1587-ből két példányban maradt fenn a Teleki-tékában található mindkettő.

⁷⁰ VIIDING 2007

címei között nem szerepelnek a következők: *valedictio, propemptikon, in peregrinationem, in patriam revertentem, ad abeundem, ad navigandum*. A szerkesztő Jan Gruter előszavában meg sem említi a típust, noha a kötet böngészése során rábukkanhat az olvasó rögtön 37 darabra, ezek között mindössze 4 darab címében szerepel olyan kifejezés, amely utazásra utal.

A wittenbergi búcsúztatóversek szerzői sokkal alkalmazkodóbbak voltak a modern kutatók kategorizálási igényeihez, a címlapok, noha nem mindig nevezik meg egészen pontosan a szöveg fajtáját, minden esetben tartalmaznak utazásra utaló kifejezést, így igen könnyen azonosíthatóak a búcsúztató szándékkal kiadott művek.

A rendelkezésünkre álló legkorábbi 1562-es búcsúztatóversnek Huszti Mátyás volt a szerzője, az eddig ismert legkésőbbi adat 1595-ből származik. A feldolgozott szövegek közel három és fél évtizedet fognak át, noha a kiadás korántsem folyamatos: az 1560-as évek végétől nincs adatunk egészen 1580-ig. Az 1580-as években, kedvezőbb politikai körülmények között megfigyelhető, hogy a kiadványok gyarapodtak számban, és variabilitásban is. A társaság a hozzáférhető szövegekben egyértelműen közösségként jelenik meg, amelynek tagjai egységes műveltséggel és képzettséggel rendelkeznek. A magyarországi diákok viszonyulása a *respublica litteraria* névvel illetett közeghez azonban nem egyértelmű. A disszertáció tárgyát képező szövegek elsődlegesen a peregrinációs út részeként értelmezhetőek, egy olyan helyzetet ragadnak meg, amely a szerzők és címzettek életútjában rövid szeletet jelentett. Az utazás lehetővé tett egy eltérő kulturális tapasztalatot, amely azonban nem egyedülálló a 16. században, a következőkben ezekre térek ki bővebben.

III. A kora újkori ideális utazás változatai

A búcsúztatóversek definiálása (erről részletesebben a IV. fejezetben szólok) nem jelent pontos kereteket. A szövegeknek egyetlen jellegzetessége van, mégpedig, hogy az utazáshoz kötődnek és valamilyen verses formában íródtak. Az utazás különböző formáira 16. században szertágazó elméleti érveléseket kaptak, valamint számos változatban dokumentálták ezeket az utazásokat. A disszertáció témájának szempontjából fontosnak tartom, hogy az utazás elméletével, valamint ábrázolási lehetőségeivel foglalkozzunk.

3.1. Az utazási szövegek a kora újkorban

Ars peregrinandi, peregrináció, peregrinus etc. A kifejezések nagyjából az oktatási célú utazáshoz kapcsolódó fogalmak, noha a peregrinus eredeti jelentése szerint – az antik Rómában – olyan személyt jelölt, aki nem volt római polgár. Később már minden utazót így neveztek, a 11. századtól kezdődően pedig a peregrinus kifejezés alatt a zarándokokat értették.⁷¹ A Szentföldre indított hadjáratokkal együtt járt bizonyos szintű keveredés ezen a téren, a kereszties lovagok ugyanis egyszerre voltak zarándokok, és egy vallásos háború katonái. Így szükség volt a két fogalom elkülönítésére is, ezt a folyamatot a 13. századra datálják a kutatók.⁷² A zarándoklat a középkorban olyan intézménnyé vált, amelynek központi eleme volt, hogy egy meghatározott földrajzi hely elérése során nem csak fizikai, hanem spirituális utazás történik, ezáltal a vállalkozók közelebb kerülnek az üdvösséghez. Ez a gyakorlat összefüggött a kereszténységnek azzal a felfogásával, hogy maga a világi lét sem más, mint egy vándorút, sőt egyfajta száműzetés.⁷³ Ennek következtében az utazás során felbukkanó kísértések tárgyalása már a középkori egyházatyák figyelmét is kiérdemelte. A 14. században megjelentek azok a vádak, amelyek a zarándokokat a kíváncsiság bűnével illették. Mivel az utazás célja a spirituális igazsághoz történő közelebb kerülés volt, a curiositas⁷⁴ jelenlétét pedig a vágyakozással kapcsolták össze, sőt a halálos bűnök egyikeként tartották számon,⁷⁵ nem meglepő, hogy a kettő egyidejű érvényesülését határozottan elutasították. A zarándoklatok elhittelenedése maga után vonta a katolikus egyház tagjainak távol maradását, a rendek ugyanis a körülmények változása miatt nem javasolták az utazást; természetesen ehhez

⁷¹

HOLL 1993

⁷²ZACHER 1976, 46-49.

⁷³1Ján2:14-16.

⁷⁴ A kíváncsiság megjelölésére többször ezt a latin kifejezést használom, elsősorban a szakirodalmat követve. A korabeli használata azonban közel sem mondható egységesnek. Az antikvitásra vonatkozóan lásd KÖVES-ZULAUF

⁷⁵A zarándoklat kapcsán a középkori teológusokról: ZACHER 1976; KENNY 1998, 14.

hozzájárult a Török Birodalom terjeszkedése, Nikápoly (1396) és Konstantinápoly (1453) eleste pedig tovább nehezítette a Szentföldre jutást. A 14. század kételyei a 16. században teljesebben ki azon protestáns érvrendszerben, miszerint a zarándoklat megkérdőjelezi azt, hogy Isten mindenütt jelen van, tekintve, hogy bizonyos helyeket megszenteltebbnek nyilvánít, sőt ezekhez köti a bűnbocsánatot.

Az üdvösséggel szoros összefüggésben álló katolikus zarándoklat a reformáció századában tehát nem volt túlzottan népszerű, ennek ellenére az utazás minden korábbi időszaknál nagyobb tömegeket vonzott. A mindennapos élet részének nem tekinthetjük, hiszen a költségek, az előkészületek, a veszedelmek, valamint a kényelmetlenségek miatt a 16. században is csupán akkor vágtak neki egy-egy útnak, ha indokoltnak látták azt.⁷⁶ Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az utazás jelentősége eltért a mai megközelítéstől. A diplomáciai, kereskedelmi utazók mellett azok a vándorok voltak sokan, akik valamilyen formában az oktatás részeként vállalkoztak nagyobb távolságok megtételére.

Az utazással kapcsolatos vélemények mindig ambivalensek maradtak: ez a ma kíváncsiság kifejezéssel jelölt fogalom változó megítélésével állt kapcsolatban, erre a fejezet későbbi részében térünk ki. A kora újkorban a tanulmányút az ismeretszerzés egyik bevett formájává vált, így megoldásra várt az a nehézség, hogyan lehetséges a megfelelő és káros ismeretek megkülönböztetése. A segítséget az útmutatásokban látták, így születtek meg az első utazáselméleti munkák (apodemikák) az 1570-es években.⁷⁷ Noha az apodemikák egyre csak terjedtek, az utazás nem volt egyöntetűen ajánlott gyakorlat Európában. Amíg a németországi, vagy a hollandiai egyetemeket jelentős tömegek vették célba, sőt diákok és humanisták egész serege utazott Itáliába a környező országokból, addig ezzel párhuzamosan Angliában éppen ellentétes folyamatok zajlottak. A 16. század első felében a peregrináció általános elismerésnek örvendhetett, valamint az utazáselméleti munkák angolul is nagy számban jelentek meg. A század második szakaszára ez a tendencia megfordult: 1570-ben megjelent Roger Ascham erőteljes kritikája az utazás iránt (*The Scholemaster*), és ezt követően egyre gyakrabban került elő az angol nyelvű módszertani irodalomban az ateista, a katolikus, a bolond, a hazug vagy az erkölcstelen utazó alakja.⁷⁸ Ezek a változások nem érvényesültek mindenhol, ahogy már említettem Németországban továbbra is divatban maradt az utazás, és az ehhez tartozó elméletek gyártása. A földrajzi felfedezések nyomán készült utazási beszámolók esetében a pontos információ nagy szerepet játszott,⁷⁹ a német területeken divatos apodemikák más szerepet tölthettek be, a következőkben utóbbiakról szólok.

⁷⁶MACZAK 1995

⁷⁷STAGL 1983

⁷⁸WARNEKE 1995, 5-9.

⁷⁹RUBIES 2007, 155.

Az ars apodemica körébe tartozó szövegek nem előzmény nélküliek: a középkorban a zarándokoknak itinerariumokat, esetleg navigatiokat adtak ki tájékoztatás céljából. Az itinerarium az ókorban használt tájékozódási eszköz volt, amelynek a középkorban szöveges (itineraria scripta) és képes (itineraria picta) változata létezett. Az itinerarium a legtöbb esetben a Szentföldre kalauzolta el a zarándokot, ebből következett, hogy az itinerarium kifejezést alkalmazták abban az esetben is, amikor az Istenhez vezető útról volt szó.⁸⁰ Azok a szövegek, amelyek az itinerarium megnevezést kapják címükben, igencsak változatos céllal jöttek létre. Így egy 1560-ban, Ingolstadtban kiadott itinerarium Szűz Mária útját kíséri végig, amikor a gyermek Jézussal menekült Heródes üldözése elől.⁸¹ Amennyiben az emberi életre értették az itinerarium kifejezést, akkor céljuk elsősorban az volt, hogy az élthez nyújtsanak útmutatást, azért hogy könnyebben haladjanak az üdvösség felé.⁸² A kifejezés szinonimájaként előfordulhatott a viatorium, ahogyan ezt egy 1577-es kötetben láthatjuk. Az Urbinóban kiadott kötet a bibliai textusokat rendezi össze, így egyengetve az üdvözülni vágyókat.⁸³ Még megemlíteném azokat a beszédgyűjteményeket, amelyek bűnbánatra indítják olvasóikat, ezeket kiegészítették más témákkal is, például házasságról, vagy az özvegységről szóló beszédekkel.⁸⁴

Ezekhez képest a kora újkor apodemikák szerzői más jellegű feladatot vállaltak magukra. Az elméletírók az utazás meghatározásától kezdve egészen a sikeres utazásokat bemutató példák ismertetéséig kísérték olvasójukat. Az utazásmódszertanok általában rávista módszer szerint épültek fel, ez annak is köszönhető, hogy a jelentősebb alkotók hamar megismerkedtek Petrus Ramus munkásságával. Az utazás kockázatairól az előnyökre helyezték a hangsúlyt instrukcióikban;⁸⁵ a legnépszerűbb metodikák közé tartoztak Theodor Zwinger, Hieronymus Turler, valamint Hilarius Pyrckmair munkái,⁸⁶ amelyeket nem csak önállóan, hanem közös kötetként is kiadtak a 16. század végén.⁸⁷ Ezek az apodemikák foglalkoztak az utazás fogalmi felosztásával, az ellene és a mellette szóló érvekkel, valamint az orvosi és a hitbéli tanácsok sem maradtak el. Az utóbbiak a középkori Reiseregimina, illetve zarándokoknak szánt útmutatók továbbgondolásai. A gyakorlati tanácsokon kívül a különböző népek és vidékek leírása is megtalálható volt egy-egy apodemikában, ahogyan magához a módszertani értekezéshez is készítettek használati utasítást. Rendelkezésükre álltak egyes területekre, országokra vonatkozó kalauzok, például az *Itinerarium belgicum* (1587), vagy az *Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes* (1584), amelyek vidékek szerint vezetnek

⁸⁰ például BONAVENTURA, *Itinerarium mentis ad Deum*

⁸¹ AGRICOLA 1560

⁸² PICCA1589: A címlapon olvasható: „Quo facilius a terrena ad caelestem patriam ostenditur via”

⁸³ CARRI 1577

⁸⁴ RAULIN 1514

⁸⁵ CAREY 2012, 32.

⁸⁶ Műveiket a 16. század végéig sorra lefordították angolra is. vö.: WARNEKE 1995, 10.

⁸⁷ STAGL 2002, 81-90; KOVÁCS 1988b

végig olvasóikat azokon belga, valamint a francia vidékeken. Praktikus tanácsok, megtekintésre méltó városrészek, nevezetességek ismertetéséből állnak össze ezek az útmutatók. Hasonlót találhatunk akkor is, ha a német hercegségeken vezetne az utunk. A *Deliciae Germaniae, sive totius Germaniae itinerarium* címet viselő nyomtatvány (jó pár évtizeddel megelőzve Jan Gruter *Delitiae*-sorozatát) szócikkekre osztva tárgyalja azokat a helyeket, amelyek Germania fogalmába beleérthetőek.⁸⁸ Általánosabb értelemben elméleti munka Theodor Zwingeré, aki az első könyvben tárgyalja a peregrináció célját, és felosztását.⁸⁹ Aprólékos magyarázatba fog a jó és a rossz utazás kapcsán, erre a két kategóriára alapozza azt a táblázatsort, amely a két típus különböző felosztását mutatja be.

Nyilvánvaló, hogy az utazásmódszertani értekezések nem szolgálnak adatokkal a kora újkori utazásokról,⁹⁰ viszont igen izgalmas szövegek abból a szempontból, hogy a 16. századi elméletírók hogyan értelmezték a helyes utazást, valamint ennek retorikai ábrázolását. Az ideális utazást tárgyaló munkák nem merültek ki az apodemikákban: az utazási szövegek közé sorolhatjuk a diáriumokat, útleírásokat, úti leveleket, az utazást dicsőítő beszédeket etc. Ezek többsége szintén reflektált az utazás megítélésének problémájára. Az utazástörténeti szakirodalom nincs könnyű helyzetben, amikor arra tesz kísérletet, hogy jellemezze ezeket a műveket, vagy biztos kritériumokat állítson fel, amikor az utazási szöveg fogalmát használja.⁹¹ Kovács Sándor Iván is hangsúlyozta az utazási irodalom fogalmának képlékenységét: „Az utazási irodalom még speciálisabb, még tágasabb definíciót igénylő műfajára vonatkoztatva fokozott fontosságú és igényességű megállapítások ezek, hiszen ennek az irodalomnak az anyaga a különféle nyelvű alkalmi naplótól és levéltől a szakföldrajzi vagy tapasztalati description, az utazási módszertanon vagy köznapi utasításon át a búcsúversig és utazási elégiáig, verses és prózai útirajzig terjed, s hol irodalmi, hol vallási, hol földrajzi – néprajzi, esetleg csak „gyakorlati szempontokat” helyez előtérbe... A pontosabb kifejezés híján a „gyakorlati szempontnak” nevezhető sajátosság azt jelenti, hogy az utazási irodalom

⁸⁸ QUAD 1600

⁸⁹ „Cum motus omnis, tam voluntatis quam naturae, ad certum finem dirigatur: peregrinationis profecto, quae motus corporei de loco in locu species existit, finis ante omnia assignandus erit, ex quo et causae reliquae et species insuper deducantur. Finis igitur in genere unicus est, ipsum scilicet bonum, cuius fructitione quietem sperat: in specie vero multiplex, ut moto locali, sibi suisve, quorum causa peregrinatur, vel id boni, quod non adest, comparet; quod non adest, communicet, augeat et amplificet: vel id mali quod adest, abigat, minuatur; quod non adest, arceat ab amicis, inimicis inferat.” ZWINGER 1577, A^a. [Mivel minden mozgás, az akaraté ugyanúgy, ahogyan a természeté, egy bizonyos cél felé irányul: nyilván mindenekelőtt a peregrináció (amely az egyik helyről a másik helyre történő testi mozgás formájaként létezik) célját kell kijelölni, ebből vezetjük le a többi okot és ezenkívül a fajtákat. Tehát a cél nemét tekintve egyedi, tudniillik az a jó dolog, amelynek gyümölcsétől nyugalmat remél: a fajtát tekintve viszont sokféle, magáért vagy családjáért peregrinál, vagy azért, hogy a jót, ami hiányzik, összegyűjtse; ami hiányzik, megszerezze, növelje és bővítse; vagy a rosszat, ami jelen van, megszüntesse vagy csökkentse; ami hiányzik, távol tartsa a barátaitól, és ellenségei ellen irányítsa.]

⁹⁰ GELLÉRI 2006, 55.

⁹¹ BURKE 2006; HULME – YOUNGS 2002

művelésének legtöbbször feltétele maga az utazás, márpedig ez különféle tennivalókkal, segédeszközök igénybevételével jár.⁹²

A nyomtatásnak köszönhetően sokkal nagyobb arányban jelenhettek meg ezek a szövegek, mint korábban, amely azzal a jellegzetességgel is összefüggésben állhat, hogy a kora újkorban az írott szöveg médiuma - ellentétben az emlékezettel, vagy a szóbeli beszámolókkal – önmagában hitelesnek számított. Az utazásokról született leírások esetében az elsődleges retorikai követelmény az objektivitás, a pontos dokumentáció volt, legyen az peregrinációs napló, vagy tengeren túli felfedezőútról szóló leírás. Természetesen minden egyes szerző kiemelte előszavában, vagy művének elején, hogy igaz beszámolót vett kezébe az olvasó. Viszont a tárgyilagosság közhelye önmagában nem jelentette azt, hogy a művet valóban legitim beszámolónak tartották. A 16. század kulturális rendszerében minden egyes állítást már kanonizált forrásokkal lehetett igazolni, vagyis az állandó hivatkozás, imitáció, idézés nagyobb eséllyel garantálta, hogy tényekként olvassák a beszámolókat.

Az elméleti szövegek mellett az útleírásokból antológiákat is készítettek, amelyeknek több kiadása jelent meg a század végére. Nicolaus Reusner kötete igen népszerű volt, a *Hodoeporicorum sive itinerum totius fere orbis libri VII* többször napvilágot látott,⁹³ vagyis viszonylag nagyszámú olvasótábora lehetett a munkának, amely a legkiválóbb utazási beszámolókat gyűjtötte össze az antikvitástól egészen saját koráig, legyen az próza, vagy vers formájú.⁹⁴ Reusner célja természetesen az volt, hogy példatárat alkosson ahhoz, hogy megfelelő útleírások szülessenek. A praefatio nem fejt ki ezt részletesen, azonban a kötet szerkesztése kapcsán mérceként a retorikai csiszoltság követelményét határozza meg. Az antológia főszövegét megelőzi több kísérő egység: természetesen üdvözlőversek, jelen esetben David Chytraeus és Victorinus Strigelius látta el egy-egy rövid *carmen gratulatio*-val Reusner kötetét. Mindkét szerző az ideális utazást választotta témának, tömören ismertette a megfigyelésre alkalmas dolgokat, eseményeket. Ezen kívül Reusner átvette Theodor Zwinger táblázatát a helyes utazás típusairól, valamint olvasható Hieronymus Turlertől egy részlet mindazokról a dolgokról, amiket az utazónak figyelembe kellene vennie, amikor nekivág az ismeretlenek.

Szövegek tekintetében megfogalmazhatjuk azt a következtetést, hogy a kora újkorban jókora mennyiségű előírással látták el mind az utazót, mind a szerzőket. Az ismeretszerzés szabályai az utazási gyakorlat irányításán kívül kiterjedtek azokra a szövegekre is, amelyek recepciója valószínűleg megelőzte az utazás kezdetét. Amennyiben végigpillantunk Reusner tartalomjegyzékén, a 16. századi német humanizmus híres és népszerű alakjainak nevét olvashatjuk az ókori alkotók mellett. A válogatás így is mindössze töredékét jelenti annak az

⁹²KOVÁCS 1988b, 96.

⁹³ 1574, 1580, 1592, 1600

⁹⁴REUSNER 1580

óriási mennyiségű szövegnek, amelyek peregrinációs, kereskedelmi, felfedező, tudományos, politikai utazásokról, zarándoklatokról, hajótörésekről, vagy kalózkodásról szóltak latin vagy nemzeti nyelven. Az antológia szerkezete arra is felhívja a figyelmet, hogy a különböző módon kialakított újabb kiadások, vagy kölcsönzések révén nem volt feltétlenül szükséges, hogy elméleti munkákat olvassanak az utazásra készülők. Az ideális utazóról és a megfelelő utazásról alkotott elképzelések még az üdvözlőversekbe is bekerültek, így szinte lehetetlen volt nem értesülnie a latinul tudó peregrinusnak arról, hogy hogyan kellene értelmeznie, közelednie a vándorlás alatt látott és tapasztalt dolgokhoz, eseményekhez és szokásokhoz.

A 16. században a magyar utazók is készítettek számadást vándorlásaikról, noha mindössze néhány kiadványról tudunk ebből az időszakból. Szepsi Csombor Márton *Europica Varietas*⁹⁵ című művéhez hasonló egyáltalán nem készül, noha rendelkezünk útleírással, dicsőítő beszéddel és még egy lehetséges peregrinációs elmélettel is. A következőkben ezeket ismertetem részletesebben egy-egy példán keresztül.

3.2 Utazás és kegyesség a *Speculum exilii*-ben⁹⁶

A magyarországi követjelentések, török fogságba esett foglyok beszámolóí már a 16. század elején népszerűségnek örvendtek, elég csak Georgievics Bertalan *De Turcarum ritu et ceremoniis*⁹⁷ című művének sikerére gondolni. Az útleírások újra fellendülő divatja az 1540-es évektől kap új erőre, és egyik igen fontos állomása lesz például Justus Lipsius levele a peregrinációról.⁹⁸ A magyarországi peregrinusok tollából is születtek útleírások, ezek közül több olvasható modern fordításban is.⁹⁹ Néhány már a kortársak részéről kedvező fogadtatást kapott, a már említett Reusner által szerkesztett antológiában Paulus Rubigallus bizánci útja mellett olvasható Kassai Dávid Zsigmond hodoeporiconja és Janus Pannonius egy szövege. A kötet első megjelenését követően később nem bővítették jelentős mértékben a válogatást, így az általam felhasznált 1600-as példány tartalma megegyezik az első kiadáséval. Ebből következik, hogy az 1580 után keletkezett utazási szövegek nehezebben visszakereshetőek, Reusner válogatása kialakított egy lehetséges kánont a mérvadónak tartott leírásokra vonatkozóan. Ez

⁹⁵Kassa, 1620

⁹⁶MÓRÉ 2015

⁹⁷GEORGIEVIC Bartholomaeus, *De Turcarum ritu et ceremoniis... Additis quamplurimis dictionibus, etiam Numero, cum Salutationibus, & Responsibus Persarum*, Antwerpen, 1544; Uő., *De afflictione Tam Captivorum quam etiam sub Turcae tributo viuentium Christianorum, cum figuris res clarè ex primentibus: additis nonnullis vocabulis, Dominica oratione, Angelica salutatione, Symbolo Apostolorum linguè Sclauonicae, cum interpretatione Latina, libellus*, Antwerpen, 1544. Ugyanebben az évben még három antwerpeni kiadásról tudunk, kettő francia, egy pedig holland nyelven látott napvilágot.

⁹⁸LIPSIUS 1586. Angol fordítása 1592-ben jelent meg

⁹⁹KOVÁCS – MONOK 1990 reprezentatív válogatást tartalmazza 15-18. századi magyarországi utazási irodalomból, a korábbi kiadásokat alaposan ismerteti KOVÁCS 1988b

nem szabott gátat a kiadványoknak, újabb beszámolóknak, így a magyarországi peregrinusok szintén jelentettek meg utazási szövegeket, Wittenbergben 1587 és 1588 folyamán többet is. A Bánffy-család sarja és kísérete ugyanebben az évben érkezett meg az egyetemvárosba, a következő évben pedig már a diáktársaság senioraként jegyezték föl a nevét a matrikulában. A nemesifjú nevelője, Baranyai Decsi János még 1587-ben adta ki Wittenbergben utazásuk dokumentációját.¹⁰⁰ Egy rövid strassburgi tartózkodást követően, Forgách Mihály szintén ide érkezett nevelőjével, Karkói (Krakkai) Demeterrel, valamint két nemesi kísérőjével, Máriássy és Péchy Zsigmonddal. Karkói neveltje a következő évben elmondott egy szónoki beszédet a peregrináció hasznáról.¹⁰¹

Forgách Mihály első beszédében már érezteti hatását Justus Lipsius, akit Forgách igen nagyra becsült. Mi sem lehetett természetesebb, mint gyakorlatba átültetni Lipsius episztolájában olvasható sorokat. A peregrinációs út paratextusaiként is értelmezhető alkotásokat azonban jó néhány évvel megelőzte egy munka, amely nem Wittenbergben jelent meg, viszont mégis sok szállal köthető az egyetemhez. Emellett kuriózum is, hiszen 1992 óta legkorábbi magyarországi szerzőhöz köthető peregrináció-elméletként tarthatjuk számon. Laskai Csókás Péter munkájában Hubert Gabriella bukkant rá az *ars apodemica* egy formájára,¹⁰² noha az elemzés nem zárta le megnyugtatóan azt a kérdést, hogy olvashatjuk-e egy imádságelméleti munka kellős közepén szereplő néhány *caputot ars peregrinandi*-ként?

A *Speculum exilii* 1581-ben Brassóban jelent meg,¹⁰³ amikor Laskai a marosvásárhelyi iskola rektora, valamint fogarasi lelkész is volt. Ezeket jelzi a *Speculum* címlapja és előszava is. A brassói nyomtatás már önmagában figyelemre méltó, hiszen Laskai általában nem magyarországi nyomdákat választott művei megjelentetésére. A munkát a szakirodalom eddig nem vizsgálta átfogóan, Hubert Gabriella bizonyos részeit elemezte, a 4.,¹⁰⁴ valamint a 6. *caputot*.¹⁰⁵

Balázs László 1973-as írásában a *De homine* apropóján¹⁰⁶ igyekezett kibogozni és tisztázni Laskai Csókás Péter életének homályosabb részleteit,¹⁰⁷ és az ezekről szóló ellentmondásos adatokat. Életrajzának főbb elemeiben a források megegyeznek, mégis eltérő adatokat közölnek a peregrinációs időszakra vonatkozóan.¹⁰⁸ Tanulóéveit Fogarason és

¹⁰⁰ BARANYAI DECSI 1587

¹⁰¹ FORGÁCH 1587

¹⁰² H. HUBERT 1993, 550.

¹⁰³ Bod Péternél címváltozatként szerepel: *Libellus de invocatione & adoratione Dei auctore Petro Laskovio de Barovia, Ludirectore Scholae Vásárhelyinae, Pastore Fogarasino designato*, BOD 1766, 158.

¹⁰⁴ H. HUBERT 1993

¹⁰⁵ H. HUBERT 1990

¹⁰⁶ BALÁZS 1973

¹⁰⁷ Nevéről vö.: HERPEI 1972

¹⁰⁸ BOD 1766, 157-159; ZOVÁNYI 1977, 363-364.

Gyulafehérvárott kezdte,¹⁰⁹ majd több évig tartó peregrinációra indult: Svájc, Francia-, Olasz-, és Németország egyetemén járt, Wittenbergbe 1578-ban iratkozott be.¹¹⁰ Az ezt követő időszak már nehezebben rekonstruálható, a szerzők eltérnek egymástól az újabb külföldi utak számában és idejében is. Bod Péter szerint 1581-ig kétszer volt külföldön, rövid marosvásárhelyi rektorságot és fogarasi papságot követően ismét peregrinálni indult, ezúttal nevelőként, ez a szakasz nyolc évig tartott.¹¹¹ Ezzel egyezik Horányi Elek szövege,¹¹² viszont a későbbi életrajzok tagoltabbnak jelenítik meg az egyetemjárásokat. Szinnyi József a fogarasi iskola igazgatójának tudja első peregrinációs útja kezdetekor, amelyből hármat adatol 1578-ban, 1582-ben és 1584-ben, amely egyben az utolsó ismert esemény Laskai életéből. Zoványi Jenő ezeket az adatokat azzal egészíti ki, hogy élete utolsó éveit gyulafehérvári elsőpapként töltötte, első wittenbergi tartózkodását pedig 1577 végére datálja, december 16-ai beiratkozással. Balázs László nem említi az 1578 előtti iskolai tisztségét, és 1581-ben Gyulafehérvárról indítja második útjára.¹¹³ A szövevényes adatokból az erdélyi iskolázottság, három peregrinációs út 1578 és 1585 között, valamint a marosvásárhelyi és a fogarasi tartózkodás tűnik biztosnak.

A gyakori külföldi utak mellett folyamatosan publikált, életművét több szempontból is megközelítette a kutatás: a filozófiatörténet,¹¹⁴ a neveléstudomány, a nyelvészet,¹¹⁵ az egyház- és irodalomtörténet is vizsgálta egy-egy munkáját, vagy annak részletét. Teljes portrét Balázs László adott Laskairól, írásában az egyháztörténeti szempontot érvényesítette.¹¹⁶ Műveltségével kapcsolatban további adalékokhoz juthatunk Dankanits Ádám kutatásai révén, aki Laskai könyvtárjegyzékét állította össze.¹¹⁷

A *Speculum exilii* felépítése nem szolgál meglepetésekkel: az ajánlást előszó, majd üdvözlőversek követik. Az üdvözlőversek szerzői között felbukkan Kopácsi Ferenc neve, akinek diákságáról tudjuk, hogy Sárospatakról Kolozsvárra ment, amikor odakerült Szikszai Fabricius Balázs.¹¹⁸ Ebben az időben készült el Szikszai Bonfini-kiadása 1565-ben, akkor tanárához üdvözlőverseket írt. Később pedig Wittenbergben találkozunk a nevével, a

¹⁰⁹RÉVÉSZ 1937

¹¹⁰1578. december 16-a szerepel a matrikulában, de már júniusban az egyetemen tartózkodott. vö.: BALÁZS 1973, 1010.

¹¹¹„De nem sokára ismét valami Urfiakkal, nagy Embereknek gyermekeikkel el-küldetett Olasz országba, akkor ismét egybe járta és lakta Bononiát, Rómát, Francia és Német országai Oskolákat; mellyekben nyóltz esztendőök el-folyások alatt tanúlt sok nyelveket és Tudományokat.” BOD 1766, 158.

¹¹²HORÁNYI 1776, 470.

¹¹³BALÁZS 1973, 1011.

¹¹⁴ERDÉLYI 1857; MÁTRAI 1961; BOLBERITZ 2005

¹¹⁵A Calepinus-szótár szóanyagát vizsgálta az orvostudomány is.

¹¹⁶BALÁZS 1973

¹¹⁷DANKANITS 1990

¹¹⁸Perényi Gábor 1564-ben távozásra bírta a helvét irányt követő lelkészeket, professzorokat, így Kopácsi Ferenc apját, Kopácsi Istvánt, és Szikszai Fabricius Balázst is. SZABÓ A. 2004

matrikulába 1567-ben jegyezte fel a nevét. A *Speculum exilii* megjelenéséhez csatolt carmen gratulatorium arra a tényre hívja fel a figyelmet, hogy a 16. század végén az ország iskolái között igen korán kialakult egy folyamatos, élénk kapcsolat. Ehhez más források egyelőre nem társulnak, viszont az iskolák költözései, a kiadványokhoz készült ajánlások és üdvözlőversek kijelölnek egy kapcsolati hálót, ennek terjedelme és szerepe azonban még feltáratlan.¹¹⁹

A *Speculum exilii* hozzáférhető példányai egybe vannak kötve Laskai *Nablium praecanum* című munkájával. Erdélyi János¹²⁰ és Koncz József úgy vélte,¹²¹ hogy két külön nyomtatványról lenne szó, azonban minden fennmaradt példányban együtt szerepelnek a munkák, így jelen álláspontra szerint Laskai eredetileg is együtt tervezte a két mű kiadását.¹²² A második füzet görög és latin nyelvű verseket tartalmaz, amelyeket Laskai erdélyi főuraknak címzett.

A magyarországi nyomtatás ténye alapján H. Hubert Gabriella elképzelhetőnek tartotta, hogy magyarországi olvasóknak is szánta a művét a szerző.¹²³ Hubert hangsúlyozta a mű enciklopédikus jellegét, amelyre Balázs László is kitért, noha utóbbi azzal a megállapítással folytatja, hogy ez hátrányára vált az olvashatóságnak.¹²⁴ Hubert két szempontot vetett fel a *Speculum* elemzése kapcsán: a 6. fejezet estében a műfajelméleti vizsgálatok relevanciájára,¹²⁵ a 4. fejezet esetében peregrináció-elméletként történő olvasat lehetőségére hívta fel a figyelmet.¹²⁶ Mindkét tanulmányában loci communesként határozza meg a *Speculum exilii*-t,¹²⁷ első része ars orandi-ként működik, amelyben a szerző általánosságban tárgyalja az imádságot és annak kérdéseit, a második része pedig a Miatyánk szövegmagyarázata. A felosztás, valamint a Miatyánk kiemelt helye harmonizál a protestáns felfogással, hiszen Luther szerint „az minden imádságnak imádsága (das Gebet aller Gebete, das Vaterunser).”¹²⁸

Keletkezésének ideje, módja, valamint Laskai kapcsolata Wittenberggel indokoltta teszik, hogy foglalkozzunk a *Speculum exilii*ben - elsősorban a 4. fejezetben - található peregrináció-felfogással.

¹¹⁹ Sárospatakra vonatkozóan vö.: SZABÓ A. 2004

¹²⁰ ERDÉLYI 1857, 53.

¹²¹ KONCZ 1896, 12-13.

¹²² RMNY

¹²³ H. HUBERT 1993, 550.

¹²⁴ BALÁZS 1973 1011. „valószínűleg élő szóval előadott formájában adta nyomdába, nem számítva azzal, hogy más az élő szó, más a nyomtatott betű. Túlságosan részletező, szerkesztésében skolasztikus. Sokszor definiálja a dolgokat, majd a tételeket szétágaztatja, premisszákat állít fel, azután a logika szabályai szerint levonja a konklúziókat; ellenvetések teszt, majd megcáfolja azokat.”

¹²⁵ H. HUBERT 1990

¹²⁶ H. HUBERT 1993

¹²⁷ Hubert Gabriella azonosította az egyik forrását is, Petrus Martyr Vermilius *Loci communes* című munkáját. Első kiadása 1580-ban jelent meg, noha Laskai részleteiben korábban is találkozhatott a művel. vö.: H. HUBERT 1993, 554.

¹²⁸ IMRE 1995, 127.

A mű praefatio-ja alapján a szerző kézikönyvnek szánta a szöveget. Ahogyan fentebb már említettem, a kutatás úgy ítélte meg, hogy a szerző ezirányú törekvése összességében sikertelen maradt.¹²⁹ A modern olvasó számára valóban nehezen befogadható szövegről van szó, ehhez járul a fennmaradt példányok olvashatóságának romlása. Az előszóban szerepel, hogy a főszöveg tulajdonképpen az írott változata annak, amit Laskai tanított, illetve lediktált diákjainak Marosvásárhelyen.¹³⁰ Amennyiben hitelt adunk a praefatio kijelentéseinek, akkor feltételezhetően 1579 vagy 1580 során a marosvásárhelyi kollégiumban imádságelmélettel is foglalkozó előadásokat tartott a szerző, majd ezeket kibővíthette és kézikönyvvé alakítva kerülhetett a brassói nyomdába. Természetesen az előadások témájára mindössze a *Speculum exilii* tartalmából következtethetünk, így az a tény, hogy a megjelent munka általános jelleget öltött, szinte végtelenné teszi azoknak a témáknak a számát, amit Laskai feldolgozott, az előszóban pedig nem túl bőbeszédű tanári munkáját illetően.

A 4. fejezetet¹³¹ Hubert Gabriella 1994-ben publikált elemzéséig egyetlen szakíró sem értelmezte peregrináció-elméletként, Stagl bibliográfiájában¹³² sem bukkan fel, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy noha a fejezet így is interpretálható, mégsem kézenfekvő ez az olvasat. A Laskai által közölt peregrináció-tipológia ugyanis ahhoz a protestáns érveléshez csatlakozik, amely a zarándoklatokat illetve kritikával. A katolikus kegyességi gyakorlat meghatározott helyek kiemelt jelentőségére épült, ezt a protestánsok azon az alapon utasították el, hogy az Istennel történő kommunikáció, a szakrálishoz közeledés nem a helytől, hanem az isteni kegyelemtől függ.¹³³ A *Speculum exilii* 4. fejezetének egyetlen része tér ki a peregrináció ügyére, mégpedig a harmadik egység.

Amennyiben a caput elején szereplő rövid áttekintést olvassuk, a következő tartalmi adatokhoz jutunk: 1. hol lehet imádkozni (ubi sit orandum) 2. az előbbihez kapcsolható ellenérvek áttekintése (obiectiones adversariorum) 3. a katolikus peregrináció (de peregrinationibus papisticis) 4. bálványimádó templomok elkerülése (salva conscientia in templis idolatricis) 5. az eretnek házastárs kérdése (coniuges fideles impias coniuges ducere possunt et cohabitare) 6. zárásképpen a hasznok (usus). Laskai felsorolásában észlelhető, hogy

¹²⁹ BALÁZS 1973, H. HUBERT 1993

¹³⁰ „[...] breve hanc eius explicationem quam olim in publica nostra Schola Vasarhelina, doctissimos homines secutus auditoribus proposuerat, nunc tandem (et utili nam cum venia doctiorum, rudiorumque commodo) quoad fieri per nostram lucubrationem potuit, rectoratam, incudique redditam in lucem proferre ad manum iudicis mei, coactus sum.”= LASKAI CSÓKÁS 1581, A₄^{2a}

[röviden, arra kényszerülök, hogy az imádság magyarázatát, amit egykor a marosvásárhelyi nyilvános iskolában, igen művel tférfiakat követvén vezetett elő hallgatóinak, most végül (és a tanultabbak kedves engedelmével, és a tapasztalatlanokéval ajándékozom) amennyire virrasztásommal lehetett, kikalapálva, átdolgozva adjam bírám kezébe.]

¹³¹ *De loco orationis, ubi doctrina de peregrinationibus papisticis coniungitur* = LASKAI CSÓKÁS 1581, 282-283.

¹³² STAGL 1983

¹³³ „Nam effectus orationis non a templorum sanctitate, sed a Dei gratia pendet. Jer.7:4-5.” = LASKAI CSÓKÁS 1581, 268. [Mivel a szónoki beszéd sikere nem a templomok szentségétől, hanem Isten kegyelmétől függ].

az imádkozás helyéhez fűződő kérdések áttekintését tartja feladatának, a fejezetet pedig az úzusok ismertetésével zárja.

Az imádság/könyörgés helyének tárgyalása Laskainál azon a tételen alapszik, hogy mindenféle területen elhangzott ima egyenrangú. A magán- és a közös imaalkalmak is eljutnak Istenhez, noha a templomokban elhangzott könyörgések felkorbácsolhatják a lélek érzéseit és kegyességét.¹³⁴ Ehhez kapcsolódik a peregrinatio tárgyalása, mégpedig kifejezetten a papistica peregrinatio-val szembeni állásfoglalás, amelyet azzal kezd a szerző, hogy felvonultatja azokat a lehetőségeket, amelyek elfogadhatóak, sőt kívánatosak a peregrinálni induló protestánsok számára.

Összesen öt kategóriával találkozik az olvasó: a peregrinatio Christiana, valamint a peregrinatio philosophica esetében olyan körülményeket ismertet a szerző, amelyek indokolják ezeket a gyakorlatokat. Amennyiben nem lehetséges az igaz hit gyakorlása az előbbi, amennyiben pedig Istennel kapcsolatos tudás bővítése a cél az utóbbi tanácsolható. Egyértelműen az ajánlott magatartás körébe sorolja Laskai az apostolica peregrinatio esetét, ami lefedi a hit terjesztését. A vitae peregrinatio pedig az ember természetes állapota, amely abból fakad, hogy kiűzetett a Paradicsomból, és az utolsó ítéletig száműzöttként kell bolyongania a földön, amíg vissza nem kerülhet.

Teljes egészében a katolikus egyházhoz köti a papistica peregrinatio gyakorlatát, amely a bűnbocsánati zárandoklatokat foglalja magába. Számtalan érvet sorakoztat fel Laskai arra vonatkozóan, hogy a katolikus fél tulajdonképpen a bűnbocsánat helyhez kötésével azt kérdőjelezi meg, hogy Isten mindenhol jelen van: „Praeterea cum Deus sibi vendicet universam terram, et plenitudinem eius, cum non minus sit in uno loco quam etiam in alio est. Stultitia est dicere Deum hoc vel illo loco melius exaudire, salvare, peccata purgare, quam etiam in isto”.¹³⁵ [Továbbá mikor Isten magáénak mondhatja az egész földet, és annak bőségét, akkor nem lehet kevésbé jelen az egyik helyen, mint a másikon. Ostobaság azt mondani, hogy Isten ezen vagy azon a helyen jobban meghallgat, üdvözít, eltörli a bűnöket, mint amott].

Az bizonyos, hogy a *Speculum exilii* nem utazási metodikát tartalmaz, hiszen ez a rövid rész jelentős különbségeket mutat az ekkortájt népszerűvé váló apodemikák felépítéséhez, tartalmához képest. Hiányoznak a táblázatok, és a ráamista módszer is, amely a legnépszerűbb metodikák formai jellegzetességei közé tartozott.¹³⁶ Maga a peregrinatio fogalma sem egyezik meg az általánosan értett utazással. A caput bevezetőjében kizárólag a papistica peregrinatio

¹³⁴ „Deinde multitudo orantium in publicis templis excitat animi affectum et pietatem.” = LASKAI CSÓKÁS 1581, 267-268. [Tovább a nyilvános templomokban imádkozó sokaság felkorbácsolja a lélek indulatát és kegyességét].

¹³⁵LASKAI CSÓKÁS 1581, 282.

¹³⁶KOVÁCS 1988b; STAGL 2002

értendő alatta, ahogyan a fejezetet záró úzusok szövegében is erre vonatkozik a kifejezés.¹³⁷ Amennyiben nem a bűnbocsánat gyakorlatához kötött utazásról szól, akkor is alapvető, hogy az utazás legfőbb erénye az „Istennek tetszés.” Megfogalmazhatjuk az az állítást, hogy a *Speculum exilii* szövegében az utazás kegyességi gyakorlatként értelmeződik, a probléma tétje pedig ennek a kegyességi cselekedetnek a módja.

Laskai nem használ általános érvényű definíciót, hanem a peregrináció oka lesz az, ami minősíti az utazást, ez határozza meg az ideális utazó/utazás egy-egy változatát is. Mivel egyértelmű, hogy csak a bűnbocsánatért megtett zárandoklat számít eretnek cselekedetnek, a *Speculum* kontextusában nem releváns a jó és a rossz utazás kérdése. Ez viszont nem jelenti azt, hogy az értelmezési problémák is mellőzhetőek lennének.

Az utazás megítélése minden korszakban ambivalens volt,¹³⁸ a 16. században sem volt másképp. A legfőbb kérdéseket az utazás során megszerzett ismeretekhez és tanúsított magatartáshoz kötötték, mind az elméletírók, mind a szerzők. Maga Laskai is hangsúlyozza, hogy az instrukciók nélkülözhetetlenek azok számára, akik kegyes szándéktól vezérelve kelnek útra: „Illi praesertim qui studiorum et pietatis causa peregrinentur, non debent illud consilium? Sibi proponere, ut urbes, aedificia, flumina, campos, vineas, sylvas, et habitus hominum tantum contemplantur, et praesertim ut ludos exercent”.¹³⁹

[Különösen azok, akik a tudásért és a kegyességért peregrinálnak, nincs szükségük a tanácsra? Feltett szándékuk, hogy városokat, épületeket, folyókat, mezőket, szőlőket, erdőket és az emberek szokásait annyira megtekintsék, és különösen hogy az iskolával foglalkozzanak].

Az idézet az érzékelés tárgyalását követi Laskainál, így érdemesnek tűnik elidőzni amellet, hogy miért látták szükségesnek az érzékek irányítását az utazás során.

A pietas gyakorlása lelki veszedelmek között történt, mivel fennállt annak a lehetősége, hogy az utazó áldozatul esik a kísértéseknek. Ez elsődlegesen a kíváncsiság bűnét jelentette. Noha megítélése folyamatosan módosult, Laskai törekvése arra, hogy a kegyes szándékú vándor sem mentesülhet az irányítás alól, azt sugallja, hogy érvényes problémának tekintette a kíváncsiság jelenlétét. De miért is volt probléma?

A keresztény egyházatyák Pál leveléből indultak ki, amikor az intellektuális kíváncsiság veszélyeit taglalták: „A bálványáldozatok felől pedig tudjuk, hogy mindnyájunknak van ismeretünk. Az ismeret felfuvalkodottá tesz, a szeretet pedig épít. Ha pedig valaki azt hiszi, hogy tud valamit, még semmit sem ismer úgy a mint ismernie kell. Hanem ha valaki Istent

¹³⁷LASKAI CSÓKÁS 1581, 308.

¹³⁸vö.: TUCKER 2003, RUBIES 2007

¹³⁹LASKAI CSÓKÁS 1581, 286.

szereti, az ismertetik ő tőle.”¹⁴⁰ A kíváncsiságot olyan tulajdonságként ábrázolták, ami az üdvösség szempontjából érdektelen, sőt káros dolgokra irányult. Augustinus a *Confessiones* X. könyvében három szempontból határozza meg bűneit: a *concupiscentia oculorum*¹⁴¹ kategóriát curiositasnak nevezi. „A valamennyi érzék gyönyörűségében és örömében rejlő testi kíváncsiságon kívül ugyanis-igájában elvész a tőled messze távozó – lelkünkben is van kíváncsóság. Ez a testi érzékekre támaszkodó, de nem testi élvezetet szerző, hanem a test útján tapasztalatokra törekvő hívságos és kíváncsi vágyakozás. A megismerés és a tudomány ürügyével kendőzzük ezt magunkban. Mivel ez a vágyakozás a tudásra irányuló kíváncsóságban lappang, s mert ismereteink megszerzésében érzékeink között szemünk vezérkedik, azért az isteni szó ezt a szemek kíváncsóságának nevezi.”¹⁴²

A kíváncsiság a szemmel kezdődik, azonban az elmében éri el a célját, ami a bűn. Az utazás így az egyik legveszélyesebb tevékenységgé válhat, amennyiben nincs megfelelő útmutatás, hogy Istennek tetsző tevékenységként hajtsák végre. Így az ideális kegyes utazó olyan értelmezési kerettel ellátva indul útnak, amely minden esetben sikeresen kerül el a kísértéseket, illetve azokat a kulturális elemeket, amelyek az üdvösség szempontjából haszontalannak minősülnek.

Laskai értekezésében az adja az érvelés vezérfonalát, hogy a peregrináció során Isten megismerésében kell előrejutni, ekkor tekinthető helyesnek az utazás: „Propinquum est quod filii Cinaei cognati Moysi, populum Israeliticum secuti sunt et cum illis peregrinati, nam quamvis domi unum Deum nossent et colerent, cuius ipsorum pater sacerdos fuerit. Magis tamen adhuc erudiri cupiebant, et Dei leges instituta, cultumque absolutius imbibere... Haec etiamnum causa est, cur hodie multi studio sapientiae inflammandi, per infinitas itinerum ac nationum difficultates et molestias, per saxa, per ignes, per aquas et horrenda hominum monstra, ad uberiores, et plane divinam suorum studiorum mercaturam capiendamque ingenii laudem, Germanicam, Saxoniam.”¹⁴³

[... az izraeli népet követték és azokkal utaztak, mert habár otthon egyetlen Istent ismertek és tiszteltek, annak papja amazok atyja lett. Eddig pedig inkább arra vágytak, hogy művelődjenek, és Isten elrendelt törvényeit, és tiszteletét teljesebben magukba szívják ... Ez az oka, amiért ma sokan attól feltűzelve, hogy a bölcsességre törekedjenek, végtelen utakon és a nemzetek nehézségein keresztül, hegyeken, lángokon, vizeken és rettentő emberi szörnyeken keresztül, a termékenyebb Germania és Saxonia felé indulnak, hogy egyenesen a tudás isteni portékáját és a tehetség dicsőségét megragadják.]

¹⁴⁰Pál 1Kor8 1-3.

¹⁴¹1Ján 2:16. „Mert mindaz ami a világban van a test kíváncsága, és a szemek kíváncsága, és az élet kérkedése nem az Atyától van, hanem a világból.”

¹⁴²AUGUSTINUS 1982, 327.

¹⁴³LASKAI CSÓKÁS 1581, 279.

Noha a kíváncsiság a reneszánsz humanizmus idején semleges előjelűvé, sőt néhol kifejezetten pozitív tulajdonságként értékelték, ez nem vált általánossá. A 16-17. században megítéléséhez háromféleképpen viszonyultak a szerzők: a dicséret, a feddés, valamint a kettő közötti ingadozás is előfordult.¹⁴⁴ Neil Kenny a 16. századi francia nyelvű filozófiai költészetet vizsgálta ebből a szempontból. A szerző kitér a felekezeti különbségekre is: a katolikus szerzők a legtöbb esetben nem nevezik meg a kíváncsiságot, ezzel azt is elkerülik, hogy érvelni kényszerüljenek mind mellette, mind ellene. A protestáns alkotóknál a szükséges tudás fogalmának alkalmazása legitimálja a kíváncsiság szerepét, noha amennyiben szerepel a curiosité kifejezés, elsősorban negatív előjelű ismeretet jelölnek vele. Kenny vizsgálati korpusza a természettudományos ismereteket feldolgozó kozmogóniai költészetből válogatott, amely francia nyelven íródott. Ez teljesen más kontextust tételez fel, mint jelen fejezetben értelmezett enciklopédikus jellegű imádságelméleti munka. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy érdemes megvizsgálni az olvasó(k) pozícióját, tekintve, hogy a költemények célja többek között az volt, hogy felkeltsék a közönség kíváncsiságát. Ennek a megítélése pedig ugyanúgy kérdéses, ahogyan a szövegekben elítélt, vagy laudált curiositas volt.¹⁴⁵

Kenny eredményei nem a latin nyelvű szövegekre vonatkoznak, a kora újkori szövegekben közel sem egyértelmű, hogy milyen szó jelöli a kíváncsiság fogalmát. Az ágostoni curiositas valóban a kíváncsiság bűnével egyenlő, azonban a 16. századi szótárak nem feltétlenül ezt a használatot igazolják. A curiositas értelmezését az sem teszi egyszerűbbé, ha a magyarországi használatát kutatjuk fel a kifejezésnek. Noha fordítása mai szóhasználat alapján egyértelműen a kíváncsiság, fontos figyelembe venni azt, hogy ez a kifejezés a 18. század végén jelent meg először, a TESz 1785-re datálja az első feljegyzett használatát a szónak. Arra a kérdésre, hogy akkor mit használtak helyette a választ szintén innen kaphatjuk meg, a Jókai-kódexben olvasható elsőként a kíváncság alak, és ez használatos, amikor a szövegekben azt jelölik, hogy valamilyen eredetű tudás megszerzésére törekszik valaki.

A helyzetet tovább bonyolítja, ha a szótáriróadalomhoz fordulunk további információkért. Szenci Molnár Albert szótárának 1604-es kiadásában¹⁴⁶ ugyanis a curiositas mellett nem a kíváncság szerepel magyar ekvivalensként, ugyanúgy, ahogyan jó néhány évtizeddel később Pápai Páriz Ferenc sem így fordítja.¹⁴⁷ Mindkét szerzőnél a „fölötte való szorgalmatosság” értelmezés jelenik meg, a kíváncság címszavánál pedig a cupiditas, cupido, concupiscentia, desideratio, desiderium, aviditas olvasható. A fogalmat nyilván ismerték, azonban nem feltétlenül alkalmazták azt a kifejezést, amely korabeli retorikai kézikönyvekben

¹⁴⁴KENNY 1991

¹⁴⁵KENNY 1991, 270.

¹⁴⁶SZENCI MOLNÁR 1604, K^b, H^{4a}

¹⁴⁷PÁPAI PÁRIZ (1767), 1995

használatos volt, hanem valószínűleg a Calepinus-szótár alapján dolgozhattak. A tizenegy nyelvű kiadásban¹⁴⁸ ugyanis szintén a fentebb idézett kifejezés olvasható, ez pedig maga Laskai Csókás Péter közreműködésével készült.¹⁴⁹ A curiositas fogalma a cura alatt található meg Ambrosius Calepinusnál. A vonatkozó szócikkben latin szinonimaként pedig a nimia diligentia kifejezést használja a szótárszerző. A héber, ógörög mellett következnek sorban a francia (curiosité), olasz (curiosita), német (Sorgfeligkeit), spanyol (curiosidad, diligenzia), lengyel, magyar (feletteb való szorgalmatosság), angol (curiositie, piked diligence), viszont nincs belga fordítása a szótárban. Ezek az adatok szintén alátámasztják azt, hogy a curiositas próteuszi fogalom a kora újkorban, megítélése szorosan összefügg a tudás és a tudás megszerzésének adott kontextusban történő ábrázolásával.

Ha Laskai egyik forrásához, Petrus Martyr Vermilius *Loci communes*-éhez¹⁵⁰ fordulunk a kíváncsiság kérdésében, akkor azt olvashatjuk, hogy a curiositas a tiltott dolgok megismerésére irányuló törekvés. A Martyr által felsorakoztatott helyek egytől-egyig a Szentírásból származnak, ez alkalmas példa, arra, hogy a curiositas kontextusfüggőségét megmutassa. Kenny is ezt fogalmazta meg tanulmányának következtetéseként: a kíváncsiság tekintetében nincs egységes érvelés, vagy értékítélet a 16. századi művekben. A hozzá társított minőség függ a szerzőtől, a befogadótól, témától, retorikai megformálástól etc.¹⁵¹ A curiositas helyett ugyanis a 'kévánság' vagy 'kívánság' magyar szó a szótárakban az aviditas, desiderium, cupido, cupiditas, concupiscentia szócsalád tagjainak felel meg. A jelentésük általában megegyezik, és a használatuk nagyjából egységesnek mondható a vizsgált szövegekben.

Laskai Csókás az ismeretszerzés problémájára a philosophica peregrinatio esetében tér ki, hiszen ez az egyetlen olyan típus, amely nem a hit tényleges gyakorlására, vagy terjesztésére irányul. A peregrinusnak ebben az esetben ismeretvágyát Istenre kell irányítania, emellett pedig meg kell szabadulnia az érzéseitől. Az utazónak Laskai Csókás érvei szerint el kell hagynia az affektusokat, amikor útnak indul: ezt azzal indokolja a szerző, hogy nem lehet ép ésszel befogadni a különbségeket: „Quo felicior et honestior sit peregrinatio, pii homines cum peregre proficiscuntur ad istas observationes sese accomodet... id est ut nostros pravos affectus deponamus, quoniam locorum mutationes nihil sane poterunt, si eosdem affectus quos prius habuimus, nobiscum una circumferamus”.¹⁵²

¹⁴⁸ CALEPINUS 1605, 361.

¹⁴⁹ Ennek bizonyítása: MELICH 1912; SZILY 1913

¹⁵⁰ MARTYR VERMILIUS 1624, 148.

¹⁵¹ „it depends on who is speaking, to whom or what they are referring and where (in what part of the poem) their utterance is positioned. It also depends on the genre in which they find themselves: writers who present curiosity as healthy in philosophical poetry can take exactly the opposite line in a devotional poem.” KENNY 1991, 274.

¹⁵² LASKAI CSÓKÁS 1581, 285.

[Annál szerencsésebb és becsületesebb lesz az utazás, mikor a kegyes emberek idegen földön járnak, alkalmazkodnak megfigyeléseikhez ... így van, hogy káros indulatainkat letesszük, minthogy a helyváltogatásokra semmiképpen sem lennének képesek, ha ugyanazokat az indulatokat, amiket korábban birtokolnánk, magunkkal együtt körbehordoznánk].

A fejezet zárlatában olvasható hasznok közül a negyedik, utolsó *usus* foglalja össze mindazt, amit az olvasónak le kell szűrnie a skolasztikus érvelésből. A szöveg azt a reményt fejezi ki, hogy hozzájárult a peregrinatio dicsőségének lerombolásához, itt – hasonlóan a fejezet bevezetéséhez - kizárólag a pápista gyakorlatra utal a szerző.¹⁵³

A *Speculum exilii* szerepe nem határozható meg pontosan, noha valószínűnek tartom, hogy a későbbi peregrinusoknak bizonyos hányada találkozhatott a szöveggel. Laskai Csókás Péter érvelése a kegyességgyakorlás szempontjából tárgyalja az utazást, és annak lehetséges típusait: így a szövegben az ideális kegyes utazó – utazás rajzolódik ki, noha az úzusok egyértelművé teszik, hogy az intencionált olvasat az, hogy a peregrináció nem követendő példa – a szövegben pedig az érvelés előrehaladásával változik a peregrinatio szó érvényességi köre. Laskai tipológiája alternatívát mutat a katolikus változatra, az elfogadottnak ítélt „peregrinációk” túlsúlya a zarándoklattal szemben (4-1) pedig nyomatékosítja annak eretnek voltát. A szöveg nem metodika, ennek ellenére igen fontos abból a szempontból, hogy reflektál - egy specifikus szemszögből – az utazás által felvetett problémákra és kérdésekre.

Laskai a polemikus cáfolat keretei között hasznosítja egy-egy érvként az utazás egy lehetséges tipológiáját. A religiózus retorika végig érvényes marad, így a szerző mindössze azokat az indokokat foglalja bele a peregrináció kategorizálásába, amely az utazásnak egyben az üdvtörténeti esemény jellegét tulajdonítja. Amennyiben áttekintjük Laskai öt kategóriáját, egyetlen kereskedő, katona, követ nem kerül említésre – azért nem, mert ezek az utazások kívül esnek az értekezés tárgyi keretein.

A *Speculum exilii* nem utazási szöveg, hanem elsősorban imádságelméleti munka. Laskai Csókás Péter viszont az egyik leggyakrabban peregrináló magyarországi diák és tudós volt a 16. században, akinek befolyását a wittenbergi coetusban mindössze apró adatok sejtetik – írásban jegyezték fel, amikor nem írta be a nevét a matrikulába,¹⁵⁴ kiadásaira pedig hazai támogatóktól kértek anyagi fedezetet – és meg is kapták.¹⁵⁵

¹⁵³„Quartus usus facit ad destruendas peregrinationes, cum enim dignitas loci effectum orationis non praebeat, et locorum (ut dialectici loquuntur) non sit intensio et remissio, quia certis locis visendis aut perlustrandis efficaciam orationis, imo salvationis ascripserunt.” LASKAI CSÓKÁS 1581, 308. [A negyedik haszn az utazások értelmetlenségével foglalkozik, mivel ugyanis a hely méltósága nem biztosítja az ima sikerét, és a helyeknek (ahogy a dialektikusok mondják) nem legyen kiterjesztése és csökkenése, amiatt hogy meghatározott helyek megtekintésére vagy bejárására az ima, sőt az üdvösség érvényességét hagyományozták].

¹⁵⁴SZABÓ G 1941, 140.; BALÁZS 1973, 1012.

¹⁵⁵BALÁZS 1973, 1015.

3.3. Az utazás laudatív ábrázolása¹⁵⁶ Forgách Mihály wittenbergi beszédében¹⁵⁷

A Wittenbergben megforduló, és 1555-ben saját társaságot alapító magyarországi diákok tevékenységének egy fél évtizedét (1586-1592) a vonatkozó kutatások részletesebben vizsgálták. Több érv is szól azon álláspont mellett, hogy a fentebb említett rövid időszak kiemelkedőnek¹⁵⁸ tekinthető a coetus történetében: a diákok száma megnőtt, több nemesi származású peregrinusról van adatunk,¹⁵⁹ valamint élénkebbé vált a nyomtatott kiadványok forgalma. 1587: Bánffy Ferenc, senior;¹⁶⁰ az év közepén pedig megérkezik Strassburgból Wittenbergbe Forgách Mihály és kísérete (Péchy és Máriássy Zsigmond, valamint Forgách nevelője, Karkói Demeter), ebben az évben Forgách Imre támogatásával kiadják a *De Sigetho propugnaculo* (Zrínyi-album) című kiadványt.¹⁶¹

Forgách Mihály különleges helyet kapott a 16. századot érintő kutatásokban: a szakirodalom a magyarországi későhumanizmus egyik kultúraszervezőjeként értelmezi tevékenységét,¹⁶² noha 1601-ben elhunyt anélkül, hogy különösebb méretű életművet hagyott volna hátra. Művei elsődlegesen peregrinációja alatt születtek: két szónoki beszéd,¹⁶³ valamint egy levél Justus Lipsiushoz.¹⁶⁴ A levél jelentőségét az adja, hogy a népszerű gondolkodó válaszolt Forgách episztolájára, sőt a válasz leveleinek válogatott kiadásában is helyet kapott.¹⁶⁵

Jelen fejezet Forgách azon wittenbergi beszédével (*Oratio de peregrinatione et eius laudibus*) kíván foglalkozni, amit 1587-ben mondott el a coetus előtt, miután megérkezett Strassburgból. További kiadásra valószínűleg nem került sor, nincs arra vonatkozó adatunk, hogy gyűjteményes, vagy egyéb formában újranyomtatták volna a szónoki beszédet. Mostanáig

¹⁵⁶ MÓRÉ 2014

¹⁵⁷ FORGÁCH 1587

¹⁵⁸ Forgách Mihály Wittenbergben töltött peregrinációs időszakát, valamint ennek összefüggéseit újabban: KECSKEMÉTI 2008, 252-255.

¹⁵⁹ Ez négy nemesi származású diákot jelent: Bánffy Ferenc, Forgách Mihály, Péchy Zsigmond és Máriássy Zsigmond; utóbbi két ifjú Forgách Mihály kíséretként tartottak vele peregrinációja során. Karkói Demeter Forgách Mihály nevelője volt, Péchy és Máriássy Zsigmond pedig a kíséretében utazó nemesi származású peregrinusok, 1587. augusztus 8-án jegyezték fel a nevüket a coetus matrikulájába. SZABÓ G. 1941 141; Ennek jelentőségéről KEVEHÁZI 1986

¹⁶⁰ Később egy rövid időre rector 1588 végétől 1589 májusáig. vö. SZABÓ G. 1941, 142.

¹⁶¹ SZABÓ A. 1987

¹⁶² SZABÓ A. 1989;1999

¹⁶³ RMK III. 769 (*Oratio de peregrinatione et eius laudibus...*); magyarul Forgách 1990; RMK III. 794 (*Oratio de magnanimitate regia...*, Wittenberg, 1589).

¹⁶⁴ FORGÁCH 1970

¹⁶⁵ LIPSIUS 1590, 97-98.

két példányról van tudomásunk, az egyik az OSZK gyűjteményében, míg a másik Marosvásárhelyen, a *Collectanea Varia* nevezetű kolligátum részeként található meg.¹⁶⁶

Részletes elemzésre mindössze egy-két tanulmány vállalkozott Forgách orációjával kapcsolatban. A beszédet Kovács Sándor Iván,¹⁶⁷ valamint Justin Stagl¹⁶⁸ is interpretálta. Előbbi Justus Lipsius itáliai utazásról szóló levelét, mint imitációs példát olvasta össze Forgách beszédével, így elemzése a két szöveg kapcsolatára helyezi a hangsúlyt. Stagl pedig nagyjából követi – átveszi¹⁶⁹ Klaniczay Tibor megállapításait Forgách Mihályról.¹⁷⁰

Justus Lipsius utazási episztolája 1586-ban jelent meg, az itáliai út feldolgozása az utazási szövegek újabb hullámát indította el. Kovács Sándor Iván érvelésével a levél nem elhanyagolható befolyással lehetett Forgách témaválasztására és annak retorikai kialakítására,¹⁷¹ viszont az elemzés az utazás felől közelíti meg a beszédet. Az oráció újbóli vizsgálata elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy a peregrináció retorikai ábrázolása milyen ideális utazást implikál, és ez milyen kapcsolatban áll az apodemikákban intencionált utazásmódozatokkal.

A címlapon olvasható szöveg alapján a beszéd elhangzott: a szerző a nyilvánosság előtti megszólaláshoz szabta a *captatio benevolentiae*-t is, a nyomtatáshoz való előkészítés, esetleges átírás és bővítés nem terjedt ki annyira, hogy felszámolja a szónok-hallgatóság beszédhelyzete kialakítását. A médiumváltás tudatosítását az a három üdvözlővers végzi el,¹⁷² amelyek már az olvasót szólítják meg. A néhány soros epigrammák szerzői Forgách Mihály kíséretének a tagjai voltak, együtt érkeztek Strassburgból Wittenbergbe.

A prelimináriák deliberatív szándékkal szólítják meg a beszéd olvasóit: a versek a szónokot, mint *imitatoria* alkalmas példát jelenítik meg, azonban nem tekintik szükségesnek az *aemulatio* elérését. A szövegek a követésre biztatják olvasójukat, amelynek révén dicséretre méltóak lesznek, ehhez nem szükséges a továbblépés. Másrészt minősítik a lehetséges olvasót; azáltal, hogy képes elolvasni a beszédet, saját magát is a művelt emberek közé sorolhatja. Az olvasás segítheti hozzá őket ahhoz, hogy megtudják, miben rejlik a szónok alakjának *exemplum* jellege. Forgách szónokként és utazóként is alkalmas arra, hogy kövessék a kortársai, vagy a későbbi utazók, diákok. A paratextusok kijelölnék egy olyan olvasásmódot, amely az orátor személyét trópusként értelmezi, a tulajdonképpeni szöveg viszont nem erre a lehetőségre épít: az exempláris olvashatóságot nem a szónok alakítja ki.

¹⁶⁶A marosvásárhelyi nyomtatvány leírása: KONCZ 1891

¹⁶⁷KOVÁCS 1988b

¹⁶⁸STAGL 2002

¹⁶⁹STAGL 2002, 118.

¹⁷⁰KLANICZAY 1985

¹⁷¹vö.: KOVÁCS 1988b

¹⁷²FORGÁCH 1587, A₂^a

Forgách a beszéd elején minutioval él – lévén a közönség jóindulatának elnyerése a célja – ez pedig kizárja azt a lehetőséget, hogy a szónok magára exemplumként tekintsen. A kicsinyítés a hallgatóságával szemben jön létre: az akkori seniort, losonci Bánffy Ferencet név szerint szólítja meg, majd ezt a kiemelést bővíti, amikor a teljes coetust említi, mint elnéző közönséget. A beszédhelyzet tovább módosul, amikor Forgách a közösség egyik tagjaként azonosítja magát azáltal, hogy rámutat arra, mi az a tapasztalat, ami a már ott lévő peregrinusokat és őt, mint újonnan érkezettet egy halmazba helyezi. Ez a közös nevező az otthon elhagyásának, és a folyamatos távollétnek az élménye:

„Quod enim hoc tempore, rationibus vestris amptius ac accomodatius esse potest, quam, cum vos culturae ingenii disciplinarumque liberalium causa longe a patria dulcissima in hanc exteram regionem tot difficultatibus exhaustis, tot sumptibus factis commigrastis, audire rationes, quibus et molestias, quas aut recordatio desideriumque patriae forte adfert aut insolita nec ante usurpata victus ratio iniicit abtergere, et invidiam ac obtrectionem in quam nonnulli hoc nos tempore vocare depellere possitis. Quod si vel exiguam mihi brevis temporis usuram concesseritis, efficiam profecto, ut et vos non operam ludere in peregrinando intelligatis, et adversariis causam nostram probem, ut aut mandare victi cogantur, aut certe a criminatione qua hactenus in nos sunt usi desistant.”¹⁷³

[Ugyanis mi lehet alkalmasabb és illőbb a ti gondolkodásokhoz most, amikor a szellem művelése és a szabad művészetek kedvéért annyi nehézséget kiállva, oly sok költséget viselve az édes hazától távol, ebbe a messzi városba vándoroltatok, mint meghallgatni azokat az érveket, melyekkel elúzhatitek a haza emléke és hiánya vagy a szokatlan és azelőtt nem kóstolt élelem által okozott kellemetlenséget, melyekkel elháríthatjátok azt az ellenséges és rosszindulatú hírt, amibe manapság minket sokan keverni látszanak. Ha nekem bármily rövidke időt hagytok is, feltétlenül elérem, hogy ti is megértitek, nem hiábavaló az utazás, és az ellenfeleknek is felfedem az okainkat, hogy vagy legyőzve kezet nyújtani kényszerüljenek, vagy legalább a vádaskodással, mellyel eddig irányunkban éltek, felhagyjanak].¹⁷⁴

A hasonlóságok és párhuzamok kinyilvánításával a szónok egy közösség részévé válik, noha grammatikailag mindvégig kerüli a T/1. személy, a 'mi' alkalmazását, inkább fenntartja a beszéd során azt a távolságot, amit a 'én' – 'ti' használata kínál fel. Ennek a megoldásnak abból a szempontból lehet szerepe, hogy az utazás laudációja során identitásképzésre tesz kísérletet az orátor, amikor kifejezi azt a meglehetősen közhelyes reményét, hogy ilyen komoly témát megfelelően tud ábrázolni. A laudatio sikeres teljesítése így bizonyítékká válik arra, hogy

¹⁷³FORGÁCH 1587A₃^b

¹⁷⁴ A beszédből vett idézeteket KULCSÁR Péter fordította. vö.: KOVÁCS-MONOK 1990.

Forgách rétori képességei kompatibilisek hallgatóságának tehetségével és képzettségével, ez pedig végleg biztosítja a közösséghez tartozását.

A fentebbiek egy olyan megszólalásmódot hoznak létre, amely igen eltérő Justus Lipsius már említett levelétől, amely Kovács Sándor Iván megállapítása¹⁷⁵ szerint többékevésbé sorvezetőként szolgálhatott Forgách számára. Lipsius unokaöccsének címezte a levelet, egyértelműen a *genus demonstrativum* keretein belül gondolkodva, vagyis végig az E/2. személyt alkalmazza, míg a levél szerzőjeként a tanácsadó pozícióját veszi fel. Ami a két szövegben közös, az a téma feldolgozása, amennyiben mindkét mű abból az alapállításból indítja érvelését, hogy a peregrináció alkalmas tevékenység arra, hogy az utazó barátokat gyűjtsön. Noha nyilvánvaló, hogy Lipsius munkássága jelentős hatással volt a magyarországi peregrinusok egy részének műveltségére, érdemes megfontolni, hogy az utazás és a barátság közötti összefüggés nem csak a neosztoikus hagyományra támaszkodik. A peregrináció korabeli elméleti irodalma hangsúlyozza ezt a vitathatatlan előnyét az utazásnak, de a barátság kérdéseit tárgyaló szövegek egyik fontos előképének tekinthető Cicero-dialógus, a *Laelius* is hasonlóképpen vélekedik erről a kérdéstről, amikor a kettő között egyértelmű kapcsolatot lát. Az ókori szöveg hagyományával¹⁷⁶ Forgách valószínűleg tisztában volt, mivel citál a dialógusból, amikor beszédében a barátság összekötő erejét tárgyalja. A sok évszázados múltra visszanyúló érvrendszeren alapuló eszmefuttatás szerint az utazás hasznát az mutatja meg, hogy a peregrináció során kötött barátságok mennyire lesznek tartósak a hazatérést követően. A szónok ezeket a kapcsolatokat magasabbra értékeli, mint az otthoni ismeretségeket, mivel az új barátok kénytelenek kizárólag az utazó erényei alapján dönteni, és esetleg barátnak fogadni őt.

Cicero ezzel több ponton rezonáló logikai ívet rajzol dialógusában, amely a barátság különböző fajtáit az erény mértékével hozza összefüggésbe. A *Laelius*hoz hasonlóan Forgách Mihály szintén etikai alapon érvel a barátság kérdésében, azonban a két szöveg egymás tükörképe, ami a két fogalomkör kezelését illeti. Amíg Cicero dialógusa a barátság tárgyalásához alkalmas érvként alkalmazza az utazás témáját, addig Forgách számára az utazás tárgyalásához bizonyul megfelelő úzusnak a barátságok gyarapítása.

A peregrinációval kapcsolatban több problémakört igyekszik tisztázni a szónok, noha a beszéd *refutatio* része mindössze az utolsó oldalakon kerül elő. Korábban nem szerepeltet egyértelmű ellenérvet a szöveg; a peregrináció és a *honestia* kapcsolatának igazolásához bibliai érveket vonultat fel a beszéd: az Ószövetségből Ádám, Noé és Ábrahám szolgálnak a hasonlítás

¹⁷⁵KOVÁCS 1988b, 123-124.

¹⁷⁶Töretlen népszerűségét igazolja, hogy az 1544-es kiadást Melanchthon látta el jegyzetekkel. A. SCHÜRER, Ph. MELANCHTHON 1544.

alapjaként.¹⁷⁷ Mindhárom pátriárka útnak indult, mégpedig Isten parancsára, ebből válik nyilvánvalóvá az olvasó számára, hogy az utazás nem elítélendő tevékenység, épp ellenkezőleg. Nem csak a bibliai ősatyák, hanem az ellenpéldák emlegetése segíti abban a szónokot, hogy teljesen átlátszóvá tegye az utazás-maradás kérdésének tétjét: a beszéd szerint, ha túl sokat maradunk egy helyben, felszaporodnak a bűnök, terjedni kezd a romlás, és az emberek hajlamosabbak a vétkekre. Amíg a bevezetés kimondott célja az volt, hogy egy választott téma dicséretével retorikai tudását igazolja a szónok, addig az első passzusok megemelik a beszéd súlyát, mivel a kétirányú bibliai érvek kikerülhetetlenül beléptetik az Istennek tetsző élet problémáját, noha Forgách nem tereli teológiai indoklás felé az érveket, hanem megmarad a klasszikus locusok használatánál.

A fejtegetés dinamikáját a lépten-nyomon alkalmazott retorikai kérdések adják, amelyeknek egy része a szónoklat egységeit kíséri, ezzel előkészíti a tematikus döntések magyarázatát a beszédben.¹⁷⁸ A másik részük¹⁷⁹ számos esetben a negatio keretei között jeleníti meg a peregrináció mellett szóló érveket, amellyel tulajdonképpen kizárja a cáfolatukat. Ezzel az eljárással már jóval azelőtt megkérdőjelezhetetlenné válik a szövegben az utazás pozitív hatása a hallgatóság előtt, hogy a szónok rátérne az ellenérvek cáfolatára. A kétség nélküliség

¹⁷⁷ „Nam ubi, quaeso, fixas Adam sedes habuit? quo certo in loco proxima eius posteritas stationem firmam collocavit? nonne subinde his relictis sedibus solum vertit, & sparsim hinc inde orbem peragrando tabernacula potius quam domicilia erexit? Ut vero primum sese aedibus tectisque homines receperunt societatemque coeuntes in unum conferri et coalescere coeperunt, mox tanta se scelerum et flagitiorum vis effudit, tanta omnium cupiditatum sflamma exarsit, ut diluvium tandem eos dissociare atque ab invicem distinctos submergere cogeretur.” [Mert, kérdem, hol volt Ádámnak állandó székhelye? Mely meghatározott helyen ütöttek fel állandó tanyát az ő közvetlen utódai? Nemde időnként ezt a helyet elhagyva környezetet cseréltek, és mindenütt a világon ide-oda bolyongva inkább sátrakat, mint házakat állítottak? Ahogy pedig az emberek először szereztek maguknak épületeket és tetőket, és társadalmat alkotva egyesülni és összeállni kezdtek, rövidesen a bűnöknek és gazságoknak oly nagy tömege áradt szét, minden kapzsiságnak oly nagy tömege támadt, hogy végül is az özönvíznek kellett őket széteszlatni és az ismét szétválasztottakat alámeríteni.] ... „Nam et ipse Noah vitam egit nulla certa sede fixam et vagabundam: et vero ubi rursus propagato hominum genere certis se sedibus mortales concludere, Deus ipse Abrahamum ex media superstitionum atque impietatis sentina evocatum, in incognitas remotissimasque terras migrare et peregrinationem suscipere iussit, qui etiam dicto audiens, de relictis laribus patriis, totum vitae curriculum varias regiones perlustrando in peregrinatione confecit, quem postea longo ordine posterit comitati, idem vitae genus ingressi suo nobis exemplo peregrinationem commendarunt. Dubitabimus ergo hanc vitam honestissimam dicere et ducere, quam tot summi homines, et tum primi hominum fautores, tum religionis primi praecones sequendam sibi existimarunt?” [Mert maga Noé is állandó helyhez nem kötött és vándorló életet élt, s amikor az emberi nem ismét elterjedve a halandók magukat állandó lakásokba zárták, maga Isten parancsolta Ábrahámnak – kit a babonaságok és istentelenség szennyéből hívott el –, hogy ismeretlen és távoli földekre menjen, s ő meghallgatva a parancsot, elhagyva a házi tűzhelyet, élete egész folyását különböző vidékek látogatásával vándorlásban töltötte, kit azután az utódok hosszú sorban követtek, s ugyanazt az életmódot folytatva saját példájukkal ajánlották nekünk a vándorlást. Kétkelhetünk-e tehát abban, hogy tiszteletre méltónak nevezzük és tartsuk azt az életet, melyet annyi nagy ember és mind az emberiség megalapítói, mind a vallás első hirdetői maguknak követésre javallottak?] FORGÁCH 1587 A₄^b-B^a

¹⁷⁸ „Sed quid ego de communibus his amicitiiis hominumque visendorum studio tot verba facio?” [De miért beszélek annyit ezekről a közös barátságokról és az emberek megszemlélésére való törekvésről?] FORGÁCH 1587 B₂^b

¹⁷⁹ „Quid enim, obsecro, aut honestius, aut fructuosius, aut delectabilius magisque homine dignum dici aut esse potest, quam plurimos homines videre, eorum notitiam conciliare, ad familiaritatem eorum se applicare, in amicitiam denique intrare?” [S ki nem látja, mennyi és mily jeles előny virágzik ki a sokak között megkötött barátságból, s ez azokra háramlik vissza, akik ezt szorgalmazzák és ápolják?] FORGÁCH 1587 B₁^b

annak is köszönhető, hogy a bevezetésben a szónok leszögezi: tisztában van azzal, hogy a téma nem újdonság, éppen ellenkezőleg; mindenki számára ismert dolgokat mond el a következőkben. Viszont ez szükséges redundancia, mivel a peregrinusok igen régóta vannak távol hazájuktól, és rengeteg nehézség érte őket. A beszéd sikere nemcsak abban áll, hogy biztosítja Forgách Mihály helyét egy közösségben, hanem hogy ezt azáltal éri el, hogy vigasztal, és enyhíti a hallgatóság távollét okozta érzelmi terhét. Ez a szándék pedig teljesen elkülöníti a lehetséges pretextusoktól, noha ettől még Forgáchnak nincs szüksége eredetibb érvekre, mint a temérdek késő humanista laudációk többségének, mivel az originalitás helyett éppen az imitáció, a követés tudja igazolni retorikai képzettségét.

A beszéd a barátságok lehetséges típusai közül kiemeli a művelt és híres férfiakkal kialakított kapcsolatokat, amelyek a tudós tekintély miatt képesek jó útra téríteni a tévelygőket. Ez a megállapítás tovább nyomatékosítja az utazás etikai értelmezését Forgách szövegében, amennyiben egyértelművé teszi, hogy a peregrináció gyarapítja az erényt. A virtus ezen értelmezése véletlenül sem érinti a teológia területét, ahogyan az Ószövetséget is mindössze példatárként hasznosította a szónok, addig a bűn fogalma és kérdésköre sem képezi gondolatmenetének részét. Forgách erényképzete a humanista tudós utazóhoz kötődik: a műveltség megszerzésére irányuló törekvés legitimálja a módszereket, míg az ellenvélemény nemcsak, hogy kizárt, hanem megfogalmazása együtt jár azzal, hogy képviselője kizárja magát a művelt értelmezői közösségből, barbarusnak minősül.

A virtus Forgách laudációjában a műveltség, az eruditio lehető legalaposabb elsajátításában áll, a barátságok gyűjtésén kívül a peregrináció mellett szóló másik nagyobb érvcsoportot a tudás elsajátításának ismertetéséből bontja ki a szónok. Eszerint a tudás két forrása az olvasás és a hallás. Az utazás szükségességét a két érzékeléstípus hatékonysága közötti eltéréssel érveli meg Forgách: amíg a tudományos szövegek olvasása ellátja olvasóját a kívánt ismeretekkel, addig a hallás, különösen a tudósok hallgatása a szívben fejt ki hatását, a lélekben megül és megmarad – vagyis az ismeretek gyarapítása biztosabban megtörténik hallás útján. Az érvelés itt sem maradhat hitelesítő tekintély nélkül, hiszen Aristotelés *Metafizikája* szolgáltatja a megkérdőjelezhetetlenséget. A peregrináció értelmezésével kapcsolatos problémák, vagyis az ismeretszerzés kérdései, az utazás kiváltó okainak megítélése, a kísértések legyőzése Forgách beszédében nem válnak explicit cáfolat tárgyává, ahogyan elméleti megközelítésként vagy értekezésként sem állja meg a helyét a szöveg. Noha Kovács Sándor Iván az utazási elmélet¹⁸⁰ elnevezést is használta jelen munkával kapcsolatban, a szöveg

¹⁸⁰ „egyetlen XVI. századi utazáselméletünk a Forgách Mihályé, épp az ő (Justus Lipsius) nagy hatású episztolájában gyökerezik” vö. KOVÁCS 1988, 122.

nyíltan felvállalt célkitűzése nem teszi lehetővé azt, hogy a szónok egyszersmind rendszerszerű áttekintésre tegyen kísérletet.

Az ószövegségi példák mellett nem maradhat el az antik mitológia, valamint az ókori történelem köréből származó alakok szerepeltetése sem: Nagy Sándor, Héraklés,¹⁸¹ Pompeius, Caius Iulius Caesar¹⁸² emlékének felidézése arra szolgál, amire a bibliai alakok is. Mindegyik ókori történelmi személyiség egyben alaptagja egy hasonlatnak, amennyiben a hallgatóságnak arra is figyelnie kell, hogy az erényt nem szabad elhallgatni, mivel akkor elmarad az emlékezés.

Forgách természetesen reflektál a fentebb felsorolt problémákra, azonban mindössze említés szintjén kezeli ezeket a más műfajú és célú munkákban számtalanszor érvelt felvetéseket az utazással kapcsolatban. Amíg Laskai Csókás Péter szerint¹⁸³ a peregrinusnak meg kellene szabadulnia érzelmeitől, amelyek befolyásolhatják, irányíthatják érzékeit és így az utazás során elsajátított ismereteket, addig Forgách ezt teljesen elveti: az útnak induló ebből a szempontból egyáltalán nem kiszolgáltatót „tabula rasa”, így amennyiben valaki bűnös, az nem magyarázható azzal, hogy a tudásvágy miatt bármennyi időre elhagyta otthonát. „At clamitant, peregrinantium pravi mores imbibuntur: Quid ita? quia animus pravus: Cur enim potius pravi et contaminati quam recti et honesti imbibuntur et concipiuntur. Sua vitia insipientes et suam culpam in peregrinationem transferunt. Nisi enim iam prius infectus animus labe vitii fuisset, nunquam certe pravos potius mores arriperet, quam rectos amplectetur.”¹⁸⁴

[Mégis lármáznak és a rossz szokásokat az utazóknak tulajdonítják. Miért? Mert romlott a lélek, mert ugyanis inkább a rosszat és kárhozatot, mint a jót és becsületest sajátítja el és fogadja be. Saját hibáik miatt bolondok, és saját bűneiket róják fel az utazásnak. Ha ugyanis a lélek nem volt már eleve megfertőzve a bűn szennyével, bizonyára sosem szedi föl inkább a rossz szokásokat, mint hogy a jókat fogadná magába.]

¹⁸¹ A görög mitológiai szereplők neveit, amennyiben nem idézetben olvashatóak, KERÉNYI 1977 alapján használom.

¹⁸² „Nam quid ego Herculem in medium proferam, quem propter emensum infinitis pene itineribus orbem terrarum, Poetae ad Stygia ipsa Ditisque domos penetrasse finxerunt? quid Alexandrum illum Magnum memorem, quem quod ipse etiam hic domitus ab eo orbis iam pene non caperet, celsitudinem coeli, altitudinemque maris mensum esse opinio confirmavit? quod Pompeium eodem nomine Magnum producam, cuius res gestas iisdem quibus Solis cursus regionibus ac terminis contineri Cicero testatur? quid C. Iulium Caesarem in memoriam revocem, quem gentes immanitate barbaras, multitudinem innumerabiles, locis infinitas domuisse, et disiunctissimas terras non solum cursibus sed etiam victoriis illustrasse idem affirmat?” [Mert mit hozhatnék én fel Herculesről, akiről a költők azt állítják, hogy csaknem végtelen utazással bejárva a földkerekséget a Styxig és Pluto házáig hatolt, mit említhetnék arról a Nagy Sándorról, akiről azt tartja a közvélemény, hogy – mivel ez az általa meghódított világ már alig fogadhatta be – az ég magasságát s a tenger mélységét mérte meg, mit adhatnék elő az ugyancsak Nagynak nevezett Pompeiusról, akinek tetteit – Cicero tanúsága szerint – ugyanazok a tájak és határok zárják magukba, mint a nap futását, mit idézhetnék emlékezetbe C. Julius Caesarról, akiről ugyanő állítja, hogy meghódította a vadságukra nézve barbár, sokaságukra nézve megszámlálhatatlan, lakóhelyükre nézve határtalan népeket, s a legkülönbözőbb földeket nemcsak beszánguldotta, hanem győzelmekkel meg is világította?] FORGÁCH 1587, C₂.

¹⁸³LASKAI CSÓKÁS 1580, 285.

¹⁸⁴FORGÁCH 1587, D₃^a

Azáltal, hogy a bűn Forgách számára prepozicionált az utazáshoz képest, nem válik problematikussá a peregrináció során szerzett ismeretek egyik kiváltó oka, a kíváncsiság (a tudományos érdeklődésű) sem. A curiositas kifejezés használata amúgy sem túl gyakori a 16. századi szövegekben. Ismerik, ám az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, hogy nem használják a kíváncsiság antropológiai jelenségének azonosítására. A 16. századi latin művekben a cupiditas, vagy a desiderium használata gyakoribb; ezek a kifejezések viszont már Forgách laudációjában is felbukkannak, nem is egyszer. A jelölők nem rendelkeznek állandó jelentéssel, az éppen adott szövegkörnyezet alakítja ki az alkalmas változatot.

„Porro si quis forte sit tanta immanitate naturae, ut eum non amicitiarum praesidia, non familiaritates bonorum, non consortia doctorum, non doctrinae cupiditas, non denique sapientiae studium moveat et ad peregrinandum impellat, quis non, nisi omnem ex eius animo extirpatam humanitatem velimus, clarissimi huius et amplissimi orbis terrarum domicilii, theatri omni ornatu splendidissimi, machinae omnibus numeris absolutissimae circumspiciendae et perlustrandae desiderio tangatur?”¹⁸⁵

[Továbbá, ha valaki netalán oly nyers természetű lenne, hogy sem a barátság ereje, sem a derekak meghitt bizalma, sem a tudósok közössége, sem a tudás vágya, sem a bölcsességre való törekvés ne indítaná és ösztönözné a vándorlásra, ki az – hacsak fel nem tételezzük, hogy lelkéből minden emberi érzés gyökerestől kiszakadt –, akit ne lepne meg a vágy, hogy körüljárja és megszemlélje a földkerekség e széles-fényes tanyáját, a minden ékességgel ragyogó színházat, a minden részletében végtelenül tökéletes szerkezetet?]

A hosszú retorikus kérdésben szerepel mind a cupiditas, mind a desiderium, mégpedig a tudással összefüggésben. A szöveg az utazás egyik kiváltó okaként értelmezi a tantételre vonatkozó kíváncsiságot (kívánságot), ahogyan a kérdést záró 'perlustrandae desiderio' jelentése is barangolás iránti vágyat jelent. Ezzel ellentétes előjellel szerepel a cupiditas néhány oldallal korábban: „Ut vero primum sese aedibus tectisque homines reciperunt societatemque coeuntes in unum conferri et coalescere coeperunt, mox tanta se scelerum et flagitiorum vis effudit, tanta omnium cupiditatum flamma exarsit, ut diluvium tandem eos dissociareatque ab invicem distractos submergere cogeretur.”¹⁸⁶

[Ahogy pedig az emberek először szereztek maguknak épületeket és tetőket, és társadalmat alkotva egyesülni és összeállni kezdtek, rövidesen a bűnöknek és gázságoknak oly nagy tömege áradt szét, minden kapzsiságnak oly nagy tömege támadt, hogy végül is az özönvíznek kellett őket szétoszlatni és az ismét szétválasztottakat alámeríteni.]

¹⁸⁵FORGÁCH 1587, C^b

¹⁸⁶FORGÁCH 1587, B^a

Amíg a korábbi idézetben a cupiditas a teremtő, kreatív kíváncsiság jelölőjeként működik a tudás és az erény viszonylatában, addig a most citált, szintén a peregrináció melletti érvelésből származó idézet a letelepedés következtében elterjedő bűnöket ismerteti részleteiben. A cupiditas itt már nem csupán ártalmatlan kíváncsiság, hanem a sóvárgás értelemben kártékony, pusztító bűnt jelent. Az utazás tevékenysége viszont végig megtartja büntelenségét, hiszen természettől fogva jó.¹⁸⁷ Erre hívja fel a figyelmet Forgách a beszéd utolsó részében, amikor az esetleges ellenérveket cáfolja – a refutatio során teljesen egyértelműnek tekinti, hogy könnyedén elvethetőek a jól ismert kifogások az utazással szemben. Az ellenérvekkel már találkozott az olvasó a beszéd első felében, amikor ugyanezek az argumentumok részletesebben ismertetve az utazást laudálták: felbukkannak a klasszikus auktorok, és nem maradnak el a már felidézett ószövetségi pátriárkák sem az érvrendszerből, azonban sokkal tömörebben beszél róluk a szónok, mint a dicséretnél. A két egység terjedelmi különbségei szintén arra szolgálnak, hogy érzékeltessék a szónok véleményét – nincs szükség hosszas cáfolatra, hiszen a korábbiak során teljesen világossá vált a dicséret és a hasznosság megalapozott volta.

A laudáció záró bekezdéseiben Forgách összefoglalja az utazás erényeit: barátságok, műveltség, erény, bölcsesség megszerzésének lehetőségével jár együtt a vállalkozás. A bona fama, amicitia, doctrina, sapientia hívószavak szerepeltetése a zárlatban a peregrináció legfőbb vonzerejét foglalják össze, az utolsó mondat pedig az ismeretszerzés fő csatornáját emeli ki: „quanto longius latiusque mores urbesque exterarum gentium perspiciendo et perlustrando in peregrinatione processerit.”

[amennyivel előbbre haladt szélteben-hosszában az út folyamán az idegen népek szokásainak, városainak megtekintésében és megszemlélésében.]¹⁸⁸

A világjáráshoz és a megfigyeléshez a bizonyosság és az erény társul Forgách beszédében, amelyet érdemes Odysseus alakjának beemelésén szemléltetni. Korábban már említettem, hogy Odysseus alakja a prelimináriákban is előfordul – Máriássy Zsigmond

¹⁸⁷ „Nam si id culpa peregrinationis accideret, eadem certe omnibus usu veniret, quod tamen est secus. Multos.n. probatis moribus eximiaque doctrina praeditos ex peregrinatione et revertisse et adhuc revertitum vidimus, tum videmus. Sed omnis huius quaerela in moribus culpa est, non in peregrinatione. Etenim peregrinatio natura bona, in medio quasi collocata tum a bonis tum ab impiis usurpatur, ab illis quidem ad emolumentum et fructum, ab his ad suam pestem ac perniciem. Latet enim in peregrinantium animis illa scaturgio et radix, quae liberum peregrinationis campum, adepta sensim emergit, ac postea latissime se spargit atque diffundit vel in rivos virtutis vel in coenum vitiorum.” [Mert ha ez az utazás hibájából történnék, bizonyára mindenki esetében így lenne, ami azonban másképp van. Láttuk és látjuk ugyanis, hogy sokan derék erkölcsökkel és kiváló tudománnyal térnek vissza az útról, és visszatérve meg is maradnak ezekben. E panasznak minden vétke azonban az erkölcsökben van és nem az utazásban. Ugyanis a jó természet által mintegy közkinccsé tett vándorlást mind a jók, mind a rosszak felhasználhatják, mégpedig azok előmenetelre és haszonra, ezek kárukra és veszedelmükre. Ugyanis a vándorlók lelkében rejtőzik az a forrás és gyökér, mely az utazás nyílt mezején lassan kifejlődve felnő, később elterjedve vagy az erények patakjává, vagy a bűnök mocsarává dagad.] FORGÁCH 1587·D₃^f

¹⁸⁸ FORGÁCH 1587, D₄^b

epigrammájának első sorában olvasható kérdés éppen arra kíváncsi, hogy kerülhet hasonlósági viszony Odysseus és a szónok közé

(„Unde sibi laudem, nomenque pararit Ulisses
Quaeris? ad extremas iverat usque plagas
Viderat et varios mortales, viderat urbes,
Unde fuit vasto dignus in orbe cani”¹⁸⁹)

[Kíváncsi vagy, mivel szerzett dicsőséget s hírnevet magának Odüsszeusz? Elment a világ végére, felkeresett sokféle emberfajtát, sokféle várost, s ezzel szolgált rá, hogy kerek e világon verseljenek róla.].

A nem ismert nép(ek), azok városainak és szokásainak regisztrálása egyben az erény gyarapítása, és keresése, ahogyan Odysseusra szintén ez a magatartás volt jellemző. Ezt az érvelést Forgách Mihály is alkalmazza, azzal kiegészítve, hogy írott szövegre hivatkozik, Odysseus és az utazók hasonlóságát az Odüsszeia igazolja, mint elsődleges forrás.

Forgách Mihály laudációja a humanista retorikai hagyományokat érvényesíti, ezt támasztja alá a témaválasztásnak, a beszéd felosztásának, valamint az érvelés főbb elemeinek vizsgálata. A beszéd egyszersmind kapcsolódik az utazás tevékenységének textusokban megnyilvánuló feldolgozásához és folyamatos értelmezéséhez, amennyiben több ponton rokonságot mutat a korabeli népszerű és elismert utazási szövegekkel.¹⁹⁰ Forgách munkáját olvasva nem lehetséges annak a kérdésnek az eldöntése, hogy konkrét szöveghasználatról, vagy esetleg közös forrásismeretről van szó, noha sejthető, hogy mindkét lehetőség érvényesült a beszédben.

Forgách Mihály szónoki magatartása azt a célt szolgálja, hogy a magyarországi diákokat tömörítő társaság tagjaként jeleníthesse meg magát, ez a megoldás pedig felveti azt a kérdést, hogy az egységes közösségértelmezés együtt járt-e az intézményesüléssel a wittenbergi magyar peregrinusok esetében.¹⁹¹ Noha csábító az elképzelés,¹⁹² érdemes figyelembe vennünk, hogy leginkább olyan szövegek állnak a rendelkezésünkre, amelyeknek fő jellegzetessége és feladata az volt, hogy egy tetszőlegesen bővíthető közösség számára ismert nyelvi elemek nagyjából homogén variációi révén biztosítson nyilvánosságot – lévén elsősorban alkalmi jellegű munkákról van szó. Ez nem szünteti meg azokat a közös csoportokat, amelyek kialakíthatóak az ismert adatokból: nemzetiség, felekezetiesség, származás etc., sőt egyértelmű a közösségtudat ábrázolásának szándéka is, azonban lehetséges, hogy nem specifikusan a wittenbergi peregrinustársasághoz kötődnek mindezek.

¹⁸⁹FORGÁCH 1587 A₂^b

¹⁹⁰KOVÁCS 1988b

¹⁹¹Ezt a frissebb magyar szakirodalom lehetségesnek tartja vö.: SZABÓ A 2013

¹⁹²Szabó Géza „nemzeti karakter”ként fogalmazta meg a jelenséget. vö. SZABÓ G. 1941 26.

3.4. Kitérő a peregrináció dokumentálásáról: Baranyai Decsi János útleírása¹⁹³

Bánffy Ferenc 1588-ban már a wittenbergi magyar coetus senioraként töltött be tisztséget, ami egyáltalán nem meglepő, tekintve, hogy akkor egyértelműen a fiatal nemes bírt a legmagasabb ranggal a társaság tagjai között. Kíséretében utazott nevelője is, a fiatal Baranyai Decsi János, aki a későbbiek során az egyik legsokoldalúbb életművet hozta létre.

Az utóbbi évtizedekben több kötetet is szenteltek az életmű egyes elemeinek. Az Erdélyi Múzeum 2001-ben jelentetett meg hét tanulmányt az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatban,¹⁹⁴ az OSzK pedig 2004-ben adta ki egy 1998-as kiállításukhoz kapcsolódó kötetet Baranyai Decsi János munkásságáról.¹⁹⁵ Az előbbi kiadvány szerzői Baranyai Decsi tevékenységét egy-egy oldaláról igyekeztek alaposabban áttekinteni és értelmezni. Ebből a merítésben az utazási irodalom Tóth István írásában¹⁹⁶ bukkan fel, ahol röviden jellemzi a *Hodoeporicont*, illetve Bányai Réka ismertetésében¹⁹⁷ olvashatunk a szöveg bibliográfiai adatairól. Az OSzK által készített kötet címe is utal az *Adagia* kiemelt voltára, ebből következik, hogy a tanulmányok szintén eköré a munka köré szerveződnek.

Az élete utolsó éveiben (is) írt *Comentarii de rebus Ungaricis ac Transylvanicis* befejezetlen maradt a szerző halála miatt, azonban már a 19. század második felében több kiadás állt a kutatók rendelkezésére, jelen dolgozat tárgyát képező útleírás is több formában hozzáférhető a modern olvasó számára.¹⁹⁸

A szerzőnek az első nyomtatásban kiadott műve, Wittenbergbe érkezésüket követően jelentették meg Baranyai Decsi latin nyelvű útleírását a peregrinusok viszontagságairól Erdélytől kezdve egészen a német egyetemvárosig. A műről igen sokáig csak tudósítások készültek, ugyanis senki sem ismerte Baranyai Decsi művének lelőhelyét, viszont különböző forrásokból tudtak a létezéséről. Tardy Lajos szerint a *Magyar Athenasban* Bod Péter a peregrináció állomásait valószínűleg a szöveg alapján sorolta fel, de Bod a megírás tényén kívül más adatot nem szerepeltetett a munkáról.¹⁹⁹

Amikor Toldy Ferenc elhatározta, hogy kiadja Baranyai Decsi összes szövegét,²⁰⁰ akkor megkísérelte felkutatni az útleírást is, azonban nem járt sikerrel.²⁰¹ A *Hodoeporicon* eredeti szövege a *Collectanea Varia* című kolligátumban lelhető föl (a kolligátumról bővebben a VI.

¹⁹³BARANYAI DECSI 1587

¹⁹⁴ *Baranyai Decsi Csímor János Emlékezete* (Erdélyi Tudományos Füzetek 235), Erdélyi Múzeum, 2001/3-4.

¹⁹⁵BARNA – STEMLER - VOIGT 2004

¹⁹⁶TÓTH 2001

¹⁹⁷BÁNYAI 2001

¹⁹⁸ TARDY 1965; BINDER 1976, 23-40; KOVÁCS - MONOK 1990, 247-265.

¹⁹⁹BOD 1766, 68-69.

²⁰⁰Azóta kiadtak újabb szövegeket is: BALÁZS-MONOK-VARGA 1990

²⁰¹Szabó Károlyhoz írt levelét másolatban közli HOLLER 2001, 287.

fejezetben szólok), amit a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtárban őriznek, Magyarországon pedig az OSzK-ban férhető hozzá egy fotómásolat.²⁰² Más példányról egyelőre nincs adatunk. A kolligátum Koncz József-féle bemutatását²⁰³ (1891) követően valamikor eltávolították a gyűjteményből Baranyai Decsi alkotását, és napjainkban külön tételként szerepel a katalógusokban.²⁰⁴ Koncz autopszia alapján mutatta be a *Hodoeporicont*, azonban a 20. század második feléig még az sem volt egyértelmű, hogy verses vagy prózai formájú alkotásról beszélhetünk. Tardy Lajos hívta fel a szakirodalmi zavarra a figyelmet 1965-ös cikkében,²⁰⁵ valamint azt is megemlítette, hogy Koncz József²⁰⁶ szerint prózai munkáról lenne szó.²⁰⁷

Összességében az útleírás alapos elemzését leginkább a hozzáférés nehézségei hátráltatták. A következőkben mindössze néhány szempontra kívánjuk felhívni a figyelmet, elsősorban az utazási gyakorlat szerepére koncentrálva. A szöveg ajánlása Bánffy Farkashoz, Ferenc apjához szól, aki a fiát kísérő diákok peregrinációját finanszírozta. A néhány soros epigramma felsorolja azokat a mitikus hősöket, akik esetében a tudás iránti vágyakozás pozitívan értékelhető – ez Odysseus, Aeneas, Iasón és Perseus.

Koncz József ismertetése a *Hodoeporicon* ajánlására fektet nagyobb hangsúlyt, amelyben Baranyai Decsi a zsidó-magyar sorspárhuzamra építve tekinti át Magyarország történelmének jelentősebb eseményeit. Elsősorban a retorikus kérdésekkel variál, amikor a szerző ismételten hangsúlyozza, hogy mi mindenről nem beszél, egyben a közelmúlt veszteségeit felsorolja, ennek révén a zsidó és magyar nép szenvedéseinek paralellizmusát igazolja. A peregrinációs utat egyértelműen patrónusának belátásaihoz kapcsolja: mecénása a haza javára leginkább azzal lehet, ha gyermeke elsajátítja az artes liberalest. Bánffy Farkas a szövegben minden olyan attribútummal rendelkezik, amely egy bölcs nemeshez illik. Bánffy Ferenc körútja Baranyai ismertetésében apja erőfeszítéseit gyarapítja.

Ennek következtében lesz a *hodoeporicon* kinyilvánított célja a híradás. A szöveg Bánffy Farkasnak ad beszámolót arról, hogy fia épségben érkezett meg Wittenbergbe (összesen ötfős volt az úti társaság: Bánffy Ferenc, Baranyai Decsi János, Sombori Sándor, Kornis György, Budai Márton). A szerencsés érkezésen túl Baranyai munkája felmutatja azokat a tevékenységeket, amelyek a peregrinusokat ideális esetben jellemzik. A korábban elemzett művektől annyiban különbözik az útleírás, hogy az utazás a haza megsegítésében kap szerepet. A peregrináció egyszerre előnyös a finanszírozó félnek és a diáknak. Amíg az utóbbi olyan

²⁰²RMK III. 764.

²⁰³KONCZ 1891

²⁰⁴Bo-22699

²⁰⁵TARDY 1965, 359.

²⁰⁶KONCZ 1891, 253-256.

²⁰⁷TARDY 1965, 359-371.

műveltséggel gyarapodik, amely a peregrinációt követően egyértelműen javára válik (mert segítheti hazáját), addig előbbi számára a támogatásban nyilvánul meg Isten akaratának követése.

Baranyai Decsi útleírásában jóval nagyobb teret kap az út első fele, amelynek oka akár a haladási ütem, vagy a jobban ismert területek lehetnek. Bonchidából indultak 1587. május 18-án, Varsó, Danzig (mai Gdansk) és Berlin érintésével július 26-án érkeztek meg Wittenbergbe (ez a dátum megegyezik a matrikulában szereplő bejegyzéssel).²⁰⁸ A Varsóig tartó szakaszt részletesebben ismerteti a szerző, az utazók sokkal több nehézséggel szembesültek, mint a Varsó-Wittenberg szakaszon. Varsóból továbbindulva érkeztek Danzigba (Dantiscum/Gedanum), ahol több más nevezetesség mellett szerepel az asztronómiai óra leírása, amelyet 1470-ben helyeztek a Mária-székesegyházba. Az útleírás zárásában olvasható egy névsor is a coetus tagjairól. Nincs olyan utalás, amely szerint a teljes tagságot fel kívánná sorolni a szerző, noha a nevek mind megtalálhatóak a matrikulában. Ezzel egyeztetve valószínűsíthető, hogy Baranyai Decsi 1587 októberénél hamarabb nem adta nyomdába a szöveget, mivel ekkor jegyezte be magát a coetus tagjai közé Sárközi Bálint, Szepesi Lentulus János és Debreceni Nagy Ferenc, akiket még említ a felsorolás.²⁰⁹ A terminus postquem-nek november 4-t tartjuk, szintén a matrikula névsorára alapozva,²¹⁰ és azt feltételezve, hogy az ekkor érkezett három újabb tagot Baranyai Decsi János hozzáadta volna a listához. A nyomtatvány a *Hodoeporicon* mellett tartalmaz egy *Antithesist*, és egy rövidebb verses szöveget, amely a *Similitudo Pharisaeorum et Jesuitarum Matth. 23* címet kapta.

Az útleírás alkalmas arra, hogy az ideális peregrináció működését dokumentálja, hiszen feljegyezhető mindaz a megfigyelésre méltó szokás, táj, nevezetesség, amely igazolja az utazó erudícióját és hozzáértését. Noha Baranyai Decsi hodoeporiconjának kiegyensúlyozatlan a szerkezete,²¹¹ érdekes szempontokat kínál fel a 16. századi nemesi utazásokhoz.

A nevelő pozícióját átmenetinek tekinthetjük, hiszen egyszerre peregrináló diák és fizetett alkalmazott. Feladata nem csak a tanulás, hanem védencének terelgetése is. A szöveg ezzel összhangban inkább a tudósítás felé hajlik. A keretet a történeti áttekintés mellett az adja, hogy a pártfogó, Bánffy Farkas erényeit méltassa a szerző. „Has omnes Hungariae aerumnas diligentius in animo tuo reputans, Magnifice Domine ac patrone colendissime, statuisti te millo officio magis afflictam patriam iuvare posse, quam si liberos in peregrinas regiones liberalium artium gratia ablegares.”²¹²

²⁰⁸SZABÓ G. 1941, 141.

²⁰⁹Október 3-ai a matrikula bejegyzése uo.

²¹⁰1587. november 4. Tolnai Ferenc, Tolnai Garai János és Tasnádi Mihály bejegyzése SZABÓ G. 1941, 142.

²¹¹TARDY 1965

²¹²BARANYAI DECSI 1587, B^a

[„Magyarország e nyomorúságait te, legtiszteletreméltóbb pártfogóm, fontolgattad lelkedben, s úgy határozta: legjobban akkor segíthetsz sorsverte hazádon, ha annak fiait idegen tájakra küldöd a szabad művészetek elsajátítása céljából”]²¹³

Az egyetemjárás fentebb megfogalmazott változata a haza üdvéhez járulhat hozzá, mivel Bánffy Ferenc gyarapíthatja erőit, ezeknek a leírására Baranyai Decsi a 'vera pietate', 'vitae sanctimonia' és az 'eruditione' kifejezéseket használja. Az út jelentőségét azonban politikai szempontok emelik meg. A mű szerkezetében igen nagy súlyt kapott a Bonchida-Varsó szakasz, a Varsó-Wittenberg blokk nagy részét Danzig kapja, az azt követő események mindössze néhány bekezdést tesznek ki. Úgy vélem, az útleírás olvasható Bánffy Farkas számára készített politikai tudósításként, amelyet praktikus szempontokból kapcsolhattak össze a Wittenbergbe történő utazás leírásával.

A másik kérdés a nemesi peregrináció és a Kavalierstour egymáshoz való viszonya a 16. század második felében. Az utóbbi kifejezést általában 1600 utáni utazásokra alkalmazza a szakirodalom, a Grand Tour szinonimájaként. Virágzását pedig a 17. század végére datálják a kutatók. A Bildungsreise szervezett formáját értik a fogalom alatt, amely útikönyvek alapján támogatja meg az otthoni oktatást, elsősorban a nemesi származásúak számára. Baranyai Decsi János útleírása valóban nem sorolható ebbe a kategóriába, bár a szöveg egyes részletei előrevetítik ezt a későbbi felfogását az utazásnak. A Danzigban tett látogatás során vendéglátójuk a megtekintésre méltó („quae visu erant digna”)²¹⁴ dolgokat mutatja meg a látogatóknak.

A fejezetben vizsgált három különböző szöveg eltérő változatokat kínál fel az utazás megítélésére és végrehajtására vonatkozóan. A 16. századi peregrinációs gyakorlat lehetőséget nyújtott bizonyos magatartásformák megőrkítésére, amely szorosan kapcsolódott a humanisták műveltségisményéhez. Az utazási irodalom kifejezés alapvetően tematikus meghatározással rendelkezik, nehézséget jelent, hogy pontos határokat jelöljenek ki ezekkel a szövegekkel kapcsolatban,²¹⁵ így mindhárom példa olvasható utazási szöveggé (is).

A propemptikonokat az a tulajdonságuk kapcsolja az utazási szövegekhez, hogy azokhoz íródnak, akik utazásra – jelen esetben általában hazatérésre készülnek. Alaphelyzetük már feltételez egy ideális peregrinációt, ez adja az alkalmat a siralomra, amely a búcsúztatást kíséri. A következő fejezet a szakirodalmi álláspontokat értelmezi a szövegtípusra vonatkozóan.

²¹³ BARANYAI DECSI 1990, 251. TARDY Lajos fordítása

²¹⁴ BARANYAI DECSI 1587, D^a

²¹⁵ KOVÁCS 1988b, BURKE 2006

IV. A búcsúztatóvers a szakirodalomban és a 16. században

4.1. Az alkalmi költészet és a búcsúztatóvers a kutatásban

A német kutatások már a 19. század végén felfigyeltek az óriási mennyiségben felhalmozott latin nyelvű kora újkori szövegre, amelyek kolligátumokba rendezve pihentek a könyvtárak gyűjteményeiben. A recepció folyamatosságának németországi hiányáról Günther Hess értekezett,²¹⁶ a 20. század első felében jelentek meg Georg Ellinger,²¹⁷ valamint Karl Conrady nagy hatású írásai,²¹⁸ illetve a mai napig mérvadó monográfiáik, amelyek fontos adatokat tartalmaznak.²¹⁹ Noha Ellinger az Erlebnislyrik fogalmát érvényesíti, és az első kötet teljes egészében a reneszánsz humanizmussal foglalkozik, a második kötetben igen részletes ismertetéssel találkozunk a 16. századi német neolatin költészettel kapcsolatban, sajnos hivatkozások nélkül.²²⁰

Conrady a neolatin kutatás kapcsán két fő problémát járt körül: egyrészt az előzményekkel való kapcsolat mibenlétét és vizsgálatát, valamint a latin nyelvű poézis német költészetre gyakorolt hatását.²²¹ Az utóbbi a németországi vizsgálatok egyik fókuszává vált az 1970-es évektől kezdve. Dorothe Frost, Wulf Segebrecht, Wilfred Barner ekkor jelentették meg azokat a köteteket,²²² amelyek hivatkozási alapként szolgálnak a Gelegenheitsdichtung kifejezéssel jelölt szövegek vizsgálata során, mivel az alapvető kérdésekkel kapcsolatban igyekeztek konszenzust teremteni. Általánosságban elmondható, hogy a kutatások nem a 16., hanem a 17. századra összpontosítottak, amely a német szakirodalomban Martin Opitz és az önálló német nyelvű líra megjelenése miatt bír kiemelt jelentőséggel. A párhuzamosan futó neolatin irányú vizsgálatok-köztük Jozef Ijsewijn áttekintése²²³ - a történeti források között jelölték ki az alkalmi költészet helyét.

Ezzel egy időben megszülettek az első olyan tanulmányok, amelyek nemzetekként mérték fel a latin nyelvű verses szövegek jelenlétét és jelentőségét a kora újkorban.²²⁴ A német, illetve az angol és a francia szakirodalom képviselői teljes életművek feldolgozása felé

²¹⁶ HESS 1979

²¹⁷ ELLINGER 1929

²¹⁸ CONRADY 1955

²¹⁹ UŐ., 1962

²²⁰ ZON 1983,13.

²²¹ CONRADY 1955, 416.

²²² BARNER 1977; SEGEBRECHT 1977

²²³ IJSEWIJN 1998, 100. „Most of them have scarce literary value, but many of them are useful historical sources for the study of academic and other relations.”

²²⁴ ADAMS 1979; ROVIRA 1979. Utóbbi szerző arra a konklúzióra jut, hogy igen kisszámú latin nyelvű nyomtatvány jelent meg Spanyolországban, és a kéziratban maradt művek sem képviselnek jelentősebb tömeget

fordultak, gondolhatunk a wittenbergi költőnemzedék(ek), George Buchanan, Milton vagy a Pléiade-kör²²⁵ latin nyelvű szövegeinek újabb és újabb értelmezéseire.

Az irodalomtörténeti kánon szempontjából megkerülhetetlen alkotók kutatása mellett a másik tendenciának bizonyos szövegtípusok részletes elemzését tekinthetjük: elsősorban a temetés és a házasság eseményéhez kapcsolódó kísérvényomtatványok vizsgálatát.²²⁶

A szisztematikus kutatást nehezíti a forrásfeltárás állapota. Több kutatási program is elindult egy-egy könyvtár állományának a feltérképezésére és katalogizálására. Monika Hueck a Herzog August Bibliothek állományának számbavételét kezdte meg,²²⁷ a nürnbergi nyomtatványokra vonatkozóan is indítottak projektet. Az osnabrücker egyetemen 2000-ben 26 kötetrel zárták a Personalschriftums-Projektet, aminek elveit és főbb eredményeit a *Göttin Gelegenheit* címet viselő kötetben tekintették át, kiegészítve a témához kapcsolódó válogatott bibliográfiával.²²⁸ A kötet bevezetésében kiemelik a szerkesztők azt, hogy az alkalmi költészet segítségével a latin és a német nyelvű szövegek közötti átmenetet tanulmányozhassák.²²⁹ A források közzétételében jelentős előrelépésnek tekinthetjük a CAMENA-projektet, amely nem csupán bibliográfia készítésére szántak, hanem a szövegek internetes elérhetőségéről is gondoskodtak.²³⁰ Ez utóbbit tendencia: a könyvtárak állományai egyre nagyobb százalékban érhetőek el digitális formában, valamelyik gyűjtőportálon keresztül, egyszerűsítve nemcsak a hozzáférést, hanem a kereshetőséget is.

A fogalmak használata nem egységes a kutatásban. Találkozhatunk *Kasualpoesie*, *Casualcarmen*, *Gelegenheitsdichtung*, *Gelegenheitsgedicht* említésekkel, Wulf Segebrecht monográfiájában a *Casualcarmen* és a *Gelegenheitsgedicht* kifejezéseket választotta el, mégpedig úgy, hogy az előbbi az egyes nyomtatványokat jelöli, míg az utóbbi átfogó értelemben az összes ide sorolható szöveget.²³¹ Utóbbi a magyarországi szakirodalomban alkalmi költészetként szerepel, jellemzőit többen igyekeztek leírni és ezzel konszolidálni a fogalmat. Problematikusnak tűnik a szakirodalomban az alkalmiság meghatározása, amelyet a 16. században nem használtak, valamint a műfaji besorolások kezelése. A kiadványok címlapján, illetve a szövegek előtt olvasható megnevezések számos esetben javasolnak többszörös besorolást, amelyet tovább nehezít, hogy a rendelkezésünkre álló kézikönyvek, antik előzmények nyomait követve, tematikus alkotóelemeket társítanak egy-egy típus jellemzéséhez. Amennyiben a német szakirodalom fogalomhasználatát tekintjük, egyértelmű,

²²⁵vö.: Genevieve és Guy Demerson munkásságát Ronsard és Du Bellay vonatkozásában. LEROUX 2010, 21-27.

²²⁶GAERTNER 1936; SPRINGER 1955; TUFTÉ 1970; KRUMMACHER 1974; SCHENKEVELD – VAN DER DUSSEN 1980; WIEBELMANN-WEDEL 1984; FUCHS 1993; Uő., 1994; GRÄSSER 1994; MUNDT 2003.

²²⁷HUECK 1982

²²⁸ANDERS-KLÖKER 2000

²²⁹ANDERS-KLÖKER 2000, 14.

²³⁰NIEHL 2000

²³¹SEGEBRECHT 1977

hogy nincsenek általánosan elfogadott kritériumok ezeknek a szövegeknek a bemutatására. A *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*²³² az emberi életút jelentősebb eseményeihez kötődő, címzettközpontú verseket látta el Gelegenheitsgedicht terminussal. Hasonló meghatározással találkozhatunk a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* vonatkozó címszavánál, kiegészítve azzal, hogy az alkalmi versek hasonlóak egyéb „*nichtlyrischen*” szövegekhez, mint a pásztorregény, vagy az ünnepi játékokra írt színdarabok. Stefanie Stockhorst az *Enzyklopädie der Neuzeit*²³³ szereplő szócikkében a szövegek haszonelvűségét emelte ki, valamint a keletkezési körülményeiket: gyakran készülhettek megrendelésre, de a szövegeket akár álnévvvel is elláthatták.

A 2000-es években megújult az érdeklődés módszertani szempontból a szövegek iránt. A *Chloé* 43. kötete szintén ezt választotta témájául, a Volkhar Wels által írt előszó kiemeli a kötet újító szándékát, valamint ismételten megkísérli körülírni az alkalmi szövegek jellemzőit. Bevezetésében²³⁴ három kritériumot említ, mint ismétlődő tulajdonságot: a hiányzó szubjektivitást, a szigorú szabályozottságot, valamint az erőteljes retorizáltságot.²³⁵ Ezeket recenziójában vitatta Annika Rockenberger, aki úgy fogalmazott, hogy Wels kritériumai nem kellően distinktívak, vagy éppen olyan textuális jegyeket feltételeznek, amelyeket nem tarthatunk relevánsnak a 16. század ezen szövegeivel kapcsolatban, mint a szubjektivitást. Rockenberger írása azért tartjuk fontosnak, mivel a 2000 utáni német szakirodalom lényegi meglátásait foglalja össze, valamint áttekinti a kutatás problémáit a fentebb említett *Chloé* kötet bemutatásán keresztül. Észrevételei között szerepel, hogy a kutatások a jelentősebbként számon tartott szerzőkre korlátozódnak, valamint elsősorban egyes verseket elemeznek a szakirodalomban, nem a költészet értelemben kerülnek tárgyalásra az ide sorolható szövegek. Ezeket a tendenciákat annyiban tartja hátrányosnak, hogy az alkalmi költészet számára feltehető kérdések töredékükben válaszolhatóak meg anélkül, hogy a rendelkezésünkre álló szövegek nagyobb hányada is bekerülne a kutatásokba.²³⁶

A magyar szakirodalomban Heltai János alkotott a 17. századi szövegek vizsgálatakor részletekbe bocsátkozó definíciót arra vonatkozóan, hogy milyen jellemzők alapján sorolt be bizonyos nyomtatványokat az alkalmi kiadványok körébe. Noha a meghatározás illeszkedik a monográfia vállalásához, és az abban kialakított kategóriákhoz, mégis relevánsnak véljük a 16.

²³² „Ein für bzw. auf ein bestimmtes Ereignis geschriebenes oder aus einer bestimmten Veranlassung heraus entstandenes Gedicht”. *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft A-G*, hrsg. Klaus WEIMAR, de Gruyter, 1997, 688-691.

²³³ „Die Gelegenheitsdichtung, als Casualdichtung zählt zu den lit. Zweckformen, da sie ihren Adressaten, bisweilen als Auftragsarbeit unter eigenem oder fremden Namen, zu einem bestimmten Anlass ehrt. Bedingt durch das Mäzenatentum, reicht ihre Tradition bis in die Antike zurück”. *Enzyklopedie der Neuzeit*, 354-362.

²³⁴ WELS 2010

²³⁵ A jellemzőket vitatja ROCKENBERGER 2013

²³⁶ ROCKENBERGER 2013

század során megjelent nyomtatványok jellemzésére. A szerző valódi alkalmi nyomtatványoknak nevezi azokat a kiadványokat, amelyek az élet ünnepélyes, meghatározó eseményeihez kapcsolódva íródtak, és nem iskolai, vagy egyházi vonatkozásúak. Létrejöttükben meghatározó szerepet kap a mecénatúra, ennek kapcsán a reprezentációs szerep. Heltai két kiemelt csoportot különít el a címzettekben belül: uralkodók/főrendek/főpapok/nemesség felső rétege és a protestáns egyházak és iskolák vezető rétege, amely összeér a polgársággal. Az életesemények közül a halál, a házasság, valamint a születés kapta a legtöbb versbeli megörökítést a Heltai által vizsgált időszakban. A fenti szempontokat érvényesítve az iskolától történő búcsúvételeket (amely nem feltétlenül jelenti azt, hogy peregrinálni indultak a diákok) a vegyes alkalmi nyomtatványok közé sorolta, a 17. század első felében 8 RMNY kerül ebbe a csoportba.

Az alkalmi költészetben belül számtalan szövegtípussal kerülhetünk szembe, amelyeket nehéz pontosan elkülöníteni egymástól, hiszen erre maguk a szerzők sem törekedtek. Az epicedium, epithalamium természetesen olyannyira meghatározó eseményhez kötődik, hogy eldönthető a versekről, amennyiben ezen kategóriák valamelyikébe tartoznak. Minden további variáns esetében szembetalálhatjuk magunkat azzal a nehézséggel, hogy a típusok közötti határok egyáltalán nem véglegesek, mivel a szerzők nem látták el műveiket definitív műfaji megnevezéssel. Az egykorú praeceptum irodalom hasonlóan szóródik a tárgyalt szövegtípusok vonatkozásában, főleg az apró típusok esetében, amelyeket elláthatnak a silvae gyűjtőnévvel. Ennek ellenére a silvae önálló kategóriaként is használatban volt. A 16. században a legrészletesebb poétikai rendszerezés Julius Caesar Scaliger posztumusz kiadott hétkötetes munkája, szertágazó csoportosítását kevesen ismételték meg a későbbi századokban. A propemptikon esetében az eddigi egyetlen monográfia szerzője - Kristi Viiding -, mind kötetében,²³⁷ mind korábbi és későbbi tanulmányaiban Scaligerre hivatkozik, kiegészítve Menandros 4. századi munkájával, mivel Scaliger tulajdonképpen szó szerint a görög rétor jellemzését vette át. Viiding elsősorban a 17. századi észt propemptikonok kutatásával foglalkozik, noha legutóbbi írásai egyrészt német neolatin költők búcsúztatóverseit, másrészt a 17. század elején kiadott versantológiák állományát vizsgálta, ezzel fontos jellemzőkre világított rá a műfaji képlékenység kapcsán. Viiding kötetében egy pontosan meghatározható korpusssal²³⁸ foglalkozott: 1632 és 1656 közötti versek szerepeltek abban a kolligátumban, amelynek elsősorban formai szempontú elemzését tartalmazza a monográfia. A szerző a szövegek válogatásánál éppen azt vette figyelembe, hogy minél homogénebb csoporttal

²³⁷VIIDING 2002

²³⁸A Tartui Egyetem neolatin anyagának további vizsgálatai (Viiding eredményeit felhasználva és továbbgondolva) például: KAJU 2002

dolgozhasson; ebben az esetben ez azt is jelenti, hogy mind a lutheránus ortodoxia, mind a svéd hódítás az egyetem későbbi korszakában érvényesült.²³⁹

A 20. század első felében Felix Jäger kismonográfiája²⁴⁰ dolgozta fel a búcsúztatóvers történetét az antikvitástól a kora középkorig, valamint Francis Cairns is kitért a műfaj antikvitás-beli történetére.²⁴¹ Az ókori propemptikonra vonatkozóan Jäger doktori disszertációja adja a legtöbb információt, ebben az ókori verstípus kapcsolatát vizsgálta Paulus von Nola 17. versével. Példaanyaga igen sokrétű, Jäger ugyanis széles merítéssel dolgozott, ami a kötet előnye és hátránya is egyben. A szerző tulajdonképpen bármelyik antik szövegben rábukkan néhány sorra, vagy rövid töredékre, amely búcsúztatásként interpretálható.

A német kutatások mellett fontos tanulságokkal járt számunkra az északi országokra²⁴² vonatkozó szisztematikus elemzések²⁴³ figyelemmel követése. Az egykori Svéd és Dán Királyság területén kialakult történelmi helyzet²⁴⁴ nyomokban felidézheti a török hódoltság során létrejött kulturális tagoltságot, és annak következményeit, valamint kezelési stratégiáit. Természetesen óvatos párhuzamról van szó ebben az esetben, hiszen a dán, vagy svéd területekről érkezett diákok már a 16. század végén királyi ösztöndíjban részesülhettek, ami egy stabilabb intézményi háttérre utal, mint a történelmi magyarországi. Az északi neolatin költészetet elemző írások közül több is foglalkozik a propemptikon jellemzőivel, valamint a praeceptum-irodalomban való feltűnésének történetével. Pernille Harsting a propemptikon változatait mutatja be a 16. században, rávilágítva az antik előzmények és források hatására.²⁴⁵ Menandros mellett hangsúlyt fektet a későbbi teoretikusokra, valamint a propemptikon elméleti és gyakorlati hátterének elkülönítésére. A keretet ezekben az esetekben is az egyetemjárás jelentette, ennek bemutatásakor Harsting felhívja a figyelmet arra, hogy a Wittenberg és Rostock felé migráló diákok konkrét céllal, a teológiai fokozat megszerzése céljából vágtak neki az utazásnak, amelyre gyakran nehéz körülmények között került sor. A nemesi származású diákok Franciaország és Itália felé vették az irányt, utazásaik célja általánosabb érdeklődést mutatott.

A 16. századi propemptikonokat mindössze néhány tanulmány tárgyalja a magyarországi szakirodalomban: a 19. század végén Koncz József a marosvásárhelyi Teleki-téka könyvtárosaként kezdte el ismertetni az ott felhalmozott kolligátumokat,²⁴⁶ amelyek általában szorosan kapcsolódtak a református kollégium történetéhez, amelyről szintén könyvet

²³⁹VIIDING 2002, 15.

²⁴⁰JÄGER 1913

²⁴¹CAIRNS 2007

²⁴²WESTMAN 1979

²⁴³vö. HARSTING 1994; 1995; 1999; 2000; 2007.

²⁴⁴SKAFTE JENSEN 1995

²⁴⁵HARSTING 1995

²⁴⁶KONCZ 1891

írt. Ebből következik, hogy elsősorban történeti forrásként tekintett a nyomtatványokra, ebben tulajdonképpen hasonló a 20. században uralkodó általános szemlélethez.

Bencédi József Filiczki János költészetéről készült, kéziratban maradt értekezése²⁴⁷ részletesebben tárgyalta a propemptikonokokat is. Noha nem bocsátkozik aprólékos elemzésbe, mégis fontos megállapításokat tesz a német szakirodalom alapján. A 17. század első évtizedében keletkezett Filiczki-versek kétszer is megjelentek, hiszen az első, 1611-es bázeli kiadást követően a *Delitiae Poetarum* magyar kötetében²⁴⁸ szintén helyet kaptak. Bencédi tárgyalja a 16. századi latin költészet általános jellemzőit: az alkalmi vers itáliai gyökereit és német terjedését. Ismerteti a fontosabb szövegtípusokat, noha kategóriáinak szempontrendszere nem egységes; a műfaji csoportok mellett kapcsolati rendszereket valamint tematikus csoportokat egyaránt érint elemzésében. A tipológián túl sorra veszi a jellegzetes toposzokat, amelyeket felhasználtak a szerzők, valamint a szinkretisztikus szövegalkotási technikára is több példát bemutat.²⁴⁹

Az értekezés körébe tartozó nyomtatványokra vonatkozóan Koncz írásai mellett mindössze említések történtek a szakirodalomban elsősorban kapcsolat-, peregrináció-, esetleg egyháztörténeti szempontból; így a következőkben a 16. századi wittenbergi peregrinusokhoz fűződő eredményekre térnek ki néhány bekezdésben.

Ha a wittenbergi peregrinációs irodalom kutatását tekintjük végig, akkor jelentősen több tétellel gazdagodhatunk. A magyarországi szakirodalom fontos eredményeket mutatott föl az utóbbi évtizedekben, ami a Wittenbergben tanuló magyarok tevékenységét illeti. Az ott alapított coetus működéséről mai napig Szabó Géza 1941-es kismonográfiája²⁵⁰ a legteljesebb számadás, emellett pedig forrásközlése is igen figyelemreméltó. A kötet függelékében közölt névsor²⁵¹ a legpontosabb adatokat szolgáltatja arra vonatkozóan, hogy kik voltak azok, akik bejegyezték a nevüket a társaság matrikulájába, amikor Wittenbergben tartózkodtak. Szabó András ezeket az eredményeket bővítette az 1980-as évek végétől: elsősorban azt az aspektust vette figyelembe, hogy a coetus milyen mértékben volt szervezett,²⁵² valamint összevetette a sárospataki kollégium későhumanista nevelési programját a lehetséges wittenbergi hatásokkal; ezen a területen Szabó Géza kötete mellett Fraknói Vilmos iskolatörténeti kutatásai²⁵³ is mérvadónak tekinthetők. A sárospataki kollégium programján kívül nem rendelkezőnk hasonló elemzésekkel a kolozsvári, vagy a debreceni iskolákra vonatkozóan, a marosvásárhelyi

²⁴⁷BENCÉDI é.n.

²⁴⁸Frankfurt, 1619.

²⁴⁹BENCÉDI é.n., 46-59.

²⁵⁰SZABÓ G. 1941

²⁵¹A wittenbergi diákok névsora a 19. századtól kezdve folyamatosan alakult. BARTHOLOMAEIDES 1817; ASZTALOS 1931; SZÖGI 2011

²⁵²SZABÓ A. 1993; UŐ., 2013

²⁵³FRAKNÓI 1873; KÓNYA 1944; BARTA 1973; FABINY 1984

református kollégium történetét pedig több mint egy évszázada írta meg Koncz József, frissítésre azóta nem került sor.

Noha a magyarországi szakirodalom több szempontja mérvadó a disszertáció kérdésfeltevéseinek kialakításában, mégis az a tény, hogy az úgynevezett „alkalmi költészet”, még inkább a propemptikonok vizsgálata hiányosnak mondható - maga után vonja azt, hogy a nemzetközi szakirodalom ez irányú eredményeit érvényesítsem.

4.2.A propemptikon a praeceptumirodalomban

A propemptikon története - nem meglepő módon – az antikvitásig vezethető vissza. Horatius, Propertius, Statius²⁵⁴ bizonyos verseit sorolják a kutatók a búcsúztatóversek közé, azonban a kiválasztott „búcsúzások” teljesen esetlegesek lehetnek, szinte szerzőkként változik a felsorolt antik forráshivatkozások listája.²⁵⁵ Noha a fentebbi áttekintés azt példázta, hogy igen kevés konkrét elemzéssel rendelkezünk a búcsúztatóversről, a nemzetközi és a magyar kutatás mégsem mentes a vitától. Kanonizálnak tűnik a kutatói álláspont Horatius harmadik carmenjéről, amelyet többé – kevésbé propemptikonnak tartanak.²⁵⁶ A nehézséget az antikvitás irodalmára vonatkozóan az jelenti, hogy nem alkalmazták ezeket a kategóriákat a művekre, így problémás utólag definiálni ezeket az alkotásokat.

A magyarországi kutatásban sokáig vitatott volt Janus Pannonius *Búcsú Váradtól* besorolása, több érv elhangzott a propemptikon, az apobaterion és az epibaterion mellett is. A kutatók egy része propemptikonként²⁵⁷ határozta meg a verset, legutóbb Jankovits László igyekezett felgombolyítani minden lehetséges műfaji besorolást, ami szóba jöhet. Ő végül arra a következtetésre jutott, hogy a syntaktikon lehet a pontos műfaji megnevezés,²⁵⁸ ám ez sem tekinthető véglegesnek. Jankovits ugyanis kitér arra a jelenségre, hogy Francis Cairns Sappho egyik töredéke kapcsán amellet érvelt, hogy a propemptikon és a syntaktikon jellemzői igen könnyen keveredhetnek, vagyis nem feltétlenül eredményesek azok a definíciós kísérletek, amelyek megpróbálnak végleges határt vonni a búcsúaszt közvetítő verses szövegtípusok között. A hasonló műfajok azonosítását nehezíti a megnevezések képlékenysége: a syntaktikon

²⁵⁴valamint Theokritos és Kallimakhos egyes töredékei

²⁵⁵Pernille Harsting Horatius, Ovidius és Statius nevét említi, de CAIRNS 2006-os monográfiájában két Propertius elégiát is ide sorol (I.6 és I.8; utóbbi más szerzőknél is szerepel), míg mások Horatius egyik epodosát is búcsúztatóként értelmezik. Wilhelm Barnernél (BARNER 1970, 69.): Hor. Car. 1.3; Ep.1, 10; Statius, Sil. 3.2.

²⁵⁶A kérdésről magyarul legutóbb TAR 2013

²⁵⁷KOVÁCS 1988b, 139.

²⁵⁸JANKOVITS 2002, 117-141.

ugyanis azonosítható az apobaterionnal. Jankovits azért a görög terminust használja, mert az utóbbi megnevezés először Julius Caesar Scaliger poétikájában fedezhető fel.²⁵⁹

Ezek a példák is mutatják azt, hogy nem egyszerű eldönteni, vagy meghatározni azt, hogy mi búcsúztatóvers, még akkor sem, ha világos kritériumokkal rendelkezünk. Amelyekkel valójában rendelkezünk.

Ahogy már korábban említettem, a legrészletesebben Julius Caesar Scaliger²⁶⁰ 1561-ben, posztumusz megjelent poétikájában tájékozódhatunk ezekről a szövegtípusokról, a 17. században ugyanis a legtöbb elméletíró már nem kezeli külön az alkalmakra szerzett szövegeket, hanem a silvae részeként tárgyalja őket, mint például Martin Opitz teszi.²⁶¹

A propemptikon viszonylag hosszan tárgyalja Scaliger, emellett sorra veszi a további kategorizálás lehetőségeit, így az ide tartozó szövegekkel kapcsolatban eléggé átlátható leírást kapunk:²⁶² „Propempticon quoque in genere proseuctici continetur. Est enim poema, quo prosequimur abeuntes, vel votis, vel bonis ominibus.” Az egyetlen pont, amely felvet némi kérdést, a fejléc, hiszen a propempticon mellett szinonimaként szerepel az apopempticon és a hodoeporicon, viszont a hodoeporicon a *Poetices* megjelenése előtt is útleírás-ként (elsősorban verses,²⁶³ de a prózai változatokat is idesorolták) volt értelmezve.

A *Poetices libri septem* fejezete nem előzmények nélküli, Scaliger Menandros²⁶⁴ *Peri epideiktikon* címet viselő értekezésében olvasható leírást majdnem teljesen pontosan követi.²⁶⁵ Abban egyetértés uralkodik, hogy Menandros munkája a praeceptumirodalom hagyományának kiindulópontja. A jellemzők tanulmányozása rávilágít arra, hogy az ókorban elsősorban hajón tették meg a hosszabb utakat: a szerzőnek a tengeri út említése után el kell átkoznia a hajózást, vagy esetleg annak feltalálóját (aki a mitológia alapján Iasón), ábrázolnia kell a sors szigorúságát, ezt követően kerítsen sort arra, hogy fohászkodjon az istenekhez, jósolja meg a sikeres érkezést, költeményét imával kell, hogy zárja.²⁶⁶

Magyarországi poétikai kézikönyv nincs a 16. században, Károlyi Péter munkája verstan,²⁶⁷ egyáltalán nem foglalkozik a lehetséges szövegtípusokkal. Philippus Ludovicus

²⁵⁹JANKOVITS 2002, 123.

²⁶⁰CAIRNS 1986; SPIES 1994; WEINBERG 1942; A Scaligerrel kapcsolatos szakirodalomhoz vö.: MARSH 2004

A magyar kutatók közül Bán Imre tért ki a műfajfogalom alkalmazásának problematikus voltára: BÁN 1971

²⁶¹SEGBRECHT 1977, 89-91; A kifejezés azóta is használatos a szakirodalomban az alkalmi költészet különböző szövegtípusai kapcsán, bár a 16. században a praeceptum-irodalom még nem kezelte együtt ezeket a textusokat, épp ellenkezőleg, vö.: VIIDING 2002, 54. Illetve vö.: VADERNA 2009

²⁶²Julius Caesar SCALIGER, *Poet.* III.103.

²⁶³Kifejezetten a verses útleírásokat érte alatta, de a prózai formájú műveket is ezzel a címmel látták el. BURKE 2006, 17.

²⁶⁴Menandros reneszánsz recepciójáról HARSTING 1994

²⁶⁵vö.: HARSTING 1995

²⁶⁶TAR 2013

²⁶⁷BÁN 1971 9.

Piscator²⁶⁸ iskolai használatra nyomtatott kötete, amely a 17. század közepén jelent meg, viszont éppen tárgyalja a propemptikont. A Bán Imre által közölt definíció szinte pontos fordítása Scaliger meghatározásának: „Propempticum, oly költemény, melyben az elutazókat fogadalmakkal és jókívánságokkal kísérjük.”²⁶⁹ Piscator egyértelmű különbséget tesz az útleírás és a búcsúztatás között: a hodoeporicont a didascalicum körébe sorolja, valamint történeti költeménynek nevezi, mivel megtörtént dolgokat ábrázol. A propempticon ezzel szemben a genus deliberativum kategóriájában a gratulationes (szerencsekívánatok) között található meg, a genethliacum, epibaterium, epithalamium valamint az epinicum társaságában.²⁷⁰

A praeceptumszerzők döntései, miszerint munkáikban önálló szövegtípusként kezelik a búcsúztatóverseket vagy sem, természetesen nem jelenti azt, hogy a kései ókor-kora középkor és a 16. század között egyetlen darab ilyen alkotás sem született.

A 16. század elejéig búvópatakként tűnik fel a búcsúztatóvers: önálló típusként nem lehet kimutatni, de ha megnézzük a 15. század végén kiadott verstani munkákat, azokban a búcsúztatások a progymnasmata között rendszeresen megtalálhatóak; Laurentius Corvinus²⁷¹ és Conrad Celtis²⁷² munkáiban a példaként szolgáló versek között találkozunk propemptikkal, bár a szerzők egyike sem használ műfaji jellegű megkülönböztetéseket. Az *Ad Sigismundum Fusilium in Italiam pergentem*,²⁷³ valamint az *Ode ad Apollinum repertorem poetices: ut ab Italis cum lira ad Germanos veniat*²⁷⁴ címekkel ellátott példákban fellelhetőek ugyanazok a hagyományos elemek, amelyeket Menandros is ismertetett a 4. században. Hasonló jelenség a későbbi évszázadokban is előfordul, vagyis egyáltalán nem volt kötelező, hogy 'propempticon' megjelöléssel lássák el a szerzők búcsúztató költeményeiket.²⁷⁵

A kifejezés a lexikográfiai művekben sem fellelhetetlen. A Calepinus-szótár 1616-os tizenegy nyelvű kiadása a következőket írja a címszó alatt: „Propempticon, latine comirativum; comitor; praemitto. Unde est titulus apud Sidonium: Propempticon ad libellum.”²⁷⁶ Szenci Molnár Albert 1604-es kiadású szótárában még nem találkozhatunk a szóval, és Pápai-Páriz Ferenc sem vette fel a szócikkek közé. Viszont Szenci szótárának 1647-es kiadásában rábukkanhatunk a címszóra: a „propempticon, -ci g.n.” jelentései a „késérő vers, elindulási,

²⁶⁸PISCATOR 1642. Idézi BÁN 1971, 32.

²⁶⁹BÁN 1971, 31-32.

²⁷⁰BÁN 1971, 31-32.

²⁷¹CORVINUS 1496

²⁷²CELTIS 1494

²⁷³CORVINUS 1496, D^a

²⁷⁴CELTIS 1494, C₄^{5a}

²⁷⁵vö.: VIIDING 2007

²⁷⁶CALEPINUS 1616

elküldésre való”.²⁷⁷ Ambrosius Calepinus szótára igen fontos adatot közöl: Sidonius az 5. században élt püspök, rétor és költő volt, az általa írt carmenek 24. darabját rejti maga mögött a szócikkben olvasható cím. Pernille Harsting már felhívta arra a figyelmet a propemptikonnal kapcsolatban, hogy Sidonius is hivatkozás a műfaji meghatározásoknál, erre egy 1519-ben megjelent tankönyvet hoz példaként. A *De Figuris Grammaticalibus* címet viselő munka a propemptikon tárgyalásánál egyedül Sidoniusra hivatkozott, hasonlóan a Calepinus-szótárhoz.²⁷⁸

A fentiekből a következő megállapításokat vonhatjuk le: a propemptikon visszavezethető antik előzményekre, azonban a búcsúztatásként olvasható szövegek besorolása meglehetősen bizonytalan. A kora újkorban Scaliger áttekintéséig nincs nyoma a búcsúztatóversnek a praeceptum-irodalomban, noha valószínűleg mindig is ismerték és használták a verstípust. Scaligert követően az iskolai oktatásban bukkan fel a propemptikon, a nagyobb áttekintések vagy elhagyják, vagy a *silvae* kategóriájába sorolják. Scaliger rendszerezése nem feltétlenül jelent meg a gyakorlatban, ahol más források alakíthatták a hagyományt.

Lehetségesnek tartom, hogy a propemptikon praeceptumirodalom-beli feldolgozását és a szövegtípus történetét külön kezelhetjük, noha nem mentesek az egymásra gyakorolt hatásoktól sem. Scaliger aprólékos rendszere tükrözi azt a sokszínűséget, amely az alkalmi írásokra jellemző volt a kora újkorban. Menandros leírásának átvétele és átdolgozásai arra utalhatnak, hogy nem érvényesítettek külön elméleti szempontú megfontolásokat, és nem látták szükségét az antik hagyomány felülírásának.

A búcsúztatóvers azonban a poétikák szabályaihoz illeszkedve igen szabadon formálható szövegtípusnak bizonyult, amely számtalan érintkezéssel bír más kora újkori alkalmi műfajokkal. A propemptikon érintkezik többek között az *epi-* illetve az *apobaterionnal*: a különbség annyiban áll, hogy amíg az előbbiben a távozó és a búcsúzó különbözik, addig az *epi/apobaterionnál* megegyezik, tehát búcsúztatásról és búcsúzásról beszélhetünk. Erősen laudatív jellege az *encomiumhoz*, vagy a *panegyricushoz* közelíti, a biztonságos utazásra irányuló kérés pedig a *votumot* idézheti fel.

A távozó barát felett érzett szomorúság kifejezése miatt érintkezhet az ekloga, esetleg az elégia műfajával, azonban ezeknél fontosabb tematikus kapcsolatot jelenthet az utazás, ennek révén pedig a *hodoeporicon*, vagy az *album amicorum* kategóriájába sorolható szövegek. A

²⁷⁷ SZENCI MOLNÁR 1647, 764.

²⁷⁸ HARSTING 1995, 208-209.

búcsúztatóversek kutatói többször utaltak²⁷⁹ a hasonló szövegek széles körére, noha a szövegtípusok kapcsolatának érdembeli vizsgálatára ezidáig még nem került sor.

A szövevényes rendszer annak köszönhető, hogy a propemptikon egyszerre több funkciónak kíván eleget tenni: elsősorban laudál, noha szem előtt kell tartania a szerzőnek azt a szerepét, amelyben szomorú barátként, vagy professzorként siratja a távozás bekövetkeztét. A versek az utazást is megjelenítik a retorikai közhelyek segítségével kellő mennyiségben veszedelmesnek ábrázolva azt – ami nagy valószínűséggel egybeeshetett a tapasztalatokkal.

²⁷⁹vö.: VIDING 2002, 11.

V. A propemptikon szövegtípusának lehetőségei

A 16. századi magyarországi diákok Wittenbergben egy folyamatosan bővülő, újabb és újabb variánsokat termelő szöveg univerzummal találkoztak, amely az antik szerzők több szinten végrehajtott imitációjára épült. Ez olyan példákban mutatkozott meg, amelyekben Vergilius, Horatius, vagy Ovidius a korszakban ismert, vagy nekik tulajdonított alkotásait nem csak textuálisan felismerhető módon követték, hanem saját karrierjüket, életüket az antik szerzők élettörténete mentén rendezték el. Ez igen látványossá válik a kötetcímekben és az ajánlásokban, valamint egyéb paratextusokban. Az említett gyakorlat annak a folyamatnak a része, amelyet a 'translatio Musarum' toposza takar: az itáliai műveltség és kultúra antik gyökerei és ezzel összekapcsolt elsőbbsége már nem korlátozódik a félsziget területére, az északi területek nem csak hogy felveszik a versenyt, hanem meg is szerzik maguknak a Múzsák által képviselt művészeteket és tudományokat.

A *respublica litteraria* közössége az egyetemeken a professzorokból, azok családjából, valamint tanítványaikból alakult ki. Viszonylag zárt körrel beszélhetünk, az életeseményekre készített kiadványok igazodtak az akadémiai pálya fordulóihoz. Ez azt jelenti, hogy például a propemptikon (búcsúztatóvers) nem számított különösen népszerű kiadványnak, viszont a házasság, a könyvkiadás, a doktorrá avatás kiváltotta a gratuláló versek és beszédek készítését. A kérdés az, hogy milyen arányban? A pontos szám adatok hiányában mindössze néhány kutatás eredményeire alapozom a következő gondolatokat.

A 16. század végéig vizsgálja Richard Kirwan Helmstedt és Würzburg adatait. A monográfia az előreléptetések és a házasság alkalmára készített nyomtatványokat értelmezi abból a szempontból, hogy milyen funkcióval rendelkeztek az akadémiai szférában, és az egyetemi katedrával rendelkező professzorok karrierjében. Helmstedt egyetemét 1576-ban alapították (*Academia Julia*) és 1810-ig állt fenn a braunschweig – wolfenbütteli hercegség támogatása révén, ezzel szemben az egykori Bajor Hercegség területén található Würzburg *Julius Maximilians-Universität Würzburg* jogelődje 1402-ben jött létre, azonban ez még csak egy rövid ideig tartó egyetemalapítási kísérlet volt. A gyors megszűnés okai között a pénzügyi nehézségeket és a bizonytalan körülményeket sorolják fel, noha a kortárs Johannes Trithemius inkább a menthetetlennek tűnő diákerkölcöket kárhóztatta. Közel 150 évvel később került sor az újraalapításra, Julius Echter von Mespelbrunn püspök segítségével. A legérdekesebb tehát az lehet számunkra, hogyan viszonyul egymáshoz egy kortárs protestáns és katolikus egyetemi közeg az alkalmi költészet tekintetében, mivel az RMK anyagában nem jellemző a katolikus alkalmi költészet, ezek a szövegek a protestáns, vagy feltételezhetően protestáns szerzőkhöz

kötődnek. Az alkalmi szövegtípusok közül általában a funerációs és házassági nyomtatványok a leggyakoribbak, azonban ezen túl már nagyobb szóródást tapasztalhatunk. A peregrináló diákok esetében a propemptikon összességében gyakrabban fordul elő, mint más alkalomhoz kapcsolódó vers. Viszont a Kirwan által vizsgált egyetemeken érvényesült a szelekció, amely abban nyilvánult meg, hogy az egy évre eső előreléptetések közül mindössze egy-kettőt örökít meg nyomtatvány, a három már kirívó adatnak számít.²⁸⁰ Az aránykülönbség a házasságra írt nyomtatványokkal összevetve válik beszédesebbé, amelynél a házasságok közel felét ünnepelték epithalamiummal.²⁸¹ Hasonló kutatási adatokkal Wittenbergre vonatkozóan nem rendelkezünk, noha megfigyelhető, hogy az epicédium- és epithalamiumköltészet itt is igen hamar jelentőssé vált, elsősorban a professzori családok körében.

A számszerű eltérések mellett érdemes figyelembe vennünk a szövegtípusok variabilitását. A magyarországi peregrinus diákok által készített búcsúztatások homogénnek tekinthetőek, hiszen néhány kivételtől eltekintve ugyanolyan versformában készültek, a propemptikon tematikus elemeit legtöbbször tartalmazzák, a minimumot mindenképpen teljesítik ezek az alkotások. Ha kitekintünk az egykorú 'propemptikon-piacra', feltűnővé válik a tematikus meghatározásból fakadó rugalmasság, amely abban jelentkezik, hogy a búcsúztatás változatos formákban, címzettel készülhetett el, ezek pedig egyszerűen a magyarországi diákoknak vagy nem voltak hozzáférhetőek, vagy nem volt rá szükségük. A következőkben azt szemléltetem, hogy a propemptikon mennyiben módosul attól függően, hogy milyen feltételek mellett írják. Vagyis milyen lehetőségeket kínál fel az, ha a címzett nem magyarországi protestáns egyetemjáró diák?

Felekezeti tekintetében a magyarországi szerzőkhöz köthető propemptikonok egyértelműek, nem találunk katolikus szerzőt. Ez a tény nem jelenti azt, hogy kifejezetten protestáns jellegzetesség lenne a bizonyos életeseményekhez kötődő versszerzés, inkább a katolikus egyház, a katolikus oktatás válsága eredményezhette azt, hogy egyelőre nem tudok példát hozni olyan magyarországi szerzőre a 16. századból, aki katolikus és propemptikonkiadvány köthető hozzá. Azonban a németországi egyetemek közül nem csak a protestáns kötődésű intézmények ontották a Gelegenheitsdichtung kifejezés alá értett szövegeket.

Egy 1566-os ingolstadti nyomtatványban három búcsúztatóverset olvashatunk, a búcsúztatók közül ketten az ingolstadti egyetem professzorai is voltak. A búcsúztatóvers az

²⁸⁰KIRWAN 2009, 97-98. Két táblázatban összesíti a két egyetem adatait. Helmstedtre vonatkozóan 1576 és 1634 közötti időszak szerepel, ezalatt 1581-ben keletkezett három carmen gratulatorium 12 előreléptetésből, valamint 1591-ben 15 előreléptetésből 4 kiadvány.

²⁸¹KIRWAN 2009, 147-148. 1576 és 1634 között a helmstedti professzorok 57 házasságkötéséből 23 kapott verset, míg az első- és másodfokú rokonaik 34 házasságkötéséből 20. Amennyiben azokat a házasságkötéseket nézzük meg, amelyeknél a menyasszony egyetemi oktató lánya, özvegye, testvére vagy unokahúga volt, akkor 15 ilyen házasságkötésből kilencet örökítettek meg epithalamiummal.

Ingolstadt-Róma utazás eseményére íródott, a versek szövegében az egyik visszatérő tematikus elem a vallási polémia lesz.

„Claviger ille pius, Divumque hominumque sacerdos
Innata nomen de pietate tulit.
Heresium invictus quondam Pius extitit hostis
Evulsit pestes vane Luthere tuas.
Non ullis animo studiis vigilante pepercit,
Ut docta fictos sterneret arte dolos.
Itala testetur tellus, Romana loquantur
Moenia, praestiterit quam pius iste fidem.”²⁸²

[A kulcsok kegyes öre, az istenek és emberek papja a veleszületett kegyességről kapta a nevét. Az eretnekek legyőzhetetlen ellenségévé vált az egykor jámbor ember, megsemmisítette pestisedet, gőgös Luther. Éber lélekkel nem kímélte magát semmilyen fáradságtól, hogy a csalárd ármányokra műveltségével lesújtson. Itália földje tanúsíthatja, a római falak beszéljék el, mekkora hitet tanúsított az a kegyes ember.]

Igen hamar egyértelművé válik az is, hogy formularizált polémiáról van szó. Nem csak a jól ismert szidalmak miatt, hanem azért is, mert a protestáns felekezetű szerzők éppen ugyanezekkel a kifejezésekkel érvelnek a katolikus egyház és vezetője a pápa ellen, amikor egyáltalán megemlítik a bűcsúztatásban.

„Ah delenda vide vestigia dira Lutheri,
Illyricamque luem et cui dant incendia nomen,
Smidlinumque simul cui Spangenberglii astat,
Atque alios plures, quos certo novimus hostes,
Quos tu, si maneat, veris rationibus usus,
Sicut ubique soles, solus devincere posses.
Siste gradus Martine tuos, et comprime gressum
Quod si tu properas alias peregrinus in oras,
Quis mystes aderit, quis erit, quo praeside tuta
Asservare fidem poterit Germania veram:
Haeretici siquidem te nunc discedere gaudent,
Si maneat nimio consument pectora luctu.”²⁸³

[Ó, nézd Luther veszedelmes nyomait, amelyeket el kell törölni, és az illíriai ragályt, és akinek a veszedelmek adnak nevet, s vele együtt Smidlinust, akinek Spangenberglii segédkezik, és több más embert is, akikben bizonyosan ellenségeinket ismertük föl, őket te, ha maradnál, az igaz logikát felhasználva egyedül legyőzhetnéd, ahogyan mindenfelé szoktad. Tartóztasd meg lépteidet, Martin, lassíts, mivel ha te idegen földekre indulsz pereginusként, ki lesz jelen papként, ki lesz, akinek védelmével Germania biztonságban őrizheti meg az igaz hitet: most ugyan az eretnekek örvendeznek, hogy távozol, ám ha maradnál, tüstént gyásztól szorulna össze szívük.]

²⁸² JACOBUS 1566, A₂^b

²⁸³ JACOBUS 1566, A₅^b

A diák távozása egyet jelent az eretnekek ideiglenes győzelmével, a maradás pedig ugyanezek szomorúságával. A búcsúztatóverseknél bevett elem a rábeszélés a maradásra, noha elsősorban a baráti köteléket használják fel érvként a szerzők, a példában mégis a felekezeti ellentéteket alkalmazza érvként a búcsúztató.²⁸⁴ A vers a távozás mindkét oldalát megmutatja, amely annak is köszönhető, hogy a propemptikon nem a hazatérés alkalmából íródott. A peregrinációs út hozzájárul ahhoz, hogy a címzett Krisztus tanítását kövesse, és az eretnekek győzelme mindössze ideiglenes lehessen. A búcsúztatás nem véletlenül zárul azzal, hogy visszavárják a távozó diákokat.²⁸⁵

A propemptikonnak olyan változatait is ismerjük, amelyek nem csak vallási polémiára használják fel a szöveg típusát, hanem a bibliai textust alakítják át a segítségével. Johann Stigelius összegyűjtött versei között több olyan epigrammát is olvashatunk, amely propemptikonként olvasható. Kötetében az *Micae biblicae*²⁸⁶ egységben a bibliai textusokat írja újra epigramma formában. Egy évtizeddel korábban, 1566-os kötetében pedig a XXIII. zsoltár propemptikon átírására bukkanhatunk.²⁸⁷ A kötetben a zsoltár többféle átíratát is közli a szerző, a propemptikon a 'Loci ex Psalmi' egységben helyezkedik el (*Propempticon ex Psalmo XXIII*).

„Ipse Deus pastor meus est, me ducit euntem,
Nil mihi praesidii, copia nulla deest.
Gramine meo laeto prope fontem pascit amoenum,
Hinc animae recreat viscera tota meae.
Iustitiae servante suae me tramite ducit,
Inde viae metuo nulla pericla meae”²⁸⁸

A zsoltár szövegéből Stigelius az útra és az utazás során az isteni gondviselésre összpontosít, amikor búcsúztatáshoz társítható epigrammaként gondolja újra a textust. Érdemes figyelembe vennünk a másik változatot a kötetben. Ezen zsoltárátírat (összesen 38 sor) 3 sora egy az egyben átkerült a propemptikon átíratba, azonban a szövegeken látszik, hogy más típusú feldolgozásokról van szó, és a szerző ehhez alakítja a verseket.

²⁸⁴ A római utazást nem mindig társítják a polemikus megfogalmazással. Szintén ingolstadti kiadványban olvashatóak a következő sorok: „Tete animi vis maior agit, te raptat avitae/ Religionis amor, iuvat ire et cernere coram/ Romani ora Patris, quem coetus ubique piorum/ Supremum terris caput agnoscitque colitque/ Nec dubitat sacris ultro ferre oscula plantis.”

[Téged hatalmas lelkierőd hajt, téged az atyai vallás iránti szeretet ragad el, segít, hogy személyesen méz és szemléled meg a római atya arcát, akit a kegyes emberek társulata bárhol a földön a legmagasabb vezetőként ismer és tisztel, és nem kételkedik abban, hogy magától hoz csókokat a szent növényekre.]

MENZEL 1570.

²⁸⁵ „... Ad patrum normam sequitur vestigia Christi./ Verus Apostolico laudandus in omnibus ore./ Nunc eat et redeat fortunatissimus ad nos.”

[Az atyák szabálya szerint követi Krisztus nyomait, az apostoli szó értelmében igaz és minden dologban dicséretre méltó, most menjen és igen szerencsésen térjen vissza hozzánk.]

JACOBUS 1566, A₅^{2a}

²⁸⁶ STIGELIUS 1577, 70.

²⁸⁷ STIGELIUS 1566, oldalszám és ívjelzés nélkül.

²⁸⁸ STIGELIUS 1566, oldalszám és ívjelzés nélkül

Wittenberg nem csak a magyarországi diákok számára volt elsőszámú célpont, ahogyan a következő magdeburgi kiadványban olvasható. Ez összesen kilenc versből áll, nem minden alkotás említi név szerint Wittenberget, ahol előfordul, erősen mitologizáló ábrázolás olvasható, amely arra utalhat, hogy Wittenbergnek volt egy bevett szöveges megjelenítése (vö.: VI. fejezet). Felmerülhet a kérdés, hogy a Wittenbergbe történő utazás milyen jellegű: hazatérés, vagy éppen ellenkezőleg, oktatási céllal tervezett út? Biztos választ Arnoldus Stendalius verse szolgáltat:

„Sed quia me retinet Magdeburgense Lycaeam,
At te iam dudum Leucoris ora vocat.”²⁸⁹

[Noha engem marasztal a magdeburgi iskola, téged már régóta hív a wittenbergi vidék.]

Az utazást Johannes Belida versében a tél elmúlása előzi meg. A természeti változások együtt járnak a szövegben azzal, hogy ismételten hozzáférhetővé válnak a művészetek. Az évszakok körforgásának textuális megjelenítése a változás állandóságát nyomatékosítja.²⁹⁰ Az emlékezés a szövegben akadályozott tevékenység, mindenki, aki megelőzte a címzettet a felejtés birodalmába került:

„Vel quae lascivi dat Musa iocosa Catulli,
Dicere vel numeros culte Tibulle tuos.
Et quoscunque alios Musae docuerunt canorae
Temporis anxietas quos meminisse vetat.”²⁹¹

[Akár a pajzán Catullus, akár a te verseidet művelt Tibullus, adja a tréfás Múzsák, hogy mondjuk. És mindazokat, akiket a dallamos Múzsák tanítottak, akikre emlékezni tilt a nyugtalan idő.]

Az idézet nem tisztázza a viszonyát az emlékezettel szemben, a korábbi tanítványok elfelejtése értelmezhető vaticinatio ex eventuként is, vagyis a címzett sorsa ugyanígy a felejtés lehet, mint a Múzsák korábbi híveié. Ez a lehetőség problémássá teszi a peregrinációs út célját, a kérdésre pedig nem kapunk választ a szövegből. A búcsúztatás a baráti kötelék tárgyalásánál sem az emlékezetre épít, hanem egy jövőbeli visszatérés vagy viszontlátás reményére. A záró sorokban a szerző a távollétet használja fel, hogy beteljesítse a barátságához tartozó kötelelességeket, ezzel a humanista amicitia távoli barátság-fogalmát valósítja meg.²⁹² A kiadvány átgondolt szerkezetét mutatja, hogy visszaulásokokat tesznek korábbi búcsúztatásokra, például Belida és a távozó diák barátságát a következő szöveg is említi:

„Discessu quin ipse tuo Belida movetur,
Qui tibi Theseo pectore iunctus erat.”²⁹³

²⁸⁹ STENDALIUS, 1576, B^b

²⁹⁰ vö.: KNAPP 2014, 7-12.

²⁹¹ BELIDA 1576, A₄^a

²⁹² BELIDA 1576, A₅^b

²⁹³ CONRADI TANGERMUNDENSIS 1576, jelzés nélkül

[Hogyan ne hasssa meg távozásod Belidát, aki théseusi szívvel kötött veled barátságot.]

Az alkalmi szövegek nyomtatott kiadásai olvasásra készülhettek, a szövegek hossza, illetve a több szerző ténye is erre utal. Egy 1595-ös keltezésű jénai kiadvány, amely az *Epos propempticon* címet viseli,²⁹⁴ eltér ettől a gyakorlattól. Az alkalmakra készített nyomtatványok között igen rövid terjedelmű, hiszen mindössze egy rajzlap nagyságú, összehajtogatva tárolt lapról van szó. Az apropót az adta, hogy a magas rangú címzetteket visszahívták a jénai egyetemről. A szöveg igen általános érveket alkalmaz a búcsúztatáshoz, viszont apró adalékot tehet hozzá a propemptikonok forgalomba hozásához. A scripsi, dixi, vagy finis kifejezések helyett a cecini olvasható a lap alján. Természetesen ez nem jelent konkrét adatot arra vonatkozóan, hogy ezt a szöveget esetleg nyilvános keretek között felolvasták, így performatívá téve a búcsúztatást. Ellenben a megfelelő rangú címzett esetében az egyetemi ünnepek leírásai között találhatunk nyilvánosság előtt zajló felolvasásra példát, így nem kizárt, hogy a nemesifjakat ilyen körülmények közepette bocsátották el Jénából.

Egyetlen változatot említenék még a propemptikonok között, mégpedig Paul Schede Melissus munkáját, amelynek címzettje nem távozó diák, hanem útnak induló herceg. A nyomtatványban két szöveg olvasható, a címlapon a 'propempticon' megjelölést találjuk, míg a versek előtt pedig a melos megnevezés szerepel, ezt a formát kedvelte a heidelbergi koszorús költő. A címzett előkelő származású, ám a búcsúztatás érvei ahhoz igazodnak, hogy milyen jövő vár rá. Az utazás célja nem a tanulás, vagy Isten tanításainak megismerése, hanem a házasságkötés. Ebből következik, hogy a távozó menyasszony dicséretére az szolgáltat alapot, hogy beteljesítheti hitvesi feladatát:

„Hinc procreabis pignera liberos
Laudata, priscae progeniem domus:
Hinc in futuros aggregabit
Se cumulatus honos nepotes.”²⁹⁵

[Itt hozod világra a szerelem zálogaként a dicsőített gyermekeket, a büszke ház örökösét: Itt fogja felhalmozni a jövő unokák számára a tiszteletet.]

A példából látható, hogy a propemptikon szövegtípusát változatos helyzetek és körülmények alakították, ahogyan a wittenbergi magyarországi diákok szintén egy olyan típust alakítottak ki, amely a leginkább alkalmazkodott a diákok körülményeihez. A 16. századi Wittenberg nyüzsgött a különböző nyomdaktól, a protestantizmus központjában bőven akadt papírt érdemlő alkotás, pamflet, egyházi szöveg. A magyarországi diákok nyomtatványai nem

²⁹⁴ *Epos propempticon, honori illustrissimorum et generosissimorum principum ac dominorum, Dn. Magni, Dn. Georgii et Dn. Iohannis... observantia causa scriptum...*, Jéna, 1595.

²⁹⁵ SCHEDE MELISSUS 1593, A₂^b

egyetlen nyomdásznál jelentek meg az évtizedek során, noha kialakíthatóak halvány tendenciák a megjelenések sűrűsége alapján.

5.2. A coetus wittenbergi kapcsolatai: nyomdászok és professzorok

A népszerű wittenbergi nyomdászok közül Johannes Crato nevét kell megemlítenünk. Mindössze néhány búcsúztatókiadvány került ki az 1546-ban alapított nyomdájából. Az 1560-as évek propemptikonjai Johannes Crato névelvel jegyzettek, a nyomdász 1578-ban bekövetkezett halála után örökösei (fiúgyermekai, Zacharias és Johann) vették át a munkáját. Összesen négy propemptikon köthető Johannes Crato-hoz, kivétel nélkül az 1560-as évekből. Emellett 1588-ban Tolnai S. János számára készített búcsúztató nyomtatványon a 'Per haeredes Iohannis Cratonis,' míg a Péchy Zsigmond távozásakor (1589) kiadott búcsúztatásokon a 'Typis Zachariae Cratonis' jelzés olvasható, Zacharias Crato ugyanis 1586 és 1590 között önálló nyomdát tartott fenn.²⁹⁶

Az 1560-as években egy kiadvány került másik nyomdába: Monos Tamás 1569-es keltezésű propemptikonja Peter Seitz (Petrus Seitz) munkája. A 16. század utolsó évtizedeiben a magyarországi peregrinusok két műhelyet preferáltak: az egyik Clemens Schleiché volt. Clemens Schleich 1569 és 1579 között Anton Schönével közösen vezetett egy nyomdát, majd 1579 után különváltak.²⁹⁷ Clemens Schleich 1588-ig folytatta pályáját, majd a következő évben meghalt. A szövegtörzsben ez a változás világosan követhető. A coetus későbbi időszakának búcsúztató kiadványait tömörítő *Collectanea Varia* anyagában 1588-nál későbbi kiadványoknál a 'Per haeredes Clementis Schleichii'²⁹⁸ megnevezést olvashatjuk.

A *Collectanea Varia* anyagából Szamosközi Sándor távozásakor Matthaeus Welack nyomdáját vették igénybe a wittenbergi magyar diákok. Matthaeus Welack nyomdája 1576 és 1593 között üzemelt, még egy propemptikonkiadványt adott ki, ami releváns a disszertáció szempontjából, mégpedig 1586-ban. Az 1580-as években azonban Clemens Schleich mellett Simon Gröenberg volt a másik nyomdász, aki rendszeresen kiadta a magyarországi peregrinusok alkotásait. Gröenberg első Wittenbergben készített kiadványa 1578-as datálással maradt fenn, korábban Frankfurtban működött. Egészen 1602-ig Wittenbergben dolgozott, a 16. században közel 370 nyomtatvány köthető a nevéhez.

²⁹⁶Forgách Mihály disputációja szintén Zacharias Cratonál jelent meg.

²⁹⁷Anton Schöne 1585-ig dolgozott egyedül.

²⁹⁸Egyetlen kiadványon: *Propemptica in discessum liberalium artium scientia, orthodoxa pietate, vita probata, morumque integritate praestantissimi viri, D. Stephani A Tholnensis ... scripta ab amicis, amoris et benevolentiae ergo*, Wittenberg, Per haeredes Clementis Schleichii, 1589.

Nyomdászként öt propemptikonkiadványt gondozott 1586 és 1589 között a wittenbergi magyar coetus számára.²⁹⁹ Grönenberg azonban nem csupán nyomdászként játszott szerepet a búcsúztatások folyamatában, hanem szerzőként is. Ő az egyetlen nyomdász, aki verssel járult hozzá a munkájához, noha szerzői tevékenységét árnyalja a tény, hogy mindössze egyetlen propemptikonról van szó, ezt pedig a saját kiadványában helyezte el, 1587-ben.

Grönenberg verse nyitja a Varsányi János távozására készített propemptikonfüzért. A két személy közötti esetleges szorosabb barátságról nem rendelkezünk adattal, így Grönenberg választása esetlegesnek tűnik jelen ismereteink alapján. Varsányi János nem rendelkezett magasabb ranggal az egyetemen töltött ideje alatt, a coetus matrikulájából arra derül fény, hogy 1585. május 28-án jegyezte fel a nevét, Kálmáncsehi Pál és Egri C. Miklós társaságában.³⁰⁰ A vers aláírásakor azonban nem nyomdászként tünteti fel magát Grönenberg, ugyanis a neve után a következőket olvashatjuk: Collegii Philosophici in Academia Witebergensi, pro tempore Decanus. A bejegyzés nyomán a versszerzés cselekedete határozhatja meg azt a döntést, hogy inkább a humanista, tudós képzettségű társ aposztrofálja, a nyomdásztevékenység nem jelenik meg ebben a valamennyire hierarchikus kapcsolatrendszerben.

A rövid, mindössze 24 soros búcsúzás³⁰¹ egyetlen toposz kibontására épül, mégpedig a humanista barátság távolból való fenntartására. Ahogyan az előző fejezetben már tárgyaltam a barátság felfogásának variációját a neolatin irodalmi alkotásokban, Grönenberg ugyanazokat az elemeket alkalmazza propemptikonjában: az elszakíthatatlan köteléket, amelyet Pyladés alakja kell, hogy felidézzen az olvasóban, az emlékezet teheti tartóssá. Vagyis ebben a szövegben – hasonlóan a többi vershez – a térbeli távolság lehetővé teszi, hogy a szívekben egy állandóbb, bár mindössze emlékek alapján fenntartható baráti kapcsolat alakuljon ki.³⁰²

Amíg nyomdászok közül csupán egyetlen versszerzőre bukkanunk, addig több egyetemi professzor rendszeresen írt, vagy bocsátott a coetus rendelkezésére propemptikonokat. Noha messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le belőle, mégis jellegzetessége a szövegeknek, hogy az 1580-as években jelennek meg a nem diákok által szerzett búcsúztatások. Nem zárható ki az a lehetőség, hogy valamennyi szöveg elveszett a 16. század korábbi időszakában, a fennmaradási százalék növekedésével pedig a professzori versek is nagyobb arányban hagyományozódtak az utókorra. Emellett a magyarországi diáktársaság megbecsültségi

²⁹⁹RMK III. 753, 762, 795, 799.

³⁰⁰SZABÓ G. 1941, 141.

³⁰¹GRÖNENBERG 1587, A^b

³⁰²„At quia sollicitae matris te cura patrisque/ Avocat, ad patrias, Iane, redire domos:/ Meque simul memori pectore semper habe./ Ito, Tolnaoque meo fac fausta prece,/ Donaue nostra boni consule parva. Vale.”

[És mivel aggódó anyád és apád gondja téged hazahív, térje vissza otthonodba, János: engem mindig őriz meg emlékező szívedben. Rajta, indulj, és Tolnaimnak add át kedvező kérésemet. Apró adományainkat fogadd jó szíveddel. Isten veled.]

GRÖNENBERG 1587, uo.

indexével való kapcsolat is szóba jöhet; noha ezt igen nehéz adatokkal, forrásokkal alátámasztani. Véleményem szerint a szakirodalomban alkalmi költészet néven emlegetett szöveggkonglomerátum reprezentációs funkciójának növekedésével hozható kapcsolatba a jelenség. Az 1560-as éveket követően az 1570-es 1580-as évtizedek hozzák el a népszerűséget, hiszen ebben az időszakban számszerű növekedést tapasztaltak a kutatók. A magyarországi peregrinusok szövegeiben észlelhető módosulások a bővülő és gyarapodó kísérszövegek nyomtatásának normájába illeszkednek.

Az egyetemi professzorok versalkotói aktivitása hatalmas méreteket ölthetett, egyes tudósok évente akár több alkalmi jellegű kiadványt is címezhetek diákokhoz, professzortársakhoz. A propemptikonra kevesebb példát találunk, bár már Kristi Viiding 2007-es tanulmánya felhívta arra a figyelmet, hogy a címlapon nem feltétlenül jelzik a tematikai alapon használható poétikai terminust.³⁰³ A magyarországi peregrinusok búcsúztatásában Andreas Jodocus, Heinrich (Henricus) Maius, Petrus Albinus, Balthasar Menz, Nicodemus Frischlin, valamint Matthäeus Dresser működtek közre professzori minőségükben – már a felsorolt nevekből látszik, hogy vegyes jelentőséggel bírtak, hiszen Andreas Jodocusról – egykoron wittenbergi teológiaprofesszor - alig lelhető fel forrás. Esetében Johann Heinrich Zedler Universallexikonja adja az első támpontot: a rövid életrajzban olvasható, hogy 1584-től teológiát oktatott Wittenbergben, és 1599-ben halt meg.³⁰⁴

Debreceni Tankó Miklós számára készített búcsúztatókiadványban olvasható egy propemptikonja, amelyet gondosan dátummal látott el.³⁰⁵ A teológiaprofesszor alkotásának az adja a különlegességét, hogy az egyetlen *expressis verbis* zsoltárparafrázis a 16. századi búcsúztatóversek között. A szerző a címben meg is adja a 121. zsoltárt, mint pretextust. Ezt a zsoltárt a grádicsok énekeként,³⁰⁶ vagy másik néven zarándokénekként tartják számon, mivel a Jeruzsálembé tartó zarándok útját mutatják fel és kísérik végig. A 121. zsoltárban nem említik konkrétan Jeruzsálem városát, azonban a zarándokra leselkedő veszedelmek Isten általi védelme a vándorlást és a szent hely felé igyekvő hívő útját implikálják.

Jodocus választása tehát egyáltalán nem véletlen: a parafrázis három egységből áll – bevezetést követően két részre tagolta a szerző; ezeket a szöveg mellett bejegyzésekkel jelzi. A külön jelzet nélküli bevezető sorok nem a zsoltár szövegén alapulnak, Jodocus a búcsúztatáshoz tartozó közhelyeket arra használja fel, hogy Debreceni Tankó Miklós utazását

³⁰³ VIIDING 2007

³⁰⁴ ZEDLER 1732-1754, 1044.

³⁰⁵ JODOCUS 1588, A₂^a A vers végén szereplő dátum: „Andreas Iodocus Theol. D. et Prof. Witebergae 12. Cal. Oct. Anno theogonias 1588.”

³⁰⁶ A Zsoltárok könyvének 120-134. zsoltárokat magában foglaló, tizenöt darabból álló csoport. A grádicsok éneke a Károli–bibliából ismert elnevezés, ami arra utal, hogy a leviták a Nikánor kapunál lévő tizenöt lépcsőfokon egy-egy dalt énekeltek el felfelé haladva.

isteni küldetés teljesítéseként mutassa be. A zsoltárparafrázis szerepét szintén ezekben a sorokban jelöli ki:

„Assiduo has igitur recitabis pectore voces,
Quae tibi ceu clipeus, turris et instar erunt.
Omnipotens etenim rimatur viscera, scuto
Munit quos fidei lumen habere videt.”³⁰⁷

[Tehát állandóan ezeket a szavakat fogod szívedben felmondani, amelyek számodra pajzsként vagy toronyként szolgáltak. Ugyanis a Mindenható megvizsgálja bensődöt, pajzsával erősíti meg azokat, akikről látja, hogy a hit fényét birtokolják.]

Jodocus a jól ismert védelmező-toposzok (propugnaculum Christianitatis, clipeus fidei etc.) szókincsét ülteti át a zárandokút teljesítésének megverselésébe. A szavak hangsúlyosan az isteni eredetű, megszentelt szöveg szavai, ennek ismételt hangzónak tétele, recitálása képes pajzsként, védőbástyaként érvényesülni – a bibliai igéknek ily módon történő használata egyáltalán nem ismeretlen.³⁰⁸ Ezek a rövid jegyzések útmutatást adnak az olvasó számára: I. pars Psalmi precatio est található az első jelölt egység mellett. Jodocus megtartja a zsoltár eredeti párbeszéd formáját, az első részben a búcsúztatott veszi fel a könyörgő kommunikációs pozícióját Isten felé, ezáltal közbenjárva a biztonságos hazaút érdekében. Az Istenhez történő odafordulást váltja a II. pars Psalmi est Votum Spiritus Sanctus hodoiporikon, annuentis et preces ratas habentis. A második egységben a búcsúzóé a könyörgő szerep, amellyel úgyszintén a veszedelmeket szeretné távol tartani a címzettől.

Heinrich Maius egykor Wittenbergben szerzett magiszteri fokozatot 1568-ban. Karrierjét Wittenbergben nehezítették az egyházpolitikai bonyodalmak, Maius ugyanis nem írta alá a Formula Concordiae-t, ennek következtében a jénai egyetemen szerezte meg teológiai doktorátusát 1582-ben. Mégis visszatért Wittenbergbe, igaz csak 1588-ban. A választófejedelem halála után Maius is más németországi egyetemeken folytatta teológusi pályáját, végül pedig 1599-ban, Heidelbergben fejezte be életét.³⁰⁹ Egyetlen verset olvashatunk tőle a *Collectanea Varia* nyomtatványai között, amit Tolnai Garai Jánosnak készített.³¹⁰ A kiadványban olvasható teljesen generikus Maius-propemptikonnál azonban érdekesebb az első helyen olvasható szöveg, amelyet nem wittenbergi professzor vetett papírra.³¹¹

Szabó András és más kutatók³¹² több írásban hangsúlyozták, hogy a lipcsei egyetem történelem és klasszika–filológia professzora, Matthäus Dresser kedvelte a magyarországi

³⁰⁷JODOCUS 1588, A₂^a

³⁰⁸vö.: Árva Bethlen Kata *Védelmező erős pais* című imádságos könyvéről FAZAKAS 2007

³⁰⁹ADB

³¹⁰MAIUS 1589, A₃^{2b}

³¹¹DRESSER 1589, A₂-A₃^{2a}.

³¹²KESERŰ 1969; SZABÓ A. 1990; IMRE 1995, 114-116; UŐ. 2000, 423 – 425; KECSKEMÉTI 2008, 208 – 213; említi még SZENTMÁRTONI SZABÓ 2012

peregrinusokat, valamint igen élénken érdeklődött a magyarországi történelem iránt. Többször ajánlotta munkáit magyarországi főúrnaknak, vagy munkáihoz magyarországi szerzők írtak kísérő szövegeket.³¹³ Az élénk kapcsolat abban is megnyilvánult, hogy a lipcsei professzor 1589-ben szerepelt Tolnai Garai János búcsúztatókiadványában. Dresser búcsúztatóként azonban nem a hagyományos verses formát választotta, hanem egy rövid logos propemptikos olvasható tőle a nyomtatvány első szövegeként. A beszéd a távozás keltette szomorúsághoz, a hazatéréshez illeszkedő érveket oly módon kezeli, hogy minél látványosabban prezentálja azt a közös ismeretségi hálót, amely Tolnai és Dresser között ábrázolható. A wittenbergi tartózkodást túl rövidnek ítéli az első mondatban:

„Brevius est curriculum studiorum et industriae tuae apud nos, Ioannes suavissime, quam expetit animus meus.”³¹⁴

[Rövidebb nálunk tudásod és működésed pályája, legkedvesebb Jánosom, mint lelkem szeretné.]

A mondatban szereplő 'nos' egyértelműen az egyetemi közösség T/1. személye, Dresser sohasem tanított Wittenbergben; Erfurtban tanult, majd Lipcsében oktatott 1581-től. Minden tudása a címzett tevékenységéről maguktól a coetus tagjaitól származik – ez alapján látja, hogy Tolnai kihasználta a peregrinációs éveket.

„In quod cooptatum etiam esse a vobis audio generosum dominum Michaelem Forgacium, liberum baronem a Gimes: qui, quo est generis et familia splendore magis conspicuus, eo maiore animi impetu in eas litteras incumbit, quae etiam summo loco natis ornamento et adiumento magno esse possunt.”³¹⁵

[Amelybe,³¹⁶ ahogy hallom, megválasztottátok a nemesurat, Forgách Mihályt, gimesi bárót: aki, mivel származása és ragyogó családjá miatt igen jeles, lelkének annál nagyobb lendületével vetette bele magát a szövegekbe, amelyek a legmagasabb helyeken születetteknek díszül és hatalmas segítségül szolgálhatnak.]

A diákok beszámolója alapján a szövegbe a legmagasabb értékű információ kerül be: Tolnai ismeri a Magyar Királyság egyik legfontosabb nemesi családjának tagját, Forgách Mihályt. A peregrinus kapcsolati tőkéje a sikeres wittenbergi tartózkodás bizonyosságát jelenti. Ez a megoldás a beszéd során ismételtelen előkerül: a magyar nép (Pannoniae populus) hitelményéről szól a szerző, amikor kitér azokra, akik a wittenbergi peregrinusokat többször támogatták. Ide tartozik a címzett is, akinek Rákóczi Zsigmond volt a patrónusa.³¹⁷ Dresser ezt a lehetőséget arra használja, hogy megemlítsé Mágocsy Gáspárt, akinek a szerepét átvette

³¹³ IMRE 2011

³¹⁴ DRESSER 1589, A₂^a

³¹⁵ DRESSER 1589, uo.

³¹⁶ a coetusba

³¹⁷ Rákóczi Zsigmond és a Mágocsy testvérek (Gáspár 1587-ben, András egy évvel korábban hunyt el) kapcsolatára és birtokviszonyaira vö.: SZABÓ A. 2013c, 53-59. különösen 55-56.

Rákóczi.³¹⁸ Az érvelésben nem csak egyszerű átvételről van szó, hanem az előd gyakorlatának pontos imitációjáról. Ahogyan a peregrinusok már meglévő példákat reprodukálnak wittenbergi tanulmányaik alatt (legyen az antik vagy kortárs), addig patrónusaik ugyanezt hajtják végre, amikor mecénási tevékenységet folytatnak. Dresser még Mágocsy Andrászt sem mellőzi, sőt személyessé teszi a szerepeltetését, mivel saját emlékként ábrázolja Mágocsy egykori wittenbergi peregrinációját.³¹⁹

„Memini Magnificum Dominum Andream Magochium, insignem ecclesiae patronum paene alia re nulla tam laetari et gloriari, quam quod eius Academiae civis fuisset, in qua Lutherus et Melanchthon docuerunt.”³²⁰

[Emlékszem a hatalmas Mágocsy András úrra, az egyház kiváló támogatójára csaknem semmilyen más dolog miatt nem örül annyira és büszke, mint hogy annak az egyetemnek a polgára volt, ahol Luther és Melanchthon tanítottak.]

Garai hazatérése hasznos következményekkel jár a támogatója és szélesebb értelemben otthona részére. Dresser felszólítja a peregrinust az indulásra, annak biztos tudatában, hogy átadja üdvözlését patrónusának.³²¹ Az ezt követő sorokból kiderül, hogy Rákóczi Zsigmond fontos személy Dresser számára:

„Cuius victoriam etiam, vel certe virtutem et felicitatem commemorabilem in repellendo Turcorum latrocinio, in prooemio millenarii sexti Isagoges historicae celebraturus sum: si de ea re narrationem certam, quam spero ab ipso Racozio, consecutus fuero.”³²²

[Akinek győzelmét is, például bizonyosan erényességét és emlékezetes szerencsáját a törökök rablásának visszaverésében, az *Isagoges Historicae* előszavában fogom dicsőíteni: ha erről a dologról megbízható beszámolót kapok majd, amit magától Rákóczitól remélek.]

Tolnai Garai a búcsúztatott mellett a hírvivő szerepébe kerül, ahogyan Dresser logos propemptikosa is több mint egyszerűen a jó szándék megnyilvánulása. A Tolnai Garai Jánoshoz készített búcsúzó szöveg egyben a patrónusának emléket állító történetírói munka ajánlására szolgál. A peregrinus dicsérete eszközzé válik ahhoz, hogy tudassa Rákóczi Zsigmonddal azt, hogy az utókor számára hozzáférhetővé válnak cselekedetei. A beszéd zárása

³¹⁸ „Quorum in numero tu quoque haberis, sumptibus Magnifici bellicosique, Viri, Sigismundi Racotii, Agriensis Praefecti, sustentatus. Is enim ut in locum Casparis Magochii successit, virtutemque eius et autoritatem omnem consequitur: ita imitatur etiam liberalitatem, ut in ecclesiae scholarumque ministros pecunias eroget: ne semen sanctum doctrinae literarum et verbi coelestis unquam in patria deficiat.” DRESSER 1589, A₂^b.

[Akiknek a sorában téged is számon tartanak, a háborús hangulatú kiváló férfi, Rákóczi Zsigmond, Eger parancsnokának a támogatásával eltartva. Ugyanis amint Mágocsy Gáspár helyébe lépett, annak erényét és egész tekintélyét követi: így követi jóindulatát is, hogy az egyház és az iskolák szolgálait kifizesse: ne szenvedjen hiányt a írás tanításának és az égi szó magja sehol hazánkban.]

³¹⁹ 1559-ben iratkozott be a coetusba. SZABÓ G. 1941, 134.

³²⁰ DRESSER 1589, A₃^a

³²¹ „Veni ad tuum Racoziium, cui salutem meis verbis plurimam nunciabis.”

[Menj Rákóczidhoz, akinek vidd hírül sokszoros üdvözlémetem.]

DRESSER 1589, A₃^b.

³²² DRESSER 1589, uo.

a szerző üdvözlétének kiterjesztése; mindazokat felsorolja,³²³ akiknek Tolnai tolmácsolja a lipcsei professzor üzenetét.

Rendszeres propemptikonszerzőnek bizonyult még ifj. Balthasar Menz, aki a teológus id. Balthasar Menz fiaként látta meg a napvilágot 1537-ben, Niemegekben. Wittenbergbe 1565-ben iratkozott be, 1572-ben szerzett fokozatot, ezt követően vállalkozott peregrinációs utra, majd 1575-ben kapott katedrát Wittenbergben, 1580-tól pedig a dékáni tisztséget viselte. Összesen hat propemptikont írt hazatérő magyar peregrinusokhoz, az elsőt 1586-ban.³²⁴

Versei igen gyakran epigrammák, vagy rövidebb elégiák, ahogyan azt Szamosközi Sándornak címzett propemptikonban láthatjuk. Menz Tóbiás-hasonlattal kezdi az epigrammát:

„Qui se Thobiadae socium sacer addidit ales,
A cunctis tutum praestitit atque malis:”³²⁵

[Tóbiás társául szegődött az angyal, és minden ártalomtól megóvta.]

A rövid búcsúztatást az égi védelem témájára alapozza, a zárlat pedig az Istenhez fordulás jelentőségét nyilvánítja ki:

„Magne parens hominum Deus, et Dux maxime Divum,
Tuque velis precibus pondus inesse meis.”³²⁶

[Az emberek nagyságos atyja, Uram, és az istenek hatalmas vezetője, Te akarod, hogy kéréseimnek jelentése legyen.]

A szöveg szerint a könyörgés, az ima abban az esetben hatásos, amennyiben igazi hitből fakad, ez az elképzelés a protestantizmus egyik legfontosabb pillére. Az epigramma tanulsága nem a főszövegben olvasható, hanem mintegy utólagos toldásként került arra a helyre, ahol tipográfiaileg általában a szerző nevét helyezik el a nyomdászok: a szerző kezdőbetűinek megfelelő utóirat a Bonus Mori Nescit. A derék ember nem ismeri az elmúlást; ez a konklúzió megelőlegezi az örök hírnevet, vagyis a feledés elkerülését.

A wittenbergi professzorok közül még Wolfgang Franz és Petrus Albinus is egy-egy propemptikont szerzett a magyar peregrinusok búcsúztatására. Később wittenbergi professzor lett, azonban az 1580-as években még diákságát töltötte Melchior Gerlach és Gregor Schönfeld – mindketten teológusok a későbbi évtizedekben- három, illetve két búcsúztatóvers szerzői. Theodor Collado és Simon Udalricus neve is szerepel, azonban igen nehéz azonosítani kilétüket. Egyikükről sem állnak rendelkezésünkre adatok, csak az a névalak, amit a verseknél használtak, így mindössze feltételezhetjük, hogy valószínűleg diákoskodtak Wittenbergben.

³²³„Joanni Tiffano...Thoma Zegedino, Bartholomaeo Nagithallini, Matthaeo Thurio, Georgio Geoncio, Michaele Debrecino, Andrea Carolino, Ioanne Iulio... Quam vellem etiam nobilissimis e integerrimis viris Valentino et Ianni Lökös, Literatis in oppido Bathor, de meo in ipsos animo et studio eximio et singulari satis constaret.”
DRESSER 1589, A₃^b-A₃^{2a}

³²⁴MENZ (Mencius Nimecius, Saxo) 1586; 1587a; 1587b; 1588a; 1588b; 1589.

³²⁵MENZ 1589, A₂^a

³²⁶MENZ 1589, uo.

Csanádi János távozásakor készült kiadvány élén áll az 1589-re igencsak megosztó tudósként számon tartott koszorús költő, Nicodemus Frischlin propemptikonja. A magyar szakirodalom több szempontból is vizsgálta a tevékenységét. Turóczi-Trostler József kötetében³²⁷ szerepel az az adat, hogy Magyarországon járhatott, amikor egy laibachi esküvőre írt egy verset. Frischlin legrészletesebb bemutatását a magyar kutatók közül Kecskeméti Gábor végezte el, aki egyrészt összegezte a szakirodalom eddigi megállapításait, ezáltal komplex képet alkotva a peregrinusok itt-ott felbukkanó kapcsolata alapján, másrészt pedig retorikai nézeteinek hatását elemezte a magyar peregrinusok felfogásán keresztül.³²⁸ A búcsúztatóverset³²⁹ is megemlíti, noha mindössze a szakirodalommal kapcsolatban.

Frischlin a török elleni küzdelem köré szervezi a verset; Batthyány Boldizsárt metaforikusan a Magyarország védőbástyája toposz egyik változatával azonosítja:

„Vivit ibi, atque utinam sit eidem vita superstes
Balthasar, heroi lux et imago ducis:
Balthasar illustri Bathyanum sanguine cretus:
Balthasar, Hungarici murus, et arma, soli.”³³⁰

[Éljen itt, és bárcsak élete lenne a tanú, Boldizsár, a hős fénye és a vezér képmása: Boldizsár, a híres Batthyány vérből született: Boldizsár, a magyar föld fala és kardja.]

Nádasdy alakja koszorúval a fején szerepel, az ellenségben félelmet keltő attribútumai saját népében szeretetet indikálnak

(„Tempora civili redimitus fronde, Nadasdus:
Quem Turcus metuit, quem suos Hunnus amat”).³³¹

[Homlokodat polgárhoz illő lomb fonja körül, Nádasdy: Akitől retteg a török, azt a hun szereti.]
A török ellenségként megkapja azokat a jelzőket, amelyek ádáz ellenfélként mutatják meg a hódító Oszmán Birodalmat. Frischlin azt sem zárja ki, hogy más országok is ki vannak téve a fenyegetésnek.

„Non erit Hungaria felicior Itala tellus:
Gallica non regio, Teutoniaeve solum.
Turcus atrox hostis: qui quicquid subiugat orae,
Vastat: et in flammis ire, rogamque iubet.”³³²

[Nem lesz szerencsésebb Magyarországnál az itáliai föld: sem a gall vidék, vagy Teutonia talaja. A török kegyetlen ellenség: aki bármilyen földet leigáz, elpusztít: és a lángba borulnak a máglyák parancsára.]

³²⁷TURÓCZI – TROSTLER 1961, 46.

³²⁸KECSKEMÉTI 2008, különösen a *Wittenbergi találkozás egy markáns retorikai elgondolással* című alfejezet, 252-278.

³²⁹FRISCHLIN 1587, A₂^a-A₃^a

³³⁰FRISCHLIN 1587, A₂^{a-b}

³³¹FRISCHLIN 1587, A₂^b

³³²FRISCHLIN 1587, uo.

Az elképzelés nem újdonság, 1588-ban ismét kiújultak a harcok a végvárok vidékén, a tizenöt éves háború kezdetére (1591) azonban nyilvánvaló, hogy a Magyar Királyságnál nem jut tovább a török haderő. A valószínűség természetesen nem kellett, hogy érvényesüljön az időközben retorikai közhellyé szilárdult törökábrázolásokban. Frischlin is kihasználja a lehetőséget arra, hogy az isteni segítség jelenjen meg a török előli egyetlen menekülési útként. Ehhez szükséges követni a tanításokat, a szöveg az erőviszonyokat a bárány – pásztor - farkas metaforákkal érzékelteti.³³³ A vers zárlatában direkt felszólítással határozza meg Csanádi szerepét a búcsúztató – ez pedig az, hogy táplálja a nyáját mindazzal, amit elsajátított peregrinációja alatt. A bukolikus metafora feloldása sem marad el, mivel Frischlin egyértelművé teszi, hogy Isten tanításainak megfelelő tolmácsolása, közvetítése az, amire Csanádi képes, és ezáltal tarthatja biztonságban az ellenségtől hazáját.

„Eia age Czanadi, cui iam commissa docendi
Munia, Pannonium pasce, sed arte gregem.
Arte gregem pasces, ubi noxia pabula tolles:
Et trades verbo consona sacra Dei.
Agnina sub pelle lupos age pelle latentes:
Aic erit a reliquis Hunnia tuta lupis.”³³⁴

[Rajta Csanádi, akire már rábízták a tudás falait, tápláld a pannóniai nyáját, de művészettel. Művészettel tápláld a nyáját, amint az ártalmas táplálékot kiemeled: és add át szóban Isten megszentelt dolgait. Rajta, üzd el a báránybőr alatt rejtőzködő farkasokat: biztonságban lesz Hunnia a többi farkastól.]

A szöveg azonban közel sem egyértelmű, a sorokban használt pásztor–metafora miatt Krisztus segítségének szükséges volta, Csanádi feladata és annak eredménye összeér – így homályba burkolva azt, hogy a címzettet krisztusi alakká lényegítette-e a búcsúztató Frischlin, vagy sem.

A wittenbergi coetus szerteágazó kapcsolatokkal rendelkezett a német egyetemeken. Ennek feltárását a levelezések, album amicorumok, ajánlások és búcsúztatások vizsgálata mozdíthatja előre, noha bizonyos szeleteit a szakirodalom már alaposan feltárta. A szövegek alapján annyiban egészíthetjük ki az eddigi eredményeket, hogy a coetus akár más társaságokkal is kapcsolatban lehetett, azonban rendszeres együttműködésnek egyelőre nincs nyoma. Mindössze két szerző kiléte titok, akik talán diákok lehettek, viszont további adat nem áll rendelkezésünkre, így jelenleg nincs megnyugtató válasz arra, hogy más peregrinusokkal volt-e kapcsolat.

³³³ „Haec unus Christi servat ab hoste favor./ Pastorem quantisper oves te Christe sequentur./ Tantisper nullus perdet ovile lopus.” FRISCHLIN 1587, uo.

[Egyedül Krisztus kegye őrizze meg az ellenségtől. Ameddig pásztorként követnek téged, Krisztus a bárányok, addig egyetlen farkas sem pusztítja az aklot.]

³³⁴ FRISCHLIN 1587, A₂^b-A₃^a

Ellenben az nyilvánvaló, hogy a wittenbergi professzorok igen fontos szerepet kaptak a coetus alkalmi költészetében. A versek gyakorisága és megoszlása alapján arra következtethetünk, hogy egy-egy professzor igen aktív versszerző (Balthasar Menz, vagy Frischlin tübingeni teljesítménye igen impozáns). Dresser és Frischlin szereplése annak is köszönhető, hogy mindkettejüknek voltak korábbi, fontos és tartós magyar kapcsolatai. A címzettek kiválasztása sem esetleges, hiszen általában az a peregrinus kapta egy nevesebb humanista búcsúztatását, akinek a patrónusát személyesen, vagy levelezés útján, de valamilyen formában ismerték.

VI. A wittenbergi coetushoz kapcsolódó propemptikonok

A magyarországi diákokhoz kötődő propemptikonok elsődleges kontextusát³³⁵ a peregrinációs utak jelentik. Mint már korábban szó esett róla, ezeknek az utaknak a célja elsősorban a teológiai képzettség bővítése és megszerzése volt,³³⁶ leggyakrabban Wittenbergbe utaztak a magyarországi diákok, ahol már az 1520-as években sikeresen alakították át a korábbi, skolasztikus elveken nyugvó oktatást. A humanista oktatási modell nagy hangsúlyt fektetett a felhasználás gyakorlására. Ehhez hozzá tartozott már az alsóbb iskolai szinteken is, hogy az imitációt a szövegalkotáson keresztül tanulták meg a diákok. Ezeket az iskolai gyakorlatokat nevezték progümnaszma szövegeknek,³³⁷ amelyeknek változatos altípusai voltak. Céljuk az volt, hogy minél alaposabban sajátítsák el a növendékek a retorikai tananyagot, valamint a klasszikus szövegek követését. A progümnaszma típusai között szerepel a dicséret, így a propemptikon megírását meg kellett, hogy előzze ennek alapos elsajátítása. Az egyetemeken folyó oktatás ennél bonyolultabb szövegalkotási feladatokat állított a peregrinus diák elé, viszont a kiadványoktól mégsem választható el a retorikai-poétikai képzettség, és az ebben betöltött pozíciója a nyomtatványoknak.

A szövegek minden esetben a búcsúzás témáját dolgozzák fel. A búcsúztatás feladata, hogy méltassa a távozó szellemi teljesítményét és képességeit, egyszersmind pedig sirassa a távozását. A dicséret és a siralom egy szövegben történő retorikai megvalósítása adja meg a lehetőséget arra, hogy a szerzők példázzák saját tudásukat. Ebből következik, hogy minden búcsúztató alappozíciója, hogy ezt a feladatot kell teljesítenie, a versek egyik fő kérdése, hogy lehet-e sikeres a megvalósítás, vagyis a szerzők rendelkeznek-e azokkal a nyelvi kompetenciákkal, amely képes egyszerre búcsúztatni és dicsérni.

Azt a tényt is figyelembe kell vennünk, hogy ez a kommunikációs helyzet nem kizárólagos. A propemptikonokat ugyanis nem csak barátok, vagy peregrinus társak írták, hanem akár magasabb ranggal bíró humanisták, professzorok is. Így természetes, hogy például Nicodemus Frischlin szövegében nem jelenik meg problémaként, hogy képes-e megoldani a búcsúztatás retorikai kihívásait.³³⁸

A búcsúztatóversek kommunikációs szituációjához tartozik, hogyan jelölik magukat a szerzők. A címlapon rendre az *'ab amicis et popularibus'* formula olvasható (illetve ennek variánsai), vagyis a búcsúztatás írásban történő rögzítése összefüggésben áll a barátság

³³⁵TAKÁTS 2007

³³⁶RITOÓKNÉ SZALAY 2012b

³³⁷részletes tárgyalása JANKOVITS 2002; oktatási szerepük KECSKEMÉTI 2008

³³⁸„Quid, quod et Hungaricis non est mihi parva (oris)

Gratia, nec fama nescia terra meae?”

[Miért van az, hogy a magyar vidéken is számomra nem kevés tisztelet jut, földje előtt nem ismeretlen hírnevem?] FRISCHLIN 1587, A₂^a

kifejezésével. Amennyiben a barátságot nyilvánítják ki a vers, vagy versek elkészítésével és kiadásával, figyelembe kell vennünk a barátság értelmezését. Arisztotelészi értelemben a barátság elsősorban erény,

„vagy legalábbis szoros kapcsolatban van az erénnyel, s különben is, erre van a legnagyobb szükségünk az élet szempontjából.”³³⁹

Viszont igazi barátság csak egyenrangú személyek között jöhet létre, így azok a versek, amelyeket nem a diáktársak írtak, nem sorolhatóak az igaz barátság kifejező szövegek közé. Az igaz barátság szövegbe írhatóságát a korpusz töredéke kísérli meg teljesíteni.³⁴⁰ A búcsúztatások vállalásai eltérőek lehetnek, amelyek különböző nyelvi teljesítményeket eredményeznek.

Az emlékezőképesség, a memoria igen nagy szereppel bír ennek a feladatnak a megvalósításában. Egyrészt szükséges a búcsúztatónak, mivel az emlékezet által idézi fel azokat a dolgokat, amelyek dicséretre méltóvá teszik a távozó diákot. Ebben az értelemben az emlékezés az inventio retorikai feladatát tölti be a propemptikonokban. Másrészt a barátság kifejezéséhez is társítják a szövegek, ebben a minőségében az emlékezet a közösség és a búcsúzó számára is elengedhetetlen.

6.1. Az emlékezet szerepe a búcsúztatásokban

Monos Tamás 1569-es búcsúztatásának Vetési János volt a címzettje.³⁴¹ A kiadvány Petrus Seitz nyomdájában készült, a korábban ismertetett F 689d jelzetű kolligátumban olvasható.

„Ast ego discessum subitum quo digner honore?
Ingenium quibus et doctrinam laudibus ornem?
Anne probem reditum? Vel quae solatia moestus
Concipiam, precibus fuis missurus amicum?
Haec quamvis tenui non possim carmine cuncta
In studiis tractae praeclara encomia vitae
Complecti, et brevibus numeris tua dicere facta.”

[De én milyen tisztelettel adózzak a hirtelen távozásnak? A tehetséget és a tudást milyen dicséretekkel halmozom el? Talán ne helyeseljem a hazatérést? Milyen vigasztaló dolgokat mondhatnék gyászomban például, mikor hosszadalmas könyörgések közepette bocsátom el a barátot? Noha mindezeket – a tanulmányoknak szentelt élet megtisztelő dicsőítését - aligha tudnám csekélyke versben bevégezni és tetteidet röviden elmondani.]³⁴²

³³⁹ ARISZTOTELÉSZ 1997, 1155a, Szabó Miklós fordítása.

³⁴⁰ Aristotelés; Scaliger

³⁴¹ Monos Tamásról bővebben lásd: SZABÓ A. 2004

³⁴² MONOS 1569, A^b.

A három rövid kérdés tanácsalanságot sugall, amennyiben felsorolja azokat a lehetséges magatartásokat, amellyel a búcsúztató reagálhat a címzett Vetési János hazatérési szándékára. Ezek a variánsok különböző megszólalásmódokat implikálnak, ezáltal Monos a retorikai megformáltság neme kapcsán kínál fel - elsősorban magának választást. A döntéshelyzet képletes, hiszen a retorikai bizonytalankodás egyszersmind bemutatja tudásának teljességét. A szerző természetesen mindegyik változatra képes, a külső körülmények (a carmen mint forma) hozzák magukkal a döntés szükségét, így vállalja fel a búcsúztatás feladataként a laudálást. Ahhoz, hogy méltó legyen a távozóhoz a dicséret, először fel kell idéznie a szerzőnek azokat az égi adományokat, amelyekkel a búcsúzókat ellátták. Az emberi emlékezet megbízhatatlansága azzal küszöbölhető ki, hogy segítségül hívja a búcsúztató azokat a bizonyítékokat, amelyeket a távozó tettei szolgáltatottak.

A búcsúztatás során az emlékezés és a felejtés lehetőségei kerülnek előtérbe, egyrészt azért, hogy Monos a dicséretet az emlékek révén generálja a szövegben, noha mindössze keretként használja fel a memoria megidézését,³⁴³ másrészt később a búcsúztatóra emlékező coetus is előkerül

„Quid memorem coetum qua dexteritate per annum
Rexeris, et magnos toleraris sponte labores.
Dum tibi commissi non muneris immemor, omni
Contendis ratione tuam defendere Spartam.”³⁴⁴

[„Minek említsem meg a coetust amilyen bölcsességgel egy éven keresztül kormányoztad, és hatalmas nehézségeket viseltél el önként./ Mialatt nem feledve a rád bízott tisztet, minden módszerrel arra törekedtél, hogy megvédj Spártádat”.]

Monos Tamás búcsúztatásának dinamikája közel sem kiegyensúlyozott, azonban bizonyos ritmust kölcsönöz a versnek a patria-Wittenberg ellentét ismételt alkalmazása, amely kétszer is visszatér. A propemptikon kezdetén meghatározott beszédmódból következik az is, hogy az ellentét hangsúlyozása miatt szükség lehet indokra, hogy miért indul haza a címzett – ezt a szerző az égi küldetéssel magyarázza. Az útnak indító felszólítást még hosszú sorokon követi a különféle halálos veszedelmek hexameteres ismertetése: ezt szerencsésen ellenpontozza a küldetés említése, valamint az égi segítség biztos volta. Monos által felidézett emlékképek nem terjednek ki az elmúlt dicsőségre, mindössze a címzett dicsérete szempontjából releváns loci communesből válogat a szerző. Természetesen egyetlen elem sem

³⁴³„Ut tamen officium videar facturus amici,
Quae tribuit tibi dona Deus memorare parabo
Quorum non obscura diu documenta dedisti.”

[„Hogy mégis nyilvánvaló legyen, hogy megteszem a barát kötelességét, felkészülök arra, hogy emlékezzem az ajándékokra, amelyeket Isten hagyományozott számodra, és amelyeknek régen nyilvánvaló bizonyosságát adtad”]

MONOS 1569, A₂^a

³⁴⁴MONOS 1569, A₃^b

saját lelemény, hanem a kipróbált közhelyek összerendezése, azonban Monos viszonylag koherens gondolatmenetet alakított ki ezekből.

A propemptikon utolsó soraiban az egyetlen pillanatra sem kétséges végső búcsúra kerít sort a szerző, belátva azt, hogy felesleges hosszadalmas beszéddel késleltetni az indulást

„Nil opus est multo cursum sermone morari,
Nunc valedicenti fidam mihi porrige dextram,”³⁴⁵

[„Nincs szükség arra, hogy sok beszéd miatt késlekedjen az indulás, nyújtsd most hű jobbodat búcsúztatódnak”]

– ezzel egyszersmind felkínálja azt a lehetőséget, hogy az emlékezésre épülő dicsérettel megkísérelte elfeledtetni az indulóval a célját, a hazautazást. Noha ez a próbálkozás sikertelennek bizonyult, a búcsúztatás ennek ellenére sem céltalan: a búcsúztatóban kitörölhetetlen, örök emlék marad a címzett Varsányi János.

„Me mihi crede tui semper meminisse iuvabit.”³⁴⁶

[Higgy nekem, gyönyörködtetni fog, hogy mindig emlékszem rád]

Monos szövegében a távozó peregrinus már csupán távoli képként sejlik fel, noha még el sem indult. A poétikai megoldás a Wittenbergben töltött időszakot, valamint azt az egy évet, amit Varsányi a coetus senioraként töltött el, igen gyorsan a memoria területére kerülő eseményként jeleníti meg. A propemptikon sorai mindössze konzerválásra alkalmasak, amellett, hogy a szerző bizonyíthatja poétikai képzettségét, vagy kevésbé sikeres esetben gyakorolhatja a poétikai ismereteket. A búcsúztató, mint az „emlékek őrzője” jeleníti meg magát a szövegben, a szerep egyben ahhoz is hozzájárul, hogy ezt megfelelő poétikai választásokkal ábrázolja a propemptikonban.

Nem minden esetben válik látványossá a búcsúztató beszédmódja, de egy 1586-os gyűjteményben is hasonló szerepet játszik az emlékezés. Gyulai Búza Mátyás propemptikonjának³⁴⁷ címzettje Danóci János volt. A szöveg több szempontból is különbözik az előbbi példától. Simon Grönenberg nyomdájához köthető a kiadvány, amely ellentétben Monos Tamás búcsúztatásával, nem csak egyetlen verset tartalmaz. Ahogyan korábban említettem, az 1580-as években divatosabb volt a többszerzős búcsúztató-kiadványok készítése. Összesen hat szerző indította útnak Danócit, a Gyulai propemptikonját megelőző két rövidebb szöveg szerzői Balthasar Menz és Gregor Schönfelt voltak.

A versekben ismétlődő formulaként tűnik fel, hogy a távozó diák méltó az emlékezésre:

³⁴⁵ MONOS 1569, A₄^b
³⁴⁶ MONOS 1569, A₄^b
³⁴⁷ GYULAI 1586

„Nos quoque, Iane, bonos inter memorande sodales,
Hic genii sancto foedere iunxit amor.”³⁴⁸

[„Minket is, a derék társak között emlékezésre méltó lanus, a védelmezőnk szeretete kötött össze szent köteléssel”]

„Iane meos inter semper memorande sodales,
Unaque pars animae, deliciaeque meae.”³⁴⁹

[„Társaim között mindig emlékezésre méltó lanus, lelkem egy része, kedvesem:”]

„Ergo Iane meos inter memorande sodales,
Felix susceptum continuabis iter.”³⁵⁰

[„Tehát társaim között emlékezésre méltó lanus, szerencsésen folytasd a megkezdett utat”]

Gyulai versében az emlékezés nem az erényeket kísérli meg felidézni.

„Nunc scio iam, quid sit veterum meminisse laborum,
Quid sit iter fido carpere cum socio.”³⁵¹

[„Most már tudom, milyen lehet a régi fáradozásokra emlékezni, milyen lehet az utat hűségessé társsal megtenni”]

A búcsúztató azért támaszkodik a memóriára, hogy a fáradozásokat ismertesse, így készíti elő az utána következő laudációt, ahol nem a saját emlékeit vonultatja fel, hanem mitológiai példákkal érvel a dicséretében. A Wittenberg felé vezető út újrjárása negatív állításokkal történik:

„Frondea non referam culti, quae rura, Silesii,
Et quae Lusatio proxima terra solo est.
Non repetam geniale solum Misneidos orae,
Tecta hinc Leucoreae ut vidimus alta scholae.”³⁵²

[„Nem idézem fel, milyenek az művelt Szilézia lombos vidékei, melyik föld van legközelebb Lausitzhoz. Nem beszélek a kedves szász vidékről, arról, hogy innen láttuk a wittenbergi iskola magasát”]

A megoldás elmozdítja az erények felsorolását a bizonytalan értékből, Apolló és a Múzsák tekintélye a laudáció emberi faktorát küszöböli ki a szövegben.

6.2. Mitológiai párhuzamok a barátság megjelenítésére³⁵³

A kora újkori szövegek jellegzetessége az antik elődök recipiálása, ezek felhasználása és átalakítása, ahogyan korábbi fejezetekben bővebben kitértem rá. A propemptikonok esetében is meghatározóak ezek az elődök. Textuális szempontból figyelembe vehetjük a kutatás által

³⁴⁸ GYULAI 1586, A₂^b

³⁴⁹ VARSÁNYI 1586, A₃^b

³⁵⁰ MISKOLCI 1586, B₃^{2a}

³⁵¹ GYULAI 1586 A₃^a

³⁵² GYULAI 1586 A₃^a

³⁵³ VARSÁNYI 1569

előképként azonosított szövegeket. A propemptikon jellegzetességei könnyen vezethetnek oda, hogy egy-egy apró búcsúztató fordulat is búcsúztatóversként olvastatja a teljes szöveget.³⁵⁴ Amennyiben az adott korpusz által mozgatott apparátust próbáljuk meg felfejteni – amely nyilvánvalóan töredékes lehet, és igencsak korlátozzák az olvasót saját ismeretei, akkor elsősorban olyan antik auktorszövegek bukkannak elő, amelyek nem a búcsúztatásra összepontosítanak, hanem a barátságot dolgozzák fel.

A búcsúztatóversek pozíciója arra ad lehetőséget, hogy nem csak intertextuálisan idézzék meg az antik barátságot, hanem a mitológiai betétek, amelyek hozzátartoznak a korszak oktatásához és gyakorlatához, segítségével is létrehozható egy hálózat.

Varsányi János szerezte búcsúztatáson az 1569-es évszám olvasható, a címlapon egy másik keltezés is található, ugyanis felbukkan a keletkezés ideje: *Michael Varsanius scribebat, Anno Domini M.D. LXVIII. XIII. Calend. Octobris.*³⁵⁵ Amennyiben hiszünk a címlapnak – és miért ne tennénk - akkor az eltérés és az igen pontos datálás oka egy és ugyanaz, vagyis, hogy a címzett Váradról indult wittenbergi peregrinációra, a szerző Varsányi Mihály ekkor készítette a propemptikont. A Magyarországról külföldre küldött kéziratok kinyomtatása egyáltalán nem újdonság, a korabeli Grynaeus - levelezésben is találunk erre utaló passzusokat.³⁵⁶ Jelen szövegtörzshez mindössze három olyan nyomtatvány szerepel, amely Váradról Wittenbergbe induló diákokat búcsúztat, ugyanabban az időszakban keletkeztek; 1569-1570 után erre a megoldásra nem találtam újabb adatot.

Releváns kérdés lehet, hogy van-e számottevő poétikai eltérés – számít az, hogy hol és mikor írták a propemptikont? Látszik, hogy a wittenbergi peregrinációs út előtt, vagy közben írnak alkalmi verset? A szövegek – Varsányi Mihályé csakúgy, mint a többieké – igen hasonlóak a Wittenbergben szerzett propemptikonokhoz, ezért úgy véljük, hogy az írás helyét nem tekinthetjük jelentős eltérés forrásának. Amennyiben ezen továbblépünk, következő kérdés, hogy hogyan került Crato nyomdájába a szöveg. Kézenfekvő, hogy maga a címzett vitte magával a kéziratot, noha más is eljuttathatta Wittenbergbe Varsányi versét. Debreceni Joó János nevére 1568. október 28-ai dátummal bukkanunk rá a matrikula feljegyzései között, ami két lehetőséget kínál fel: az első szerint elegendő négy hét a Várad – Wittenberg útvonal megtételére (ami egyáltalán nem lehetetlen, Baranyai Decsi Jánosék útja Bonchidától Wittenbergig jelentős kerülővel több, mint két hónapba telt), vagy nem a búcsúztatott szállította a neki szánt propemptikont.

A második lehetőséget követve Varsányi Mihály, a szerző tűnik alkalmas jelöltnek, mivel az ő neve 1569-ben tűnik fel. Pontos dátum nem szerepel, de valószínűleg október 23-át

³⁵⁴ vö.: JÄGER 1913

³⁵⁵ VARSÁNYI 1569, A₁^a

³⁵⁶ SZABÓ A. 1989

követően írta be a nevét a matrikulába.³⁵⁷ Valószínűnek tartjuk, hogy a nyomtatványok eljuttatása nagyobbrészt esetleges volt, hiszen amennyiben a másik Váradról Wittenbergbe induló peregrinushoz írt verset is ebből szempontból nézzük, a következő adatokat találjuk:³⁵⁸ a címlapon 1568. július 20-a szerepel, amikor Beregszászi Péter megírta Beregszászi Jánosnak és Debreceni Joó Jánosnak a propemptikont. Ez a kiadvány ismételtén Johannes Crato nyomdájában készült, szintén 1569-ben. Amíg az előző esetben még csupán két lehetőséget kell végiggondolni ahhoz, hogy ki a postás, addig ennél a versnél csak szaporodnak a változatok. Beregszászi Péter kizárható, mivel az egyetlen ilyen név 1570-ben jegyezte fel magát a matrikulába – noha érdemes figyelni arra a lehetőségre is, hogy korábban is Wittenbergben tartózkodhatott, elképzelhető, hogy mindössze a bejegyzés kései, mivel csupán évszám szerepel a név mellett, ezzel kapcsolatban nem fogalmazhatunk meg semmilyen definitív következtetést.³⁵⁹

Amennyiben fenntartjuk, hogy a matrikula időpontjai közel helyesek lehetnek, akkor az 1569-es címlaphoz leginkább a címzettek valamelyike lenne társítható, Beregszászi János, vagy esetleg Debreceni Joó János, a júliusi megírás miatt lehetséges, hogy ők vitték ki Beregszászi Péter versét. Bár egymás után szerepel a coetus nyilvántartásában a nevük, mégis két egész hónap a különbség kettejük érkezése között, hiszen Beregszászi János augusztus 30-án, Debreceni Joó János pedig a már említett október 23-án iratkozott be a diáktársaságba.

Konkrét bizonyítékom nincs a harmadik lehetőségre, mindössze praktikus okok szólhatnak amellet, hogy esetleg ezt a verset is Varsányi Mihály vitte magával, amikor a saját szövegét ki szeretne volna adni. Ha a címzettek valamelyike vitte volna, akkor már akár 1568-ban kiadásra kerülhetett volna, Beregszászi Péter pedig több mint egy évvel később került Wittenbergbe. Feltételezésem szerint Varsányi Mihály alkalmas jelölt lehet, hiszen a propemptikonok még éppen aktuálisnak tekinthetők az ő érkezésekor, így logikus lépés a kinyomtatás.

Visszakanyarodva Varsányi propemptikonjához, a poétikai konvencióknak köszönhetően a *querela Pannoniae* toposz mellőzhetővé vált, hiszen a búcsúztatás követelményei szerint azt a helyet vagy teret, ahonnan búcsúztatják az utazót, dicséret illeti meg. A búcsúztatást így Várad méltatása indítja, amelybe belefér egy Janus Pannonius allúzió is.³⁶⁰ A Váradot megillető laudáció a természeti szépségeket veszi alapul, bár egy terjedelmes költői kérdéssel nyit, amelyben a távozót faggatja. Az első sor

³⁵⁷SZABÓ G., 1941, 136.

³⁵⁸BEREGSZÁSZI 1569

³⁵⁹SZABÓ G., 1941, 137. Petrus Berexasius

³⁶⁰„Mitia Pomonae pendent et poma quotannis,/ Crescunt fecunde cuius sua munera Divum,/ Hic tepidi fontes purgant quoque tabida membra.” VARSÁNYI 1569, A₂^a

„Tam cito Pannonicam cur Iane relinquis amande urbem³⁶¹”

[Miért hagyod hátra szeretett lanus, olyan gyorsan a pannóniai várost]
kezdetű kérdését kiegészíti, és valamennyire fokozza a tizennyolcadik sorban olvasható

„Tam cito cur quaeso natalia deseris arva?³⁶²”

[Miért hagyod cserben oly gyorsan szülőföldedet].

Amíg a kezdő változatban Várad egy szeretett pannóniai városként szerepel, addig a második esetben már a szülőföld sebes elhagyása válik a kérdés tárgyává. Ez utóbbi azért is jelenik meg súlyosabbként, mert Varsányi belépteti érvelésébe a szeretett barátok és rokonok hátramaradását.

A következő nagyobb egységben a szerző a barátság kapcsán vonultat fel hasonlóságon alapuló felsorolást. A technika nem ismeretlen, a görög-római mitológiai hősök és barátaik kapcsolata szolgál a hasonlóság alapjaként, ahogyan a 16. századi alkotások nagy többségében szintén megtalálható ez a párhuzam. Varsányi munkája annyiban különleges, hogy noha az elmaradhatatlan Théseus, Orestés parallelizmus itt is kiemelt helyet kap, ahogyan a későbbi versekben szinte csak ők szerepelnek, addig nem annyira népszerű mitológiai alakok is felbukkannak – például Helenos. A párhuzamok nem csupán a barátság kötelékét illusztrálják, ugyanis Varsányi azzal is kísérletezik, hogy a halál feletti gyász keltette érzelmi impulzusokat kapcsolja össze a búcsúztatáshoz köthető szomorúság ábrázolásával:

„Nec magis Ascanium doluit Priameia virgo
Huic dat dum veri preciosum pignus amoris,
Brachiaque imponens collo dimittit Iulum.”³⁶³

[Nem gyászolta jobban Ascaniust Priamus-lány, miközben rábizza igaz szerelmük értékes zálogát, és karjait nyakára téve útjára engedi Iulum.]

Andromaché anyai fájdalma a gradatio zárása, előtte a mitologikus gyászolók egész serege szerepel: Iasón, Odysseus, Aeneas. A búcsúztatás során nem a búcsúzó fájdalma képződik meg, hanem épp ellenkezőleg, a távozó Debreceni Joó János szívének fájdalma és szomorúsága kap párhuzamokat Varsányi versében.

Ez az eljárás abból a szempontból válik igen termékenyvé, hogy a fájdalom tárgya(i) azok, akiket elhagy a peregrinus, Iasón, Odysseus, Aeneas azok, akik a búcsúztatottra, míg névtelen gyászoltjaik a búcsúzóra vonatkoztathatóak. Varsányi szövege azonban közel sem egyértelmű, hiszen a korábban említett Théseus és Orestés alapú hasonlat alkalmazása kétoldalú:

[Pomona éredt gyümölcsei évről évre teremnek, növekszik bőségesen az istenek tisztelete, itt lágy források a sorvadó tagokat is meggyógyítják]

³⁶¹VARSÁNYI 1569, uo.

³⁶²VARSÁNYI 1569, uo.

³⁶³VARSÁNYI 1569, A₂^b

„Thesea Pyrihous, Pyladem sic fidus Orestes,
Sic doluit Iason desertus Amyntore nato,
Sarcina latura fuerat qui grata phaselo.”³⁶⁴

[Így siratta Théseust Peirithoos, Pyladést a hű Orestés, így gyászolt Iasón miután Amyntór sarja magára hagyta, akit mint egy kedves pogyászt ragadtak el a csónakból.]

Azt, hogy Peirithoos, Orestés és Iasón kire vonatkozik, a megelőző sorokból tudhatjuk meg,³⁶⁵ és valóban a címzett szomorúsága jelenik meg azokban a sorokban. Az egyetlen kirívó párhuzam Peirithoos, hiszen Théseus és Peirithoos barátsága³⁶⁶ nem kérdőjelezhető meg, azonban az utóbbi, noha kalandjai számosak, mégsem gyakran fordul elő a búcsúztatásokban. A két hős barátságának kezdetét a mitológiai történetek azzal magyarázzák, hogy Peirithoos hallott Théseus vitészségéről, és próbatételként elhajtotta utóbbi tehéncsordáját. Amikor Théseus utolérte a csordarablót, és megpillantották egymást, teljesen elvarázsolta őket a másik ereje és szépsége, ekkor ajánlott fel Théseus büntetés helyett szövetséget Peirithoosnak. A két hős közös történetei közül a leghíresebb az, amikor megpróbálták elrabolni Persephonét az alvilágból. Büntetésük emiatt az lett, hogy Hádés palotájának kapujánál ültek egy kővön, kővé dermedve. Amikor Héraklés az alvilágban járt, Théseust fel tudta oldozni, azonban Peirithoos ott kellett, hogy maradjon. A párhuzam könnyen illeszkedik a humanista barátság-koncepcióba, amely nagy hangsúlyt fektetett a távollévő barátság kérdésére.³⁶⁷

Varsányi a szövegben a barátok elválása feletti szomorúságot a halál miatti gyász nyelvi készletével ábrázolja, ehhez szolgálnak alkalmas párhuzamként a mitológiai alakok, amelyek szintén a halál miatti fájdalom jelképeiként kerülnek a propemptikonba. A fájdalom mértékét nem vigasztalással igyekszik csökkenteni a búcsúzó, hanem azzal a többször szereplő erőteljes felszólítással, hogy a címzett halassza el az utat.³⁶⁸

Későbbi példa a Szamosközi Sándor búcsúztatására írt szöveg, amely szintén használja Théseus és Peirithoos barátságát.

„Ornarunt laudum sublimi carmine, Vates,
Sancta sacrae quondam foedera amicitiae.
Doctarum hinc Theseus monimentis, ille Sororum
Secula tot, fidus Pirithousque viget.
Nec non Hectoreo metuendus pectori Achilles:

³⁶⁴ VARSÁNYI 1569, uo.

³⁶⁵ „Hic tuus a nobis digressus pectus acerba/ Moesticia implevit, dolor et praecordia vexat/ Tabificus, quoniam non te simulanter amamus./ Syncero immo tui flagramus semper amore.”

[Ekkor szívedet a tőlünk való elválás keserű gyásszal megtöltötte, és kebledet emésztő szenvedés kínozza, mivel látszólag nem szeretünk téged, jóllehet mindig őszinte szeretettől égünk irántad.] VARSÁNYI 1569, A₂^{a-b}

³⁶⁶ Korábban elrabolták Helenét is. Peirithoost, a lapithák királyát Zeus fiai között tartották számon, anyja Ixióon felesége, Dia volt. Peirithoos és Hippodameia lakodalman tört ki a háború a lapithák és a kentaurok között.

³⁶⁷ Például Justus Lipsius és Dudith András sosem találkoztak, mégis évtizedekig leveleztek egymással. Vö.: ALMÁSI 2009

³⁶⁸ „Differ amice tuos paucas age differ in horas/ Hinc abitus, dulcis Patrios et linquere fineis,” VARSÁNYI 1569, A₃^a

[Halaszd el, barátom, nosza, halaszd el néhány órával hazautazásod és hogy hátrahagyod a kedves végeket]

Vivit Patrocli clarus amore sui.
Sic celebris Pyladis fama quoque factus Orestes:
Et Pyladi laus est rursus Orestis amor.
Ast illi immenso tenebrarum errore gravati,
Non norant sanctae foedera amicitiae.
Verus amor, vera pectus pietate repletum
Quaerit: namque sui est quod simile illud amat.
Ergo, ubi pectora erunt Christo coniuncta fideli
Foedere, amicitiae firma ibi vincla manent.³⁶⁹

[Költő, a dicséretnek magasztos dalával díszítenek a megszentelt barátság szent kötelékei. A Múzsák emlékezete miatt van tekintélye annyi évszázada Théseusnak, és a hűséges Peirithoosnak. A neves Achilles nem csak azért él, mert Hektór szíve is rettegett tőle, hanem Patroklos iránta való szeretete miatt. Így Orestést Pyladés hírneve tette híressé. És Pyladésnak is dicsőségére válik Orestés szeretete. Ám azok a sötét árnyaktól terhelve nem ismerték a barátság szent kötelékét. Igazi szeretet az igazi kegyességgel tele szívet keresi: mivel azt szereti, aki hozzá hasonló. Tehát ahol a szívek hű szövetséggel kapcsolódnak Krisztushoz, ott a barátság kötelékei is szilárdak maradnak.]

A szöveg nem a gyászt, hanem a dicséretet kapcsolja össze a mitológiai szereplőkkel. A barátság megörökítése a hírnév biztosítója; a mitológiai példák igazolják a versírás jelentőségét. A szerző a humanista barátságot annyiban viszi tovább, hogy a Krisztus felé mutatott szeretettel fűzi össze azt. A búcsúztatás megismétli az antik elődöket, ennyiben teljes imitatio-ról beszélhetünk, azonban az idő próbáját kizárólag az a kapcsolat állja majd ki, amelyben a hittel társul a barát iránti szeretet. A propemptikon különbséget tesz a barátságnak állított írott emlékezet és a tulajdonképpeni barátság között, a mitológiai hősöknél a társ gyakran válik cselekedetek kiváltó okává (Achillés és Patroklos), esik áldozatul isteni büntetésnek (Théseus és Peirithoos).

6.3. A dicséret mértéke

A propemptikon egyszerre teljesít két igényt: laudál és sirat. A barát szerepében kesergő versszerző köteles szomorúan, mégis egyértelműen dicsérni környezetét, és a távozó erényeit. A laudáció kiváltság volt, amit igen aprólékosan szabályozott a retorikai konvenciórendszer és az egyetem hierarchikus viszonyai.

A búcsúztatás során a dicséretnek a személyből vett érveket használták fel legtöbbször, vagyis a távozó műveltségét, tudását és szorgalmát méltatták. Amiben valamennyire eltér a magyarországi peregrinusok búcsúztatása a különböző németországi változatoktól, az az, hogy nagyobb hangsúlyt fektettek a jövőhöz tartozó elemekre, elsősorban pedig a hosszan tartó

³⁶⁹ FELINUS 1589, B₃^a

hírnévre. Ez nem társadalmi rang függvénye volt, legalábbis a rendelkezésünkre álló szövegek alapján nem úgy tűnik. Már az 1560-as években felbukkan az eljövendő hírnév ígérete:

„Huc Zikzine venis, motus, per denia quaeque
Doctrinae studio, Christum quae monstrat Iesum,
Virtutisque bonae, famae, laudisque futurae.
Te Viteberga capit declives Albis ad undas,
Musarumque choro cupidum te ponit ovanti.”³⁷⁰

[Ide indulsz, Szikszai a tudás felé törekvéstől hajtva, amely megmutatja Jézus Krisztust, valamint a kiváló erényre, hírnévre, és eljövendő dicsőségre. Wittenberg fogad téged az Elba lejtős partjainál, ezért arra vágyakozol a Múzsák üdvözlő kórusára.]

A távozó Szikszai Jánost a szöveg igen egyértelműen ábrázolja. Amikor Monostori Miklós a peregrináció okait sorolja, a tudásra törekvés mellett, az erény, a hírnév és a jövődöbéli dicséret szerepel. Az utóbbi értelmezhető akként, hogy a nyomtatásban szereplő írások a vágyott elismerés megnyilatkozásai, azonban az idézet következő két sora kissé megbillenti ezt a mértéktartó leírást, hiszen már érkezésekor a Múzsák lelkenedező kórusa fogadta a címzettet. Nem Monostori az egyetlen olyan szerző, aki túlzó mértékkel jeleníti meg egy-egy távozó peregrinus érdemét és hírnevét.

A wittenbergi búcsúztatások között széles variációit találhatjuk annak, hogy mennyire nagy dicsőséggel rendelkeznek, esetleg fognak rendelkezni a diákok. Erre alkalmas példa a Csanádi Jánosnak készült kiadvány, aki a coetus 38. seniorjaként szerepel a matrikulában (1587. június 6-ától).³⁷¹ Tulajdonképpen egy versfüzerről van szó, a többszerzős nyomtatványok közé tartozik, habár töredékes.³⁷² A második búcsúztató, Csibrádi (Cibrádi) Mihály³⁷³ a haza dicsőségeként

(„Iohannes patrii gloria prima soli.”) [„János, a hazai föld első dicsősége]

azonosítja a távozót, noha a vers korábbi sorai megvilágítják a búcsúzó különös lelkesedésének okát a senior iránt. Természetes, hogy a távozó seniorok kaptak propemptikonfüzért,³⁷⁴ azonban a szöveg nem rejti el azt sem, hogy Csanádi János dicsősége nem független támogatóitól.

„Sic quoque Forgacidum genus alto a sanguine tractum,
Egregium toto gestat in orbe decus:
Hic virtute potens Forgacius inclutus armis
Regnet, et illustres nomine vincat avos.
Hunc patriae, hunc Musis, hunc relligionis amori,

³⁷⁰MONOSTORI 1568, A₄^{2b}.

³⁷¹A címlap szerint 1588. január 22-én búcsúztatták, vagy indult haza, a szöveg nem pontosít, csak a dátumot közli: Dn. Joanni Czanadio, Seniori Coetus Ungari Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno M.D. LXXXVIII. XXII. Januarii....

³⁷²Hiányzik a C₁ ív.

³⁷³Forgách-alumnus volt, erről a tevékenységéről bővebben SZABÓ A. 2015

³⁷⁴A Collectanea Varia által lefedett időszak seniorai voltak: Csanádi János, Csaholyi János.

Hunc serva Ungariae Christe benigne Ducem:
Istius Albiacas studium te misit ad oras,³⁷⁵

[„Így is az ősi vérből származó Forgách-nemzetség az egész földkerekségen óriási becsülettel bír: itt az erénytől hatalmas és seregéről híres Forgách kormányoz, és neve túlszárnyalja híres őseit. Őrizd meg, jóságos Krisztus, ezt a vezért, a hazának, a Múzsáknak, a vallás szeretetének, Magyarországnak: az ő törekvése küldött téged az elbai partokhoz,“]

Csanádi 1584. december 12-én jegyezte fel a nevét a matrikulába, vagyis több, mint három évet tanulhatott Wittenbergben. A patrónus család említése a versekben igen gyakori konvenció, Csibrádi Mihály búcsúztatása Csanádi távozásának apropóján a Forgáchokat dicséri, a kiadvány reprezentációs szempontból igen izgalmasnak bizonyul. Képlékenynek tűnik az, hogy milyen közösségi identitáshoz illeszkedik a búcsúztatás. A wittenbergi nyomtatványok érdekességét elsősorban az adja, hogy keletkezési körülményeik – vagyis hogy a peregrináció végpontját jelzik – alkalmat adtak és adhattak arra, hogy egyszerre több irányba használják ki az alkalmi kiadvány által felkínált társadalmi reprezentáció lehetőségét.

A távozás ténye magyarázhatja a laudációk merész távlatait. A német szakirodalom egyetemi reprezentációra vonatkozó kutatásai a nyomtatott anyaggal kapcsolatosan többek között arra a megállapításra (is) jutottak, hogy a dicséretnek elsősorban a múlt és a jelen idősíkjait mozgatják, a jövőre vonatkozó megállapításokat nagyjából kerülik.³⁷⁶ Kivételt képeznek azok a kiadványok, amelyek az egyetemről távozó diákokhoz íródtak. Kirwan érvelése szerint, amint a címzetről bebizonyosodik, hogy valamilyen formában kilép az egyetemi hierarchiából, a laudáció is mértéknövekedést mutat. Ennek okát abban látja, hogy az alkalmi szöveg már nem az adott egyetem terében fejt ki reprezentációs hatását, így nem sérti meg az ott kialakult tudományos eredmények és egyéb faktorok alapján kialakult rendet.

Kirwan észrevételére támaszkodva nyerhet magyarázatot a propemptikonokban lépten – nyomon feltűnő párhuzamok szélsőséges volta, amelyik igen gyakran a hazatéréshez kötődő hírnevet jelölik meg. Az örökké tartó hírnév igen gyakran a Múzsák adományaként jelenik meg a szövegekben, ahogyan a következő idézetben is:

„Felix quem faciunt Musarum munera clarum,
Illius quoniam fama perennis erit.”³⁷⁷

[„Szerencsés, akit híressé tesznek a Múzsák adományai, a hírneve ugyanis örök lesz”]
Csaaholyi a későbbiekben ismételt hangsúlyozza az örökké tartó hírnév bizonyosságát:

„Instructus remeas Latiis Graeisque Camoenis,
Immortale parant quae tibi dona decus.”³⁷⁸

³⁷⁵CSIBRÁDI 1588, A₃^{a-b}

³⁷⁶KIRWAN 2009, 104.

³⁷⁷CSAHOLYI 1587, A₃^a

³⁷⁸CSAHOLYI 1587, A₃^{2a}

[„A görög és latin Múzsák által felszerelve térsz vissza, ezek az adományok szerzik meg neked a sosem múló dicsőséget”]

Az el nem évülő adományokat egyes szerzők tovább gazdagítják, ahogyan Debreceni N.

Ferenc szövegében olvasható:

„Tu quoque qui Phoebi doctis caput artibus effers,
Clarus eris, Peczi, vitaeque perpes erit
Nam postquam celebrem lustrasti Pallados urbem,
Phoebus ubi sedem gaudet habere suam
Pieridum doctas tractasti sedulus artes,
Ingens unde tibi gloria iure redit
Et pia sanctorum didicisti oracula vatum,
Ex quibus hausisti dogmata vera Dei.
Tu decus es patriae, tu lux nitidissima gentis
Pannonicae, Aonii gloria magna chori.”³⁷⁹

[„Te, aki Phoebus létét művelt tudományoddal magasztalod, Péchy, híres leszel, és örök életű: ugyanis mituán bejártad Pallas híres városát, ahol Phoebus annak örvend, hogy ott lakik; szorgalmasan foglalkoztál a Múzsák művelt tudásával, ezért joggal tér vissza hozzád a hatalmas dicsőség, és megtanultad a papok kegyes jóslatait, ezekből merítetted Isten igazi tanításait. Te vagy a haza dicsősége, Pannónia népének legragyogóbb fénye, a Múzsák kórusának óriási dicsősége”]

A búcsúztató érvelése szerint a hírnév és az utókor érdeklődése, sőt emlékezete ahhoz kötődik, hogy a címzett milyen mértékben tudja az artes elsajátítását követően Isten tanításait felfejteni. A helyes tanulás, az egyszerre irányított és ellenőrzött ismeretátadás lesznek azok a lehetőségek, amelyek által minden egyes címzettet – így Péchy Zsigmondot – is a virtus birtokosaként jeleníthetnek meg a szövegekben. Ehhez a konvencióhalmazhoz pedig magától értetődően társul a méltó dicséret, jelen esetben kiegészítve azzal, hogy külsőleg is feldíszítik a szövegbeli távozó peregrinust:

„Ergo tibi merito praeconia splendida laudum
Nunc damus, et flores, lilia grata, thymum.
Sic igitur decoratus abi, sic inclyte Peczi
Sigismunde, et meritis te comitante honos.”³⁸⁰

[„Tehát méltán látunk el téged most a dicséretetek ragyogó és hangos szavaival, adunk virágokat, kedves liliomot, kakukkfűvet. Távozz tehát feldíszítve, híres Péchy Zsigmond, és legyen méltó dicsőség kíséretedben.”]

Amíg az előbb citált részlet inkább a külső – noha konszenzus alapján egyes individuumok számára megkérdőjelezhetetlen tekintélynek számító – jóváhagyást mutatta fel a laudációban, addig a fentebbi négy sorban a T/1. személy használata már feltételez egy közösséget, amelynek mind a címzett, mind a szerző tagja. Az elismerés külső ismertetőjelei – nem a költőknek szánt babérkoszorú, hanem virág és fűszernövény (legalábbis számunkra): liliom és

³⁷⁹DEBRECENI N. é.n., B₂^a.

³⁸⁰DEBRECENI N. é.n., B₂^b.

mézfű. A humanista műveltség forrása által elismert peregrinust elbúcsúztatja kisebb közössége is, amely egyrészt a laudációt kerekíti le, másrészt magát a kisebb közösséget legitimálja, mint olyan szervezetet, amely maga is rendelkezik annyi virtus-szal és honor –ral, hogy amennyiben valamilyen formában kifejezi megbecsülését, az jelentőséggel bír, vagyis van értelme beleírni egy alkalmi vers szövegébe.

6.4. Toposzok a propemptikonokban

6.4.1. A humanista képzettség megjelenítése és a bukolikus képek

A toposzról Bitskey István a következőket írja: „az antik retorikák szerint az inventio alakzatai közé tartozik, egy eszme vagy gondolat állandósult textuális megjelenítése, olyan kikristályosodott szövegegység, amelynek általánosan elfogadott jelentése van, ugyanakkor különböző kontextusokba illeszthető, s azokban az érvelés eszközüvé válik.”³⁸¹

A Magyar Királysághoz kapcsolódóan a 16. században nagy karriert futottak be a neolatin szövegekben a sorsértelmező toposzok, mint a propugnaculum Christianitatis és a fertilitas Pannoniae, valamint a mohácsi vereséget követően a querela Hungariae. Az új hit terjedésével párhuzamosan a wittenbergi történelemszemlélet is jelentős hatást gyakorolt a toposzok használatára, így lett többek között népszerű a flagellum Dei képzet, amelyet a török népre vonatkoztattak.³⁸²

Bitskey István arra is felhívja a figyelmet, hogy a század végére az ellentétes előjellel bíró toposzok használata módosult, keveredett. Alkalmazásukat az adott helyzet határozta meg, ezt a jelenséget figyelhetjük meg a wittenbergi diákok szövegeiben.

A propemptikonok megírása számtalan lehetőséget kínál fel a felsorolt toposzok beépítésére. Azonban a fertilitas/sterilitas vagy éppen a propugnaculum eltérő arányokban fedezhető fel a versekben, sőt előbbi kifejezetten ritka a magyarországi peregrinusokat búcsúztató alkotásokban. A fertilitas gyakori eleme a laudációknak, ezért természetesnek tűnhet, hogy a búcsúztatóversekben szerepelnek, különösen, hogy Scaliger részletesen felsorolja (Menandros alapján) a propemptikon ismertetésénél, hogy milyen természeti jelenségeket és településeket ajánlott dicsérnie a szerzőnek. A magyarországi kutatásban Imre Mihály monográfiája vizsgálta és elemezte néhány jellegzetes példán³⁸³ keresztül a fertilitas Hungariae toposz felhasználását a 16. századi irodalomban. Példái kizárólag latin nyelvűek,

³⁸¹ BITSKEY 2006, 38.

³⁸²A toposz fogalmáról, kutatástörténetéről, valamint a kora újkori magyarországi irodalomban betöltött szerepéről részletesen lásd: BITSKEY 2006

³⁸³IMRE 1995, 223-233.

mivel „a XVI. század protestáns irodalmában magyarul csak egyszer sikerült regisztrálnunk”³⁸⁴ a toposzt.

Szikszai Ambrus 1567-es keltezésű kiadványa³⁸⁵ összesen kilenc címzettel rendelkezik, ez az elrendezés szokatlan az egykorú, vagy a későbbi búcsúztatásokhoz képest. A vizsgált szövegcsoporthoz ez az egyetlen ilyen módon szerkesztett propemptikon. Az a gyakorlat, hogy egy verset több személynek ajánlanak, nem újdonság, németországi egyetemeken folytatott kutatások ezt a megoldást mutatják ki, mint általános jellegzetességet.³⁸⁶ A fertilitas és a sterilitas minőségként megjelenik a szövegben, és igen hosszan fejti ki a szerző ezeknek a mibenlétét. Az eltérés az, hogy nem fertilitas Pannoniae-ról van szó, a búcsúztatóvers ugyanis Wittenberg ábrázolásához használja fel a termékenység, egészen pontosan a természeti szépség retorikai konvencióit.

A természeti gazdagság és a sivárság megjelenítése többször összekapcsolódik a szövegben.³⁸⁷ Pannónia romlásának témája alkalmas arra, hogy nagyobb hangsúlyt kapjanak a nyitó kérdések. Ezek a kérdések pedig arra szolgálnak, hogy késleltessék a peregrinus távozását.

„Palladis instructi donis remeare paternas
Mens quibus est sedes, dulces quoque visere fines
Pannoniae, modo quos dirus depascitur hostis:
Linquere Leucoreae modo quae vos fata movere
Sedis, Apollineosque lacus et docta virorum
Agmina, Pieridum et resonantia versibus antra?
Quid num protensos vultis componere funes?”³⁸⁸

[A Pallastól származó adományokkal, amelyeknek lakhelye az elme térsz vissza szülőföldre, és megpillantod Pannónia kedves határait is, csak azokat a kegyetlen ellenség megcsönkította: mily sors indított téged arra, hogy elhagyd Leucoreát, az apollói tavakat és tudós férfiak nyáját, a Múzsák verseitől visszhangzó barlangokat? Vajon hogyan akarjátok a lehetetlent végrehajtani?]

A természeti környezet eltérései párosulnak a szellemi javak közötti differenciákkal, hiszen a megfelelő eruditio Pannónia területén nem szerezhető meg. A bukolikus jellegű ábrázolás a Múzsák mitológiai lakhelyét, a Helikont idézi fel, egyszersmind át is helyezi, mivel Wittenberget jelöli meg Helikonként. A mitológiai területek, személyek, istenek rekontextualizálása Melanchthonék városában a pásztori hagyomány imitálásával megy végbe a szövegekben. A Theokritos és Vergilius nevével meghatározható tradíció textuális nyomai megerősítik a búcsúztatóversek kapcsolatát az utazással, és ennek korabeli jelentésességével. A

³⁸⁴IMRE 1995, 232., Farkas András verse az egyetlen példa.

³⁸⁵SZIKSZAI A. 1567

³⁸⁶KIRWAN 2009, 81.

³⁸⁷Vö.: MÓRÉ 2009

³⁸⁸SZIKSZAI A. 1567, A₂^a

peregrinus diákok útjai a *translatio Musarum* folytatása, a tudományok és a művészetek áthonosítása a magyar területeken, ahol a hiány abból fakad, hogy állandóan háborúk folynak (vö.: 6.4.3. fejezet)

Monos Tamás (vö.: 6.1. fejezet) versében szereplő néhány soros természeti kép a termékenység, a természeti gazdagság ábrázolását nem csupán dicséretre használja:

„Demum nunc sunt bona tempora veris
Nunc frondent sylvae, nunc gramine prata virenti
Velantur tellus flores bene fundit olentes.
Pastor ad irriguum fontem requiescit in umbra
Stratus humi, gestit placidam captasse quietem,
Nunc etiam aerae resonant querulo ore volucres,
Atque animos, dulci moestos modulamine mulcent.”³⁸⁹

[Végül most van a tavasz termékeny időszaka, most lombosodnak az erdők, most lepik be a sarjadó magok a réteket, a föld ontja az illatozó virágokat. A pásztor a csörgedező pataknál pihen az árnyékban, a földön heverve, szeretné megragadni a nyugalom csendjét, most is visszhangozzák panaszos jajjal a madarak, és szomorú lelkeket nyugtatják lágy dallammal]
A kiragadott citátum két tematikus blokkot választ el a búcsúztatóversben. Az idézett sorokat megelőzi az emlékezés fontosságának hangsúlyozása, majd a hazaút körülményeinek tárgyalása. A Wittenbergben töltött idő visszaidézése, és a végső soron bizonytalanak tűnő hazaút tárgyalása között a szerző bukolikus jellegű képet szúr be a jelent uraló körülményekről. Az első olvasásra oda nem illő sorok mindkét egységgel szemben ellenpontot hoznak létre, így kibillentve a propemptikont abból a dinamikából, amit az adott neki, hogy a búcsúztató az emlékek kizárólagos birtokosaként jelenítette meg magát. A *fertilitas* toposza nem rendelkezik kiemelkedő szereppel a versben, mindössze arra szolgál, hogy felfüggeszse egy pillanatra az időt a jelenben. Ezzel a megoldással Monos a szöveg két egysége között teremti meg az átmenetet, nem mellesleg pedig Vergiliust imitálja. A III. eklogából ismerős a 'nunc' polisindetonos alkalmazása, valamint a tartalom is.³⁹⁰ A vergiliusi szöveg két pásztor, Damoetas és Menalcas versengése, a részletet pedig a harmadik szereplő Palaemon megszólalásában olvashatjuk. Ő lesz a bíró, ezekkel a szavakkal szólítja fel a két felet a verseny megkezdésére.

A fák, a csendes Elba, a Múzsák kórusa azonban a fentiekben túl is szerepet kap a búcsúztatóversekben: a víz és annak különböző variációi: a forrás, a patak etc., nem csupán

³⁸⁹ MONOS 1569, A₃^b

³⁹⁰ VERG. *Ecl.* III. 55-59. „Dicite quandoquidem in molli consedimus herba. Et nunc omnis ager, nunc omnis parturit arbor, nunc frondent sylvae, nunc formosissimus annus. Incipe Damoeta, tu deinde sequere, Menalca. Alternis dicetis; amant alterna Camenae.”

Akkor dalra, ha már e finom fűvön így lehevertünk! Most zsendülnek a messzi mezők, most mind a gyümölcsfák, Zöldbe az erdő most szökken, soha szebb napot ennél! Fogj bele, Damoetas, te se késs folytatni, Menalcás; Váltva vitázzon a vers, a caména vigad, ha vitáztok. (LAKATOS István fordítása)

idilli hangulatfestő elemként bukkan fel újra és újra. A szerzők a tudás eredetét és gazdagságát ábrázolják a metaforával. A fontes Musarum jelenléte igen fontos a propemptikonok esetében. A Múzsák kara vagy Pallas Athénével vagy Apollóval társítva rendszeresen a humanista tudás egyik letéteményeseként jelenik meg, noha nem egyedülként. A másik alappillére a tudásnak Isten, valamint Jézus Krisztus a szövegekben.

A görög mitológiai történetekből kiderül, hogy a Múzsák Zeus és Mnémosz³⁹¹ nászából születtek. A legismertebb változat szerint Zeus megkérdezte a jelenlévőket, hogy mire van szükségük, és amikor azt válaszolták, hogy Dicsőítőkre, akkor hozta létre az Olympos királya a Múzsákat, akik hagyományosan a költészet, tágabban értelemben a művészetek istennőiként, képviselőjeként vannak számon tartva. Két szent helyet tulajdonítottak nekik, az egyik a Helikon, a másik pedig Pieria hegye, ahol nemcsak szentélyeket, hanem forrásokat is nekik ajánlottak. Feladatuk az volt, hogy segítsék az embereket abban, hogy elfeledjék a fájdalmakat és a gondokat.

A költészettel különösen szoros kapcsolatban állnak, ugyanis a mitológiai hagyomány szerint ők avatták költővé Hésiodost, amikor az nyáját legeltette. Az első költővé avatás leírásában szerepel, hogy a költők a Múzsáktól kapják azt a képességet, hogy alkossanak - ennek köszönhető az invokáció elmaradhatatlan szereplése a művek elején. A propemptikonok ezt az aspektust nem erősítik meg, hanem átvariálják a költészeti ihlet és általában a tehetség kérdését. A Múzsák forrása feltűnik a szövegekben, viszont ez nem válik egyenlővé azzal, hogy a fontes Musarum lenne az az origó, ahonnan megkapják azt a képességet, hogy az ismereteiket hasznosítsák.

„Ductus ad occidui tandem, per nubila summa,
Littoris Albiaci Musas pietate nitentes,
Martinus quarum coelestia semina primum
Ille vir insignis divino robore plenus
LUTHERUS, studio praeclarus et ille MELANTHON
Sperserunt, ambo clarissima lumina mundi.”³⁹²

[Végre elvezetve az Elba nyugati partjainak kegyességtől ragyogó Múzsáihoz, a legnagyobb sötétségen keresztül, akiknek az égi magvait először Martin Luther. az a kiváló és isteni erővel teli férfi, és az a tudásáról híres Melanchthon szórták szét, a világ két legnagyobb fényforrása.] Luther és Melanchthon töltik be a magvető szerepét, a szerző ezen kívül a Georgica egyik hasonlatát alkalmazza az 'ambo clarissima lumina mundi' félsorral. Vergilius a Napot és a Holdat jellemezte³⁹³ az istenek felsorolásánál.

³⁹¹ Az emlékezés istennője. A történettel kapcsolatban vö.: KERÉNYI 1977, 72-74.

³⁹² MISKOLCI 1568, A₂^b

³⁹³ Verg. Georg. I. 5-25.

A búcsúztatóversekben az antikvitás istennői és istenei betagozódnak abba a narratívába, amely szerint a peregrináció isteni hívásra történik, emiatt alakul ki a műveltség utáni vágyakozás, és ennek teljesítése során jut el a diák a Múzsák forrásához, majd tanulmányai végeztével visszatér, szintén isteni parancsra hazájába, immár ezzel a tudással ellátva. Ebben az elképzelésben a költői megszólalás és a Múzsák között nincs ok-okozati kapcsolat, a lehetőséget Isten kínálja fel a peregrinusoknak, ahogyan annak kamatoztatásához bizonyos erényeknek kell érvényesülnie.

A Múzsáknak, ahogyan a görög-római istenek többségének, volt szent állata, amely a kora újkorban is hatalmas népszerűségnek örvendett. Ez a méh, az erre alapozott hasonlatnak már igen korai szövegekben is változatos jelentésrétegeket tulajdonítottak. A görög-római hagyomány sem csupán a költészettel kapcsolta össze (például Platónnál a józan, mértéktartó ember jelképe), azonban a következőkben elsősorban ezt az aspektust emelem ki. A méh a kutatók szerint³⁹⁴ először Homérosnál bukkant fel, az Iliás második énekében a görög seregek tanácsához történő gyülekezését hasonlítja a szerző a méhek folytonos, nyüzsgő mozgásához.³⁹⁵ Az ókori görög irodalomban Apollónios Rhodios Argonautikája szintén alkalmazza a méh-motívumot, egyben parafrazeálja Homéros megoldását.

Jelen esetben azt az irodalmi tradíciót követjük, amellyel a diákok már tanulmányaik elején találkozhattak,³⁹⁶ vagyis a klasszikus római szerzők munkáiban megfigyelhető használatot. Vergiliusnál mind a Georgica, mind az Aeneis szövegében előkerülnek a méhek. Az Aeneis az Iliás és az Argonautika ábrázolási hagyományához kapcsolódik azáltal, hogy a méhek hasonlóan az említett művekhez, az emberek nyüzsgésének a megjelenítésére szolgálnak: Karthágó lakosai viselkednek úgy, mint a méhek. A Georgica-ban az emberek és a méhek társadalma között von párhuzamot Vergilius. Ellenben Horatius az Ódák IV. könyvében saját magát hasonlítja a matunai méhekhez:

„ego apis Matinae more modoque
grata carpentis thyma per laborem
plurimum circa nemus vividique
Tiburis ripas operosa parvus
carmina fingo.”³⁹⁷

A legnagyobb hatást mégsem az aranykori költők gyakorolták a kora újkori irodalomra, hanem Seneca egyik levele Luciliushoz.³⁹⁸ Az Epistulae Morales 84. darabja az imitáció

³⁹⁴POLLEICHTNER 2005

³⁹⁵„Mint amikor méhek raja röpdös sűrű sereggel,/ sziklaüreg mélyéből új, s új csapatokban özönlik,/ és a tavasz mezejére kiröppen fürtös alakban,/ és itt surran az egyik sűrű raj, ott meg a másik: így jött sűrűn a nép a sátraktól, f ürge hajóktól” *Iliász*, II., 86-90. DEVECSERI Gábor fordítása

³⁹⁶KECSKEMÉTI 2008, 106-108.

³⁹⁷Hor. Carm. IV. 2. 27-32.

³⁹⁸SENECA, *Ep. Mor.* 84., 3-5.

reneszánsz elméletének jelentős forrása.³⁹⁹ A méh-hasonlat ezen változata kettős értelemmel bírt, mivel a méhek egyszerre testesítik meg a gyűjtögetést és az alkotást, vagyis az imitáció két szakaszát.⁴⁰⁰

Az antikvitáshoz kötődő hagyományon kívül érdemes figyelembe vennünk a Bibliát, ugyanis a méz Isten tanítására vonatkozó hasonlat, például Ezékielnél:

„És mondá nekem: Embernek fia! A mi előtted van, edd meg; edd meg ezt a türetet, és menj, szólj Izráel házának. Felnyitám azért számat és megéteté velem azt a türetet. És mondá nekem: Embernek fia! Hasadat tartsd jól és belső részeidet töltsd meg ezzel a türettel, a melyet adok néked. És megevém azt, és lőn az én számban, mint az édes méz.”⁴⁰¹

Horatiushoz hasonlóan a költői munka lassú, fáradságos lépéseit idézi fel Félegyházi István is propemptikonjában:

„Sedula sicut apis flores sibi tempore verno
Colligit in nitidis herbiferisque locis.
Possit ut ex illis sibi pabula grata parare
Contra brumales, tempora dura, dies:
Sic quoque donec habent iuvenes bona tempora veris,
Doctrina debent discere dona sacrae.
Inque suas cellas flores pietatis amandos
Congerere, atque opibus se cumulare sacris.”⁴⁰²

[Amiképpen a szorgos méh a virágokat tavasszal összegyűjti magának dús növénytermő helyeken. Hogy tudjon azokból magának jóleső táplálékot készíteni a téli napok és a kemény időjárás ellen: ezért is, amíg az ifjak a tavasz hasznos idejét kapják, kell megtanulniuk a szent hittétel adományait, pincéikbe gyűjteni a kegyesség szeretnivaló virágait és megszentelt javaiból magukat gyarapítani.]

A búcsúztatóvers elején olvasható hasonlat egy közösséget implikál az olvasó számára, és a szerző csupán a méh-hasonlat ismételt, hosszadalmas kifejtését követően szólítja meg a címzettet, Varsányi Jánost, mégpedig azzal, hogy őt is beleérti azok közé, akikről az eddigi sorok szóltak:

„Te quoque, quem brevibus volui comprehendere rithmis,
Ne grave sit, parcis assimilabo apibus:
Hae veluti volucres per amoena virentia, flores,
Desertis propriis sedibus, accumulunt.”⁴⁰³

³⁹⁹ Az imitatio és aemulatio metaforáiról lásd: PIGMAN 1978

⁴⁰⁰ A reneszánsz imitatio-elmélet és a méh-hasonlat szerepéről: MCKEON 1936; GMELIN 1932; STACKELBERG 1956

⁴⁰¹ Károli Gáspár fordítása. A méz esetében vö.: Zsolt 19, 10 -11.

⁴⁰² FÉLEGYHÁZI 1587; B₂^a

⁴⁰³ FÉLEGYHÁZI 1587, B₂^b

[Téged is, akit rövid sorokkal akartam lekötelezni, nem lesz nehéz dolog, hogy a kicsiny méhekhez hasonlítsalak: ezek a virágokat fölhalmozzák, miként a madarak a bájos zöldeken át, elhagyva saját lakhelyüket.]

A távozó búcsúztatása és dicsérete másodlagos szempontként jelenik meg Félegyházi szövegében, köszönhetően a méh-hasonlatnak. A méhek a versben nem csak a szorgalmat példázzák, hanem eltérően az antik forrásoktól, a haza elhagyását is. Így értelmezhető az utazás érveléseként a rövid búcsúztatás, a méhek és madarak vándorlása éppúgy elkerülhetetlen és hasznos, ahogyan az egyetemjárás is az, amit a címzett és a wittenbergiek véghez visznek.

Amíg Félegyházi versében a közösséghez tartozás egyik ismertetőjegyeként értelmezhetjük a méh-hasonlatot, addig Eszlári Demeternél ugyanez a konvenció a távozó Csanádi János dicséretének elemévé válik.

„Tu quoque Pannonicae, pars optima, Iane palestrae,
Cecropias imitatus apes, penetralia mentis
Aethereo nuper cumulasti munere: doctus,
Quo sint fixa loco virtutum sidera: doctus,
Qua liceat Labyrinthaeos eludere flexus
Arte, Sophistarum, nodus qua Gordius arte
Solvatur: Tu sacra tenes mysteria mente,
Tu nosti arcanos multorum promere sensus.”⁴⁰⁴

[Te is, János, a pannóniai társaság legkiválóbb tagja, a kekropszi méheket utánozva elméd belsejét égi adományokkal töltötted meg nemrég: művelt, amely helyen az erények csillagait rögzítették: művelt, amely tudással a labirintusi kitérőket ki lehet játszani, a szofisták tudásával, amellyel megoldható a gordiuszi bog: Te ezeket a titkokat tárolod elmédben, Te fel tudod fedni sok dolog rejtett értelmét.]

A hasonlat abba a részbe ékelődik be a szövegben, amely során a peregrinus szorgalmát, kitartását, és a nehézségeken való felülemelkedését tárgyalja a búcsúzó. A címzett képes arra, hogy értse és interpretálja a szent tanításokat, ehhez a képességhez a wittenbergi tanulmányok, és az irántuk tanúsított kitartás juttatja el a peregrinust.

A természeti bukolikus képek és toposzok a búcsúztatóversekben elsősorban a tudás megszerzéséhez, tárolásához és interpretálásához kapcsolódnak. A diákok Wittenbergben, mint egy újabb Helikonon elsajátíthatják azokat az ismereteket, amik fellebbentik a rejtett, szent tanításokról a fátylat. A magasabb szintű retorikai és teológiai oktatás szükséges ahhoz, hogy közelebb juthassanak az írások értelmezéséhez. Ebből következik, hogy az utazás adja meg erre a lehetőséget, azok, akik nem hagyják el a hazájukat, nem részesülhetnek ebből az oktatásból. Ami képtelenné teszi a nem peregrinálókat arra, hogy valóban értsék a Szentírást. A Szentírás helyes értelése és magyarázása, ennek szükségszerű elmaradása kizárja azt a lehetőséget, hogy

⁴⁰⁴ESZLÁRI 1588, B₂^a

Pannonia földje fertilisként jelenjen meg ezekben a versekben, noha a szövegtípus felkínálja ezt a változatot.

6.4.2. Antiturcica a búcsúztatóversekben

A Magyar Királyság földrajzi és politikai körülményei tették lehetővé a védőbástya toposz kialakulását, valamint azt, hogy ebből kiindulva a nyugati keresztény értékrendtől eltérő ellenség a török legyen. Mind a magyarországi, mind a külföldi szakirodalom alapos vizsgálatokat szentelt a 16. század egyik legnépszerűbb toposzának, Turcica címmel jelent meg az a több kötetes bibliográfia, amely azokat a kiadványokat tette közzé, amelyek ezt a témát dolgozták fel.⁴⁰⁵ Ez az elterjedtség nyilvánvalóan összefüggött azzal a ténnyel, hogy Luther kiemelten kezelte az antiturcica retorikai megvalósítását.⁴⁰⁶ A Türkenliteratur kérdését Imre Mihály elemezte részletesen, a németországi kontextust figyelembe véve.⁴⁰⁷

„Quas non assiduo vastavit Turca duello,
Quarum nec Moschus perfidus hausit opes.
Quas non igne Getes exussit, Persis et ipsa
Intulit immitti nec quibus arma manu.”⁴⁰⁸

[Amiket nem dúlt fel folyamatos csatározással a török, akiknek nem merítette ki javait a becstelen Moschus. Akiket nem perzselt fel a tűzzel a geta törzs, szigorú kézzel indított háborút a perzsák ellen]

Szamosközi idézett versében a fókusz az adja, hogy a törököt ábrázolja veszélyforrásként. A fentebb idézett néhány sor még nem említi Magyarországot, inkább megmarad az ellenség általánosabb bemutatásánál. Ez a felhasználás szinte minden európai területen felbukkant a 16. században, összhangban azzal, hogy az Oszmán Birodalom alkalmas volt a külső ellenség szerepére, még azokon a területeken is, amelyeket egyáltalán nem fenyegetett egy esetleges nagy erejű török offenzíva. A török nép a keleti, barbárnak tartott kultúrát testesítette meg, a toposznak ilyen irányú használata az antikvitás szerzőire irányuló imitációs gyakorlathoz, és ezáltal a *translatio Imperii* egy változatához kapcsolható. A Iulius - Augustus dinasztiát követő évszázadokban ismételt a római szerzőknél a barbárság, a nem római életvitel kárhozzátása – ezek a vélemények felerősödtek a népvándorlással, és egyre nagyobb tartózkodást fejeztek ki a betelepülő népekkel szemben. A kora újkori neolatin költészet ezt a gesztust ismétli meg azáltal, hogy a barbarismus szinekdochikusan jelenik meg a keleti népnevek használata által. Szamosközi a geta és a perzsa népet implikálja a szövegben,

⁴⁰⁵ GÖLLNER 1968

⁴⁰⁶ BRECHT 2000; BRUNNER – HAMM – HERWEG – KERTH – LÖSER - RETTELBACH 2002, 332-393;

⁴⁰⁷ IMRE 1995, 98-143. Az antiturcica szerepéről Melanchthon retorikai rendszerében lásd Uő., 2000

⁴⁰⁸ SZAMOSKÖZI 1587, A₄^a

ez a sor tetszőlegesen bővíthető volt, és ezt meg is tették. Ez nem magyar, vagy német sajátosság, ugyanezt a toposzt, ugyanezzel a megjelenítéssel fellelhetjük a lengyel neolatin költészetben is, ahol először a várnai csatát követően jelentkeztek az első antiturcica-nak nevezhető alkotások.⁴⁰⁹ A keleti népek ábrázolása során arra törekedtek a szerzők, hogy minél elrettentőbbnek és idegenebbnek mutassák az Európán kívülről érkező fenyegetést, így az alkalmazott jelzők közé tartozik a *tyrannus, saevus, ferox* etc.

Hasonló jelzőket olvashatunk Szamosközi Sándor propemptikonjában, aki néhány sorral később már nem általánosságban, hanem Magyarországra vonatkozóan tér vissza a török veszedelem ábrázolásához. A búcsúztató feltételezi, hogy a háború a félelem érzelmét váltja ki Gyulai Búzás Mátyásból, már amennyiben megpillantja hazáját.

„Verum in Pannonicos si tu perrexeris agros,
Et patriae dabitur rura videre meae,
Illic sanguinei trepidas fera bella Gradivi,
Atque vides patriae squalida rura meae:
Ac Turcae magnos hic dira cientia motus
Bella times, cernis nil nisi triste domi”.⁴¹⁰

[Azonban ha te a pannóniai földekre jutsz és megadatik, hogy megpillantsd hazám vidékeit, ott a vérszomjas Mars ádáz háborúitól reszketsz, és látod hazám kopár vidékeit: és félsz attól, hogy itt elkezdődik a török kegyetlen, hatalmas háborúja, mást sem látsz csak szomorúságot otthon]

A hazatérő peregrinus lelkében a háború által megviselt haza látványa kelti a félelmet, ez összhangban van azzal az elképzeléssel, hogy a vizuális impulzusok a szívben nagyobb hatást fejtenek ki, mint más érzékek, például a hallás. A szerzőről, Szamosközi R. Sándorról (Alexander R. Szamoskoziusként írja legtöbbször a nevét), elszórt adatokkal rendelkezünk. Mindössze a búcsúztatóversei állnak rendelkezésünkre, ugyanis ő volt a legtermékenyebb propemptikonszerző a coetus története alatt, valamint neki is készült egy búcsúztató kiadvány, 1589-ben.⁴¹¹ A nyomtatványok kiadási évszámai alapján sejthetjük, hogy legalább két évet Wittenbergben töltött, ugyanis a *Collectanea Varia* kolligátumának első búcsúztató nyomtatványában, amely a címlap szerint 1587-ben jelent meg, már szerepel egy verse. Nemcsak verset írt Gyulai Mátyáshoz, hanem a címlapon olvasható disztichon is az ő munkája lehet (csupán monogram olvasható feloldás nélkül: A.S.R). Ilyen jellegű paratextus csak ezen a kiadványon található, a vizsgált szövegtörzsetben máshol nem fordul elő ilyen típusú megoldás. A disztichon egy Ézsaiás könyvből származó citátum átirata:

⁴⁰⁹MILEWSKA – WAZBINSKA 2000: Bactrii, Bessi, Bistones, Odrysii szerepel a tanulmányban a keleti népnevek között.

⁴¹⁰SZAMOSKÖZI 1587, A₄^b

⁴¹¹Ebben nem csak a számára készített propemptikonok olvashatóak, hanem Szamosközi Sándor *Elegia valedictoria* című verse is, amelyben ő maga mond búcsút Wittenbergtől és a coetustól.

„Qui tenet articulos fidei; cui promtaque lingua est,
Ac Zelus, patriae, hic fida columna foret.”⁴¹²

[Aki a hit elveit bírja, akinek szólásra kész a nyelve, és buzgó, lesz a haza hűséges támasza.]

A hivatkozás szerint Ézsaiás próféta könyvéből az 56. rész tizedik verse volt a disztichon alapszövege, ami a Károli fordításban az első vers, a disztichon értelme alapján következtetve.⁴¹³ Szamosközi parafrázisában az articulos fidei és Zelus kerül hangsúlyos helyzetbe. Az utóbbi a görög mitológiában szereplő Zélos, aki az Alvilág folyójának, Styxnek és a titán Pallasnak a gyermeke volt. Testvérei közé sorolhatjuk Nikét, Kratost és Biát. A négy testvér beszélő nevet kapott, ezek közül Zélosé a buzgalmat jelenti.⁴¹⁴ A család minden tagja részt vett Zeus titánok elleni csatájában, és segítségükért az lett a jutalmuk, hogy Styx az istenek esküjébe került bele, míg gyermekei az olymposi uralkodó állandó kísérői lettek. Szamosközi a hittételek megtartására és a buzgalomra szólítja fel olvasóját, a bibliai textus szinkretista parafrázisa nem csupán a szerző műveltségét, retorikai képzettségét igazolja. A kegyesség, a hit valóságossága azzal függ össze, hogy a lingua átlátszóvá válik. A feltehetőleg Szamosközi által választott citátum a nyelvi képességek teljes birtokbavételét kapcsolja a szövegekhez, az ehhez vezető utat jelöli ki Zélos említése.

A versekben, ahogyan Szamosközinél láthatjuk, nem történik utalás a török előretörésének és sikereinek okára. A Luthernél, és bizonyos szövegtípusoknál (például a prédikációirodalomban, vagy a latin nyelvű panaszos művekben) részletesen kidolgozott „bűneiért bünteti Isten a népet”⁴¹⁵ felfogást, és a flagellum Dei toposzát összekapcsolják a török nép ábrázolásával, addig a propemptikonoknál ez nem mondható gyakori jelenségnek.

A török és egyéb háborús helyzetek felidézésénél ritkábban szerepel a wittenbergi történelemszemlélet alapján másik jelentős ellenség megjelenítése, mégis rábukkanunk néhány szerzőnél a pápa alakjára. A források kivétel nélkül az 1580-as évekből származnak, ez nem zárja ki, hogy korábban szerepelt, azonban egyelőre nem találtunk több előfordulását.

„Te penes est contra laus et victoria Veri,
Qua cadit Ausonii faex scelerata Papae.”⁴¹⁶

[Téged illet a dicsőség és az igazság győzelme, amelytől elpusztul a római pápa ártalmas mocska]

A vallási polemizálás ezekben a sorokban ki is merül, a két sor mindössze elindítja a hosszabb laudáció lezárását – a tanulmányok eredményeképpen a távozó peregrinus az isteni tantételeket

⁴¹²SZAMOSKÖZI 1587, A₁^a

⁴¹³A citátum Károli fordításában: „Így szól az Úr: Őrizzétek meg a jogosságot, és cselekedjétek igazságot, mert közel van szabadításom, hogy eljöjjön, és igazságom, hogy megjelenjék: ”

⁴¹⁴KERÉNYI 1977, 31.

⁴¹⁵A téma szakirodalmi feldolgozását lásd főleg: ÖZE 1991; UŐ 2004; UŐ. 2006

⁴¹⁶SZEPSI 1586, B₃^a

teljes igazságukban tudja közvetíteni. A római katolikus egyház fejét a hamis, eretnek tantételek forrásaként jeleníti meg Ungvári F. János búcsúztatása:

„Tu poteris logices vi, caeca sophismata Papae
Rumpere, pro falsis nosti supponere vera.”⁴¹⁷

[Te tudod lerombolni erőddel a pápa sötét okoskodásait, helyettesíteni a hamis dolgokat az igazsággal]

A búcsúztatás szövege azt állítja, hogy a távozó diák nem csak hogy elsajátította a humanista műveltségi modulokat, hanem felismeri és képes megkülönböztetni egymástól az igaz és a hamis tanításokat. A török veszedelem ábrázolása konvenciózus, ez igen világosan látszik a szövegekben, egyéb konkrét háborús helyzetet nem használnak fel a szerzők – noha lett volna miből szemezgetniük a 16. század második felében. A török hódítás veszélye mellett néhány olyan példára akadtunk, amely említi néhány sor erejéig a hugenották üldözését, és a Szent Bertalan éjszakát. Az 1472-es párizsi és egész Franciaország területére kiterjedő protestánsüldözési hullám alkalmazása nem általános a magyarországi szerzők alkalmi szövegeiben. A hugenották számára a veszély forrása elsősorban a pápa, nem a török, hiszen Róma nyilvánította eretnekké az új vallás híveit. Az üldözés említése nem túl gyakori a század magyarországi szerzőinél, így a polemikus hangot megütő idézet ebből a szempontból is különlegességet jelent a szövegek között. Az előbb már idézett kiadvány egy másik propemptikonjában Liszkai Demeter használja fel a hugenották üldöztetését:

„Perge igitur pia dona tuis Patriae referre,
Hac itur docta semper ad astra via.
Et sic Romani deludes Praesulis artes
Dum furit et coeco demetit ense pios.
Gallia iam vires huiusque Britannia sentit,
Anglia dum victrix laeta trophaea gerit.
Borbonium nuper deflet sua turba peremptum,
Unica gens contra, bella, Navarra gerit.
Huius ab insidiis ergo Pater optime serva,
Pro grege qui sumunt armaque rite gerunt.”⁴¹⁸

[Indulj tehát add tovább tiednek a kegyes adományokat, ezáltal jut mindig a csillagos útra, és így csúfolod meg a római mester tudását, amíg dühöng és vak kardjával lekaszabolja a kegyes életűeket. Gallia és Britannia már érzi ennek az erejét, amíg Anglia boldog győztesként viseli a győzelmi emlékeket. Minap az elpusztított Bourbonokat siratja saját népük, az egyetlen nép, amely háborút viselt ellene, Navarra, ennek ármánykodásaitól őrizzen meg a legnagyobb Atyánk, akik a nyájért helyesen fegyvert ragadnak és viselnek.]

⁴¹⁷UNGVÁRI 1589, A₃^b

⁴¹⁸LISZKAI 1589, B^a

A francia vallási konfliktus Liszkai versében arra szolgál, hogy a háború Isten helyeslésével is bekövetkezhet, mégpedig akkor, amikor az igaz hit védelme érdekében van szükség fegyveres küzdelemre. Védőbástyáról ebben az esetben szó sincs, a háború felelevenítésével és lezárásával a szerző az Isten által kiszabott kötelességek teljesítését hangsúlyozza, ugyanis a következő hat sorban – amelyek egyben a vers utolsó sorai is – az utazó hazai feladataira szólít fel, amely az igaz hit tanítása és terjesztése.⁴¹⁹

Szintén elmozdul a török veszedelem felhasználásától Baranyai Decsi János 1589-ben kiadott propemptikonjában, amikor Anglia háborús sikereit emeli be, ezt az Eszlári Demeterhez készült kiadványban olvashatjuk.⁴²⁰ A vers első felét foglalja el a kép, amely a háborúkat az utolsó idők jeleként értelmezi, különösen a protestáns, az igaz hit ellen irányuló erőfeszítéseket láttatja ebben a megvilágításban:

„Ultima iam venit praedicti temporis aetas,
Qua Mars bella solo sanguinolenta serit,
Aspice labentis tristissima climata mundi,
Quantus ubique furor, quantus ubique tremor.
Oppugnat fidos Hispania saeva Britannos:
Gallia civili sanguine tincta rubet:
Papa premit coetum Christi de nomine dictum:
Et vexant Turcae vique doloque pios.
Nam quid ego Persas, Indos, Maurosque recantem
Qui miscent bellis fasque nefasque suis.”⁴²¹

[Már elérkezett a megjövendölt utolsó időszak, amikor Mars vérszomjas háborúkat vet a földre, nézd a múltó világ gyászos tájait, mennyi düh és mennyi rettegés mindenhol. Az ádáz Hispánia lerohanja a hűséges briteket: Gallia polgárvértől festetten piroslik: a pápa szorongatja Krisztus nevére elnevezett társaságot: és a törökök erővel és ármánnyal kínozzák a kegyes embereket. Ugyan minek idézzem fel a perzsákat, indeket, mórokat, akik háborúikkal törvényt és törvényteleniséget kevernek]

Az előbbi citátummal ellentétben a háború nem egy akadály, amit Isten segítségével legyőzhetnek, hanem egy predesztinált eseménysorozat első jele. A török hódításokat nem a flagellum Dei, a propugnaculum Christianitatis vagy a querela Hungariae keretei között értelmezi a szerző, inkább egy tágabb értelmezési horizontot alakít ki, amikor halmozza a fegyveres veszedelmeket ábrázoló képeket a szövegben. Ez elsősorban a kezdő sorok tartalmát erősíti, miszerint elkerülhetetlen eseményekről van szó, és ezek a háborúk kizárólag ennek a jeleiként értelmezhetőek helyesen. Baranyai Decsi megoldása kiegyenlíti a vers tétjét, így a következő sorokban a krisztusi segítség és megoldás már nem csupán konvenciónak, hanem

⁴¹⁹ „Nunc igitur Iuvenis praeclara Pallade tincte./ I Pede felici dum licet, atque redi./ Et proceres qui nos, populumque per oppida Christi/ Tutantur vera in religione, vide/ Interea pro te munus factemus amici,/ Ut Patriae possis tecta, videre, vale.” LISZKAI 1589, uo.

⁴²⁰ BARANYAI DECSI 1589 (a versnél DECSI CSIMOR János), B

⁴²¹ BARANYAI DECSI 1589, uo.

valódi válaszádnak tűnik.⁴²² A távozonak a baljós jelek ellenére kell teljesítenie kötelességét, amelyre Wittenbergben készült fel.⁴²³

Az antiturcica itt említett példái természetesen tetszőleges mennyiségű és hosszúságú idézetekkel kiegészíthetők. A szövegekben elsődleges funkciójuk az, hogy az utazás veszedelmeinek ábrázolásához szolgáljanak érvként, ezen kívül pedig kiválóan alkalmasak annak az érvelésnek az indítására, amely Isten, illetve az égi teremtmények támogatását igényli, vagy tényként közli a propemptikonokban. Ezek a passzusok megkísérik Isten végtelen kegyelmét újra és újra megerősíteni, ehhez pedig igen jellemzően bibliai történeteket használnak fel antik mitológiával keverve. Az ellenfelekkel szemben tanúsított magatartás arra épül, hogy a teljes nyelvi kompetenciák fegyverként használhatóak fel. A keresztény hit veszélyeztetői, a barbárság képviselői (legyenek akár a törökök, vagy a hamis tanításokat hirdető pápa) az írás helyes értelmezésével hatástalaníthatóak, vagyis egy nyelvi cselekedetről van szó. Ennek a feltételeit biztosítja Wittenberg, így az utazás szükségszerű ebben a körben. Ez hatalmas veszélyeket rejthet magában, azonban Isten megvédi az igaz hit gyakorlóit, erre a szövegek számtalanszor emlékeztetnek.

A következőkben azt az egy bibliai alakot emelném ki, aki a legtöbbször bukkan elő a búcsúztatóversek szövegében, a wittenbergi magyar peregrinusok több alkalommal idézik fel Tóbiás alakját, és utazását, amely során gyógyírt keresett apja vakságára Rafael arkangyal vezetésével.

6.4.3. Tóbiás és Rafael arkangyal

Tóbiás könyve a katolikus és a görögkeleti egyházak kánonjában egyaránt szerepel, deuterokanonikus, vagyis sugalmazott könyvként tartják számon a hagyományban.⁴²⁴ Ezzel szemben mind az anglikán, mind a protestáns felekezetek apokrif⁴²⁵ iratként kezelik. A 16. században Luther függelékben még közölte a könyv német szövegét, csak később került ki véglegesen a protestáns bibliakiadásokból. Így a Károli-bibliában szintén elkülönítve szerepelt

⁴²² Baranyai Decsi török-ábrázolásának másik példája vö.: BALÁZS- MONOK 1990 valamint MÓRÉ 2010

⁴²³ „Interea fidei, docte Eztlarine, recumbens/ Officii peragas munia cuncta tui./ Quaeque tibi Deus ipse dedit, iam reddere laetus/ Ne dubites patriae, civibus atque tuis.” BARANYAI DECSI 1589, B^b

⁴²⁴Ezt a kategorizálást kísérli meg felülvizsgálni KIEL 2012. vö.: MACATANGAY 2013

⁴²⁵A hippói, a karthagói és a firenzei zsinatok a kánon részeként határozták meg. 1952 előtt apokrif értékelésének azt az okát adták, hogy a zsidó kánon számára kései keletkezésű bibliai könyvről van szó. A holt – tengeri tekercesek felfedezése azonban nyilvánvalóvá tette, hogy nem erről van szó, mivel ugyanakkor keletkezhetett, amikor Dániel Könyve, amely minden felekezet Bibliájában kanonikus szöveg. A római katolikus kánonban deuterokanonikusnak tekintett iratok hagyományosan: Tóbit könyve, Judit könyve, Salamon bölcsessége, Jézus, Sirák fia könyve, Báruk, Jeremiás levele, kiegészítések Dániel Könyvéhez, Manassé imája, Makkabeusok első és második könyve.

Tóbiás könyve, ahogyan a többi pszeudoepigráf irat; a 17. századtól kezdve azonban eltávolították ezeket a szövegeket.

Ennek az oka a lutheri előszóban olvasható, amelyben a fordító kifejti, hogy Tóbiás könyve olyan történeti könyv, amelynek állításai bizonytalanok, vagy megtörtént szent esemény, vagy izgalmas történet, ebben hasonlónak találja Judit könyvéhez. Az előszó 1534-ben össze is foglalta a könyv tartalmát, amelyet Luther a család értékrendszere felől értelmezett: az otthoni rend problémáit egy házasság oldja fel és zárja le. A végkifejlet boldog hangulata felől nézve Tóbiás könyvének cselekménye igencsak emlékeztethet a komédiák szerkezetére, egyben pedig arra is alkalmas a történet, hogy a házasulandók előtt tornyosuló nehézségekkel szemben türelemre intse a hívőket. A házassági tematika következtében igen gyakran olvasták fel a szövegét menyegzőkön. Luther még azt a lehetőséget is felveti, hogy az eredeti görög szöveg színpadi felhasználásra készülhetett. Egészen nyilvánvaló, hogy a propemptikonok szövegében nem a házasság dicséretét hasznosították a szerzők a történetből, hanem a bibliai könyv más aspektusát látták adekvátnak, amikor búcsúztatóverseket írtak.

A könyv eseményeinek középpontjában Tóbit és fia, Tóbiás áll, akik az asszír fogság idején kerülnek próbatétel elé, Ninivében. Tóbit megvakulása után elküldi fiát Médiába, letétbe helyezett vagyonáért. Az úton emberi alakban csatlakozik Tóbiáshoz Rafael arkangyal, tanácsára az útközben kifogott hal epéjét, szívét és máját Tóbiás megőrzi. Médiában beleszeret Sárába, és elúzi a lány nászéjszakáin felbukkanó démont, Azmodeust. Hazatérnek Ninivébe, ahol a hal epéjével Tóbiás meggyógyítja apja szemét, amikor pedig Rafael felfedi angyali voltát, Isten dicsőségét zengik, végül Sárával együtt visszatér Médiába és boldogan élnek.

Tóbiás magyarországi karrierje a protestáns szerzőknél a 16. században nem túl ívelt. A század közepéig bibliai históriákat írnak a könyvből, Dézsi András (1550) és Székely Balázs (1546) szövege maradt fenn, noha az RPHA adatbázisában több későbbi kiadásra is rábukkanhatunk.⁴²⁶ A bibliai históriák a hagyománnyal összhangban a házassági tematikát hangsúlyozták a történetből, bár az irat kérdései teológiai szempontból a büntetés és bűnhődés problémájára is reflektálnak. A fogság előtti könyvekben a bűn apáról-fiúra történő öröklése módosul, Tóbiás könyvében is próbatételekkel kerülnek szembe a szereplők. A megpróbáltatások nem az evilági lét során nyernek magyarázatot, hanem a túlvilági életben nyerik el értelmüket. Ennek következtében a nehézségek során tanúsított magatartás annak a próbája, hogy a hívő meg tudja mutatni az Istenbe vetett hit és bizalom fokait. Tóbiás könyvében mind Tóbit szenvedése (eltemet egy utcán meggyilkolt embert, tisztátalansága miatt az utcán alszik, egy madár ürüléke a szemébe kerül és megvakul, vaksága miatt pedig elszegényedik), mind Sáráé (hétszer férjhez adták, de mind a hét férjet meggyilkolja a

⁴²⁶SZÉKELY 1880; DÉZSI 1886

nászéjszakán Azmodeus) értelmezhető eszerint a szempont szerint. A fogság utáni könyvekben emellett gyakori elemként feltűnik az angyal, általában magyarázó, valamint útmutató szerepben.

A wittenbergi magyar peregrinusok az 1580-as évektől kezdve használják gyakrabban Tóbiás példáját a szövegekben. Csanádi János távozására készített kiadványban két szerző is idézhető: mind Máriássy Zsigmond, mind Karkói Demeter felhasználja Tóbiás történetét búcsúztatásukban. Karkói mindössze egy két soros hasonlat erejéig tér ki a bibliai történetre:

„Sic Rephaëlaelo nutu dextraque regaris,
Ut Tobiellidae, stirps Cenahhaea, senis.”⁴²⁷
[Így a rafaeli tekintet és jobb vezet téged, mint egykor Tóbit törzsét]

A hasonlat Karkói szövegének azon részében olvasható, amely a hazatérést annak tulajdonítja, hogy a címzett engedelmeskedik a sorsnak, valamint az útnak indító formula előzi meg ezt a sorpárt, amely az isteni segítséget és támogatást implikálja.

Ugyanebben a szerepben olvasható Tolnai Garai János búcsúztatóversében, amely 1588-ban jelent meg, Tolnai S. Jánosnak címezve.

„I felix igitur, patrios visure penates:
Nam mea Musa tibi fausta precatur Ovans.
Ceu quondam angelico fretus duce, sancte Tobias
Ausus es ignotas ire redire vias.
Nec nocuere tamen discrimina longa viarum:
Sed potius patriae restituere tuae:
Sic rege, Christe, iuva, sic fortes suffice vires
Tholnaeo, precibus sollicitis petimus.”⁴²⁸

[Indulj, szerencsés, megpillantani a hazai isteneket: ugyanis Múzsám ujjongva kér kedvező dolgokat. Éppen úgy, mint egykor az angyali vezetőben bízó, szent Tóbiás, te is ismeretlen utakra merészkedsz visszatértebben. Mégsem ártanak az út hosszas viszontagságai: hanem inkább térj vissza hazádba: Így irányítsd, segítsd, Tolnait, adj bátorságot neki, aggódó könyörgésekkel kérünk.]

Az útra bocsátás formuláját Tolnai összekapcsolta egy könyörgéssel, amelyben azt kéri Krisztustól, hogy segítse a távozó peregrinust. A hasonlat középpontjában az angyali társaság áll, a hangsúly viszont az utazó merészségén van, amely a bizalomból következhet, Tolnai Garai érvelése szerint. Az idézetben mind Tolnai S. János, mind Krisztus felé felszólítást intéz a búcsúztató, mivel a sikeres hazaút szükséges ahhoz, hogy a peregrinus hasznára váljon hazájának, vagyis teljesíthesse kötelességét.

Máriássy Zsigmond propemptikonja az előbbi példánál bővebben hasznosítja a történet által kínált lehetséges párhuzamokat. A címzett távozását könyörgések és könnyek sem

⁴²⁷KARKÓI 1589 A₃^{2a},

⁴²⁸TOLNAI GARAI 1588 B₂^a,

késleltethetik, hiszen természetesen Isten határozott döntése nyomán indul vissza Csanádi János.⁴²⁹ Az égi kíséret említése ebben a szövegben sem marad el, a fény képével indikálja Krisztus kegyelmét a távozó számára Máriássy:

„Ergo velut quondam Memphitidos orbe reversis,
Lucida praeluxit nocte columna Dei:
Christus ab Aeterno lux splendida nata Parente,
Luceat ante tuam, sic quoque rite viam.
Haec eademque tibi mentemque animumque gubernet,
Ut tua lux populum splendeat ante Dei.”⁴³⁰

[Tehát miként egykor a memphiszi földről visszatérőknek éjjel Isten oszlopa világított: Krisztus, az örökévalótól született ragyogó fény világítson előtted az úton. Mindezek irányítsák elméd és szíved, hogy fényed ragyogjon Isten népe előtt.]

A fény, a Szentlélek világítja meg az utat a címzett számára, amely az elmét és a lelket is irányítja: a Szentlélek útmutatása szerint élt élet, illetve hozott döntések vezetnek ahhoz, hogy magát a peregrinust is áthassa, és ő maga szintén Isten akaratát testesíthesse meg. Máriássy Tóbiás történetét hasonlatként építi bele a szövegbe, azonban eltérően Karkói megoldásától, nem tényként jeleníti meg a párhuzamokat a bibliai szereplő és a távozó között.

„Et velut Assyriam digressus ab urbe Tobias,
Angelica cinctus tutus abivit ope:
Sic precor hunc, curam modo qui meliore tenetur
(Hic servire Deo quod cupit, ille patri)
Dulcia captantem patriae iam lumina terrae,
Coelitibus tutum praestet ubique DEUS.
Ut, velut ille fuit rabidi a conamine piscis
Ereptus, sit hic VERBI corda levare potens.
Denique ceu vigili fuit ille a Daemone tutus,
octavum cupiit qui periisse virum;
Sic noceat scelerum pater haud tibi, munia quin tu
Perficias, Domini rite regendo gregem;
Ut tua tot juvenum possit producere virtus
Pectora docta, nitens quot gerit astra polus.”⁴³¹

[És miként a városból Asszíriába távozva Tóbiás, angyali hatalommal körülvéve épségben távozott: így könyörgök hozzád, hogy jobban gondoskodjanak rólad – ez Istennek vágyott szolgálni, az pedig atyjának; a hazai föld kedves fényei felé törekedve,]

Máriássy a búcsúztató szerepében közbenjáróként definiálja saját szerepét, amikor azért könyörög Istenhez, hogy bánjon Tóbiáshoz hasonlóan Csanádi Jánossal. A hasonlóság alapja nem az utazás ténye, hanem az isteni figyelem és védelem mértéke. Az ok és a cél tulajdonképpen ugyanaz: a kérés teljesítésében azért reménykedik a búcsúztató, mert a

⁴²⁹ „Stat quia fixa Dei de conditione voluntas,/ IANE, tua, reditum quae properare jubet,/ Non precibus, non te nostris remorabor euntem/ Luctibus; ampla licet causa doloris erat.”

MÁRIÁSSY 1588, B₂^b

⁴³⁰ MÁRIÁSSY 1588, B₃^a

⁴³¹ MÁRIÁSSY 1588, B₃^a

peregrinus ismeri Isten tanításait, és a célja is ezeknek az ismereteknek a helyes terjesztése, amely szintén Isten által kirótt kötelesség.

Tóbiás története a katolikus hagyományban rendelkezik kiterjedt felhasználással, erre különböző művészeti ágakból hozhatunk példákat. A bizánci festészetben ugyanúgy találkozhatunk a történet feldolgozásával, ahogyan az itáliai késő középkori, illetve reneszánsz festészet sem hagyta figyelmen kívül a témában rejlő lehetőségeket.⁴³² Az irodalmi szövegekben a históriák, példázatos történetek világában váltak népszerűvé Tóbiás és családjának viszontagságai, a történet példázatosságának hasznosítása a 16. században jelentősen módosult a protestantizmus álláspontja révén. Ahogyan láthattuk, a magyarországi bibliai históriák az 1550-es évekig néha feldolgozzák a bibliai könyvet, és későbbi kiadásokból sem hagyják ki ezeket a változatokat, azonban a protestáns hagyományban nem válik jellemzővé Tóbiás alakjának beemelése.

Az ószövetségi könyv történeti háttére elősegíthette alkalmazását, hiszen az asszíriai fogság idején játszódó események újabb párhuzamra adhattak lehetőséget, különösen, mivel Tóbiás Isten szándékát teljesíti be vándorlásával, ez a szempont pedig igen fontos szerepet kapott a peregrináció kora újkori értékelésében. A történet a hitbeli kötelességtudat egy markáns példajaként interpretálható, ez a szempont a búcsúztatások laudatív részeinek megalkotása során érvényesült.

A búcsúztatóversek fentebbi elemző bemutatása kitért ugyan a jellegzetes antik előképekre, ez további kérdéseket is felvethet számunkra. A szövegek számos esetben dolgoznak Vergilius alkotásaival, elsősorban az *Eclogae*, valamint az *Aeneis* jellegzetes sorai bukkannak fel a propemptikonokban. A citátumok pontos mennyisége és eloszlása véleményünk szerint további adalékokat nyújthat arra vonatkozóan, hogyan értelmezték, és milyen formában gyakorolták az imitációt a peregrináló diákok.

VII. Összegzés

Shakespeare Hamlete wittenbergi peregrinációjáról tér vissza Dániába, az angol dráma örök klasszikusában nem véletlenül szerepel a lutheránus egyetem. Noha már 1537-ben megnyitotta kapuit Koppenhágában az első dán felsőbb oktatást nyújtó intézmény, mégis számos diák indult peregrinációra, céljuk valamelyik neves evangélikus központ, legtöbbször Wittenberg vagy Rostock volt. Az északi párhuzam azért is érdekes, mivel a dán nyelv, hasonlóan a magyarhoz, nem terjedt el Európa-szerte, ellentétben a latin, vagy később a francia és a német nyelvvel. Azonban az '*északi*' kitétel alatt nyilvánvalóan nem csak a Dán Királyság felől érkező diákokat kell értenünk. A kutatás jelenlegi állása szerint minden mai országot történetiként is tekintenek, vagyis az észak-európai neolatin kutatások számon tartanak⁴³³ dán, finn, svéd, norvég, valamint izlandi peregrinációs irodalmat és ezen belül alkalmi költészetet, abban az esetben is, amennyiben a kora újkorban éppen nem rendelkeztek önálló államalakulattal.⁴³⁴

Az első nyomtatott szövegek a magyarországi adatokhoz hasonlóan az 1560-as évekre datálódhatnak, Knud Bramsen dán peregrinus 1564-ben jelentetett meg egy carmen gratulatoriumot Wittenbergben.⁴³⁵ A reformáció hatására lett népszerű Luther és Melanchthon egyeteme, a peregrinusok áramlásának intenzitása változó volt, de 1536-tól egyértelműen Wittenberg az egyik legnépszerűbb úti cél. A teljes dán peregrinusszámról mindössze becslésekbe bocsátkoznak a kutatók, közel 500 diákot sejtenek 1537 és 1599 között Wittenbergben.⁴³⁶

A szakirodalomban magasabb látogatottság szerepel Rostock esetében, amelynek számos oka lehetett. Janis Kreslins erre a kérdésre vonatkozó tanulmányában kiemeli, hogy Rostock első lépcsőfokként szolgált az északi diákok peregrinációjában, valamint biztosabb befektetésnek tűnhetett számukra, mint azok a központok, ahol teológiai szempontból kísérletezőbb légkör volt uralkodó. Ez azonban nem zárta ki a más egyetemekkel létesített termékeny kapcsolatokat. A Chytraeus-fivérek ideje alatt szoros együttműködés alakult ki Wittenberggel, de az Academia Juliával is, ami a 17. század elejére a német területek harmadik legnagyobb egyetemévé nőtte ki magát.⁴³⁷ A németországi egyetemjárás annak ellenére sem

⁴³³ HARSTING 1995

⁴³⁴ A kalmári unió (1397) felbomlását követően (1521) Norvégia dán fennhatóság alá tartozott 1814-ig. Izland 1262 óta a Norvég Királyság része volt, a perszónalunio miatt tartozott a Dán Királysághoz. A hagyomány szerint a mai Finnország 1150-ben került Svédországhoz, amikor IX. Erik Henrik püspökkel Finnországba érkezett, azonban az első történeti források 1249-ből származnak, és az 1808-1809-ben I. Sándor orosz cár elfoglalta Finnországot, amely majd 1917-ben válik függetlenné.

⁴³⁵ HARSTING 1995, 210.

⁴³⁶ Rostockban valamennyivel több, 600 diákot sejtenek. vö.: GRANE-HØRBY 1990, 168-171.

⁴³⁷ KRESLINS 1996

csökkent, hogy ugyanekkor élte virágkorát a koppenhágai egyetem (1479), a század végén pedig újra megnyitotta kapuit az uppsalai intézmény (1477/1593), a 17. században pedig a svéd területeken létrehozták a dorpati (1632) és az åboi universitást (1640) is.

Az előbbi felsorolásból nyilvánvaló, hogy az északi államokban más feltételek mellett alakult ki a peregrinációs gyakorlat, mint a történelmi Magyarország esetében. Noha az országhatárok ezeken a területeken sem mondhatóak állandónak, és a 17. században igencsak átrendezi a viszonyokat a harmincéves háború, mégis több állandó egyetem létrejön a 16. század végéig. A Dán Királyság területéről 1541 és 1660 között 3567 diák iratkozott be külföldi egyetemekre, ebből 498 norvég és 9 izlandi személy, sorrendben Rostock, Wittenberg, Leiden vagy Padova hallgatóiként. Elsősorban felekezeti szempontok érvényesültek az egyetem kiválasztása során, mind a Dán, mind a Svéd Királyság a lutheránus egyház tagja volt, ebből következett, hogy a biztos társadalmi előrelépést jelentő egyetemjárás szintén az evangélikus teológiát oktató intézmények felé irányult. Ez mindenképpen döntő fontosságú, ugyanis az egyházi, valamint az állami hivatalok betöltését meghatározhatta az, hogy hol peregrinált az illető. Mindkét államalakulatban érzékelhető a protestantizmus térhódítása nyomán kialakuló egységesítés igénye, amely mindössze akkor módosult valamennyit, amikor a Svéd Királyság élén katolikus uralkodó állt I. Zsigmond személyében, amely maga után vont egy rövid ideig tartó érdeklődést a jezsuita oktatás iránt, ekkor több intézményt is alapíthattak svéd területeken.

A reformáció megjelenése egész Európában hatott az egyetemek látogatottságára, ez az északi államokban sem történt másként, ahogyan a magyarországi peregrináció irányában, intenzitásában és ütemeiben szintén számos változás zajlott le. A kutatók általánosságban a reformáció megjelenését követően csökkenést, majd stagnálást figyeltek meg a külföldi egyetemlátogatások adataiban, amelyet az 1560-as években kezdődő fellendülés vált föl, amely többé-kevésbé folytatódik egészen az 1590-es évekig, a folyamat ekkor tetőzik. A 17. században változó okoknak köszönhetően, de elkezd csökkenni a külföldre igyekvő peregrinusok száma, vagy legalábbis irányt változtatnak. Az északi területeken közvetlen okként határozzák meg a már említett harmincéves háború kitörését, de általánosnak mondható az a jelenség, hogy az egyetemek oktatása iránt nem olyan intenzív a kereslet, mint az előző században.

A fentebb említett fordulópontok hasonló dinamikát követnek a magyar peregrinusok esetében. Már a coetus létrejötte (1555) is értelmezhető ennek a folyamatnak a részeként, az 1560-as évek pedig az első kiadványok megjelenését hozzák magukkal, hasonlóan az északi származású diákokhoz. Az 1570-es években tapasztalt hiátus az egyházpolitikai események folyománya, hiszen ellentétben a Dán, vagy a Svéd Királyság igényével, a magyarországi protestáns egyház elsődlegesen a kálvinista irány híve lett, így a wittenbergi teológiai oktatás

nyilvánvaló ortodox fordulata akár véget is vethetett volna a magyar diákság és Wittenberg kapcsolatának.

Érdekes különbség, hogy amíg a wittenbergi események, és a teológiai dogmák viszonylagos képlékenysége (lutheránus és kriptokálvinista tételek együttes jelenlétére gondolunk elsősorban) a magyarországi diákok számára növelte Wittenberg vonzerejét, és ebből következhet az 1580-as években tapasztalható látványos fellendülés, addig a lutheránus felekezeti többséggel rendelkező északi államok ugyanezen okokból kifolyólag inkább Rostockot preferálták.

Egy másik jelentős eltérés az utazás célja. Az északról induló diákok gyakran a koppenhágai egyetemen eltöltött egy-két év után kifejezetten fokozatszerzés végett indultak német intézményekbe, amely egyben a peregrináció lezárását jelentette.⁴³⁸ Ezt az eseményt örökítették meg propemptikonokkal, a szövegtípus így elsősorban a németországi irányú egyetemjáráshoz kötődik.⁴³⁹ A magyarországi peregrinusoknál fokozatszerzésről nem sok adattal rendelkezünk, és noha a tanulmányok lezárását jelzik az alkotások, mégsem lehet általánosítani az állítást, mivel három Váradon szerzett búcsúztatóversről is van tudomásunk, vagyis már az itthoni oktatásban, a progymnasmata részeként találkozhattak ezzel a gyakorlattal. A dolgozatban bemutatott szövegek szervesen illeszkednek az egyetemjárás szokásrendszerébe, összhangban vannak azokkal a tendenciákkal, amelyek általában a 16. század németországi akadémiai kultúráját uralták. Nem véletlen, hogy az egyetemi rendszer átalakulásával a coetus szerepe is módosult, valamint, hogy a peregrináló diákok is más lehetőségeket kerestek és találtak műveik nyilvánosság elé tárására: Filiczki János és Szenci Molnár Albert egyetemjárását más szövegtípusok kísérték. A propemptikon kiadványok ilyen sűrűsége és divatja pedig más szférákba került át.

⁴³⁸Mindössze egyetlen példát hoznék: *Carmina Gratulatoria et Propemptica in Honorem Clarissimi et Doctissimi Viri, Domini Magistri Tilemanni Hoffmeisteri Alburgensis... gradus Magisterii Philosophici decerneretur*, Rostock, Iacobus Lucius, 1578.

⁴³⁹HARSTING 1995, 214.

Összegzés

Jelen értekezés a 16. században a Wittenbergi Egyetemen tanuló magyarországi diákokhoz köthető szövegtípus, a propemptikon (búcsúztatóvers) vizsgálatát vállalja. A coetus alapításának éve, valamint a matrikula Debrecenbe kerülése alakította ki a kronológiai keretet (1555-1613). A *respublica litteraria* rendszeréhez kapcsolódnak a nyomtatványok, ennek a módját járják körül az egyes fejezetek.

A propemptikon szövegtípusának jellegzetessége, hogy utazásra készül. Emiatt lényeges a peregrináció megítélése a korszakban. Számtalan elméleti szöveg jellemzi az utazást, annak helyes módját, lehetséges problémáit. A dolgozatban vizsgált utazási szövegek Wittenberghez kötődnek, és az ideális peregrinációt mutatják be, igen eltérő céllal és olvasóközönsséggel. Az utazás témájának körbejárását követően tér rá az értekezés a búcsúztatóvers szakirodalmi hátterének ismertetésére. A kutatás és a forráslehetőségek mellett bemutatom a kora újkori előfordulását a propemptikonnak, ez ugyanis nincs teljesen párhuzamban a szakirodalmi megközelítéssel.

A historiográfiai fejezet után a búcsúztatóvers változataira hozok példákat. A fejezet egyrészt bemutatja a lehetőségeket, másrészt a magyarországi diákokhoz író professzorok, nyomdászok áttekintését is nyújtja.

A dolgozat utolsó előtti fejezete a wittenbergi diákok propemptikonjait tárgyalja részleteiben. A szövegek nagy hangsúlyt fektetnek a baráti kötelék ábrázolására, így ezt a szempontot érvényesítettem az első alfejezetekben. A barátság megtartásához kapcsolódó emlékezés, az emlékezet szerepe a szövegekben, valamint a poétikai jellemzők is előkerülnek. A mitológiai párhuzamok vizsgálata is megmutatja milyen nagy szerepet kaptak az oktatásban az antik auktorok, az elemzések során újra és újra előtérbe kerülnek a felhasznált antik auktorok, leginkább Vergilius munkái. A fejezet második blokkjában a toposzok használatát vizsgálja az értekezés, leginkább arra összpontosítva, hogy a jellegzetes toposzok, mint a *fertilis Pannoniae*, vagy a *propugnaculum Christianitatis* milyen változatokban jelennek meg, és hogyan épülnek be a búcsúztatásokba.

A dolgozat összességében arra tesz kísérletet, hogy egy behatárolt időintervallum alatt keletkezett szövegek poétikai jellemzői segítségével mutasson rá arra, hogyan alkalmazták a tanult ismereteket egy csoport tagjai, amennyiben reprezentációs célokra kívánták felhasználni azokat.

Summary

The thesis intends to examine the valedictory poems written by Hungarian students in the University of Wittenberg in the 16th century. Our chronological parameters based on the foundation of Hungarian Coetus (1555) and by the return of the register to Debrecen (1613). The prints are connected to the so-called *respublica litteraria*, the chapters of the doctoral thesis examine this theme from different angles.

One of the crucial features of the valedictory poem that it is about travel, and it is published because of the beginning of a journey. Because of that 16th century knowledge on travel and especially on educational travel cannot be ignored in the thesis. Many theoretical works and texts introduce travel, the ideal travel method, the best places, and the possible problems. The proved texts are connected to Wittenberg, and they show various meanings of the ideal journey to the reader. However they were written with different aims, and they implicate different ideal readers. Following the discussion on travel and travel literature the next chapter sums up results of the studies regarding valedictory poems. Besides the latest studies I take a detour in the field of 16th century poetic works, because of the different takes on the valedictory poem in the 16th and the 20th century.

In order to show the contemporary context of the valedictory poems, the doctoral thesis looks at some texts written and published in the 16th century Germany. On one hand the chapter relies primarily upon German examples, on the other hand gives a general survey on the printers and teachers connected with the Hungarian coetus.

After the external context I look more closely at the internal factors, which define the literary activity of the Hungarian students. The narrative based on the themes of friendship, and return to homeland recurring in the writings of 16th century Hungarian students, and the concept is inseparable from memory. Furthermore these ideas are mixed with mythological parallels (mythical friendships like Aeneas and Achates) and rhetorical themes. The doctoral thesis studies the emerging cultural construction, which coexisted with other narratives and the various poetical strategies. The mythological parallels show the role of antique writers in education, and during the interpretations they return again and again, especially the works of Virgil. In the second part of the chapter the thesis studies the use of *topos*, mainly the most popular ones, like *fertilitas Pannoniae* and *propugnaculum Christianitatis*: which kind of varieties and how they are used in the valedictory poems.

On the whole the texts in these timeframe reveal how the education and humanist knowledge were used and transformed by a group in order to enter *respublica litteraria* on some level.

Függelék 1.

A *Collectanea Varia* elnevezésű, Bo-22672 jelzetű kolligátumkötet tagjai

(Az RMK III. kötete, az Apponyi-katalógus és a marosvásárhelyi Catalogus adatainak felhasználásával)

Wb. = Wittenberg

Cím	Szerző(k)	Év, hely	Címzettek	Könyvészeti adatok
1. Lugubres elegiae et epitaphia varia in obitum ... Ladislai Carolii ... Stephani Schinij ... Nicolai Walkai ... etc.	Károlyi András, Budai János, Debreceni Csorba István, Vásárhelyi Ferenc	1587 Wb		RMK III. 766. L102
2. Epicedion in obitum theologi ... Thomae Feleghazii ... quievit Debrecini ... 1586. 16 die mensis Ianuarij ... Addita sunt Epitaphia quaedam ... ab aliis quibusdam nationis Ungaricae studiosis	Miskolczi P. Boldizsár, Csibrádi Mihály, Debreceni Taraczk János, Szamosközi R. Sándor	1587 Wb		RMK III. 768. F15
3. Epitaphia scitissimae virgunculae Annae, filiae... Iohannis Siderij, pastoris ecclesiae Tartzalinae... obiit 11. die Decembris... 1586.	Siderius János, Tolnai Fabricius Tamás, Csanádi János etc.	1586 Wb		RMK III. 754. E56
4. Propemptica in discessum eruditione, vita probata... Matthiae B. Iulani ... in patriam suam Ungariam redeuntis Viteberga 8. Maji	Balthasar Menz, Debreceni Tankó Miklós, Tolnai István, Szamosközi R. Sándor	1587 Wb	Gyulai Búza Mátyás	RMK III. 770. P192
5. Elegiae propempticae in honorem ... Iohannis Varsani... redituri in... Ungariam 8. Maji	Simon Grönenberg, Balthasar Menz, Georg Schönfelt, Tolnai S. János, Félegyházi Tamás, Tivadar Collado	1587 Wb	Varsányi János	RMK III. 767. E20
6. Elegia propemptiké in honorem... Iohannis	Csaholyi János	1587 Wb	Varsányi János	RMK III. 762.

Varsanii... benevolentiae declarandae ergo...				C263
7. Propemptica viro integerrimo ... Joanni Czanadio seniori coetus Ungarici Vitebergae studiorum ... in patriam Ungariam redituro anno 1588 XXII. Januarii	Nicodemus Frischlin, Csibrádi Mihály, Karkói Demeter Eszlári F. Demeter; Máriássy Zsigmond; Péchy Zsigmond; Szamosközi R. Sándor; Debreceni Tankó Miklós; Tasnádi Ruber Mihály	1588 Wb	Csanádi János	RMK III. 779 P195 félbeszakad
8. Propemptica honoratissimo... Nicolao Tancko Debrecino... ex Witebergensium Academia in Ungariam... 29. Septemb. ituro... consuetudinis memoria	Baranyai Decsi János, Andreas Jodocus, Balthasar Menz Némethi Ferenc; Debreceni Nagy. Ferenc, Liszkai Demeter; Szamosközi Sándor	1588 Wb	Debreceni Tankó Miklós	RMK III. 777. P189
9. Proseuktikon in honorem... Iohannis S. Tolnai... in Ungariam rediret...	Balthasar Menz, Péchy Zsigmond, Baranyai Decsi János Csibrádi Mihály, Tolnai Ferenc, Tolnai Garai János, Szamosközi R. Sándor	1588 Wb	Tolnai S. János	RMK III. 781. P199
10. Propemptica in honorem nobilissimi Sigismundi Peczi de Uyfalu... in Ungariam rediret XXV. Martii... 1589	Simon Udalricus, Baranyai Decsi János, Melchior Gerlach, Csibrádi Mihály, Georgius Helt Soranus Lusatus, Debreceni Nagy Ferenc	1589 Wb	Péchy Zsigmond	RMK III. 798. P194
11. Propemptika ornatissimo Ioanni Garai Tholnensi...	Matthaeus Dresser, Henricus Maius, Melchior Gerlach, Thuri Márton, Liszkai Demeter, Tasnádi Ruber Mihály	1589 Wb	Tolnai Garai János	RMK III. 799. P196
12. Propemptica in discessum doctissimi viri... Demetrii F. Ezlarini... in... Hungariam redeuntis Calend.	Thuri Márton, Liszkai B. Demeter, Baranyai Decsi János, Börvei János	1589 Wb	Eszlári F. Demeter	RMK III. 795. P190

Septembris... 1589... scripta...				
13. Propemptica in discessum orthodoxae pietatis Alexandri S. Szamosközij... in patriam redeuntis... 1589. 3 die Septembris	Balthasar Menz, Wolfgang Franz, Csibrádi Mihály etc. Ungvári F. János; Lizskai Demeter; Debreceni Soós János; Friedrich Farber; Adam Felinus;	1589 Wb	Szamosközi R. Sándor	RMK III. 797. P193
14. Propemptica in discessum liberalium artium scientia... Stephani A. Tholnensis... in patriam redeuntis Viteberga Septemb. scripta...	Michael Matthius, Lizskai B. Demeter, Váraljai Simon Mihály	1589 Wb	Tolnai István	RMK III. 796. P191
15. Oratio de peregrinatione et eius laudibus	Forgách Mihály	1587 Wb		RMK III. 769. F64
16. Eccloga propemptiké in discessum... Michaelis Forgách... ex incluta Academia Witebergensi...	Georgius Helt Soranus	1589 Wb	Forgách Mihály	H27
17. Oratio de modo considerationi primi principii ex natura et disposititione universi	Sárközi D. Bálint	1588 Wb		RMK III. 783. S19
18. Carmina gratulatoria in honorem... liberalium artium scientia... Iohannis Albini Deliciani... summus in Philosophia gradus... conferretur	Valentinus Trebasius, Petrus Isebergius, Iacobus Isebergius etc.	1588 Wb	Johannes Albinus	RMK III. 776 C77
19. Victoria pusilli Christianorum exercitus contra legionem Turcicarum obtenta ad	Salomon Frenzel	1588 Prága		Apponyi: Hungarica ⁴⁴⁰ 525

⁴⁴⁰ APPONYI 1903-1927,

oppidum Sixo in Ungaria anno...				F79
20.Oratio ex more collegii philosophici solemniter habita	Johannes von Joachimsthal Maior	1586 Wb		M28
21.Oratio ex more collegii philosophici solemniter habita in die Aecatharines	Johannes von Joachimsthal Maior	1587 Wb		M29
22. Parentatio sive memoria renovata principis ac... ducis Augusti, electoris Saxoniae... in Academia Witebergensi...	Johannes von Joachimsthal Maior	1587 Wb		M30
23.De creatione et angelorum lapsu carmen	Fridericus Moeller	1587 Wb		M170
24.Fragmenta quaedam ex Syracidae continentia insignem doctrinam versibus inclusa ???	Andreas Clemm	1587 Wb		C190
25.Oratio habita in Academia Witebergensi cum in locum pie defuncti... Matthaei Wesenbecii... aggredetur	Petrus Wesenbeck	1587 Wb		W17
26.Testamentum ubiquitatis Brentzandreanae recens factum in pantopia		1585 Iustingae		T15
27. Fortuna absque virtute nulla oratio de virtute et eius laudibus in inclito nationis Ungaricae etc. non Silisiacae coetus	Andreas Kochzyzki	1591 Wb		K24

Függelék 2.

Az AB 153028 jelzetű kolligátum tartalomjegyzéke, az Universitát- und Landesbibliothek Sachsen Anhalt olvasószolgálatának közlése.

Titel	Autor/Drucker	Signatur	Jahr
Decretum de relegatione Simonis Lemnii	Melanchthon, Philippus	AB 153028 (1)	1538
Descriptio ini Tiorum inclyptae acade	Benz, Joseph	AB 153028 (2)	1554
Duo psalmi carmine redditi	Saverus, Melchior	AB 153028 (3)	1554
Psalmvs LXXIX Deus venerunt	Krafft, Johann	AB 153028 (4)	1554
Carmen de Autumnno	Stoll, Melchior	AB 153028 (5)	1554
Detestatio et querela communium nostri temporis tumultuum et miseriarum totius Germaniae, & aliarum Regionum Carmine breviter scripta	Stoll, Melchior	AB 153028 (6)	1554
Libellus de partibus corporis humani	Selnecker, Nikolaus	AB 153028 (7)	1554
Gratulatio praestanti viro M. Georgio	Osius, Hieronymus	AB 153028 (8)	1554

Cracovio ..., scripta cum ei gradus Doctoratus utriusque iuris decerneretur			
Historia Gemmae Quam Unionem Romani, Margaritum Caeterae Nationes Nominant	Praetorius, Zacharias	AB 153028 (9)	1555
Carmen de Missione spiritus sancti	Saverus, Melchior	AB 153028 (10)	1555
Libellus de sphaera procli Diadochi	Proclus, Diadochus	AB 153028 (11)	1556
Elegia de agno mactato in pas	Jacobaeus, Veit	AB 153028 (12)	1556
Carmen de contention virtutis	Schelhammer, Johann	AB 153028 (13)	1556
Triumphus filii dei ascenden	Jacobaeus, Veit	AB 153028 (14)	1556
De Dicto Christi, beati puro	Raphael, Franz	AB 153028 (15)	1556
Du carmi na in honorem	Praetorius, Zacharias Raphael, Franz	AB 153028 (16)	1556

Pugna Ra narum ac murium ho	Homerus	AB 153028 (17)	1556
Elegia de recentibus pro digiis	Schelhammer, Johann	AB 153028 (18)	1557
Imago Lapi dis angularis qua si	Meisner, Johannes	AB 153028 (19)	1557
Elegia continens vituperationem Bacchanaliorum	Praetorius, Zacharias	AB 153028 (20)	1557
De cantico angelorum	Raphael, Franz	AB 153028 (21)	1557
Historia de confessione Polycarpi et eius constantia in supplicio	Schelhammer, Johann	AB 153028 (22)	1557
Elegia de fe sto mariae magdalenae, in	Richard, Johann	AB 153028 (23)	1557
Carmen in Natalem salvatoris	Richard, Johann	AB 153028 (24)	1557
Synodus avi um depingens	Major, Johann	AB 153028 (25)	1557
De passione et resurrectione domini	Well, Peter	AB 153028 (26)	1557

De primis parentibus lapsis et receptis a deo intercessione filii	Albrecht, Martin	AB 153028 (27)	1558
Scriptum publice propositum a rectore academiae vuite	Major, Georg	AB 153028 (28)	1561
Propemptica, in discessum erudition, uirtu	Szikszai, Demeter Fabricius	AB 153028 (29)	1562
Enkomion ton	Bierstedt, Arnold	AB 153028 (30)	1562
Crudelitas Guisiaca, in oppido Vasseio commissa	?	AB 153028 (31)	1562
Propemtika, scripta reve	Major, Georg	AB 153028 (32)	1562
Elegia de horribili et tremenda specie hic	Mauricius, Georg	AB 153028 (33)	1562
Aulaeum gratiarum	Moeller, Heinrich	AB 153028 (34)	1562
Elegia de adventu in prussiam et ci	Moeller, Heinrich	AB 153028 (35)	1562
Carmina quaedam ivve ni antiqva generis	Iohannes, Excvdebat	AB 153028 (36)	1562
Carmina	Iohannes,	AB 153028	1562

qvaedam ivve ni antiqua generis	Excudebat	(37)	
Ecloga propempticare	Iacovs, Excudebat	AB 153028 (38)	1563
IpoIIemIIikon scriptvm hone	Iohannes, Excudebat	AB 153028 (39)	1563
Propemptica scripta Integer	Iacobvs, Excudebat	AB 153028 (40)	1563
Elegia scripta ad	Iacobvs, Excudebat	AB 153028 (41)	1563
Carmen scriptvm ad clarissimos	Iacobvs, Excudebat	AB 153028 (42)	1563
Propemptica in discessum eruditione uirtute	Schuenck, Laurentius	AB 153028 (43)	1562
Gratvlatio clarissimo viro	Schvenck, Laurentius	AB 153028 (44)	1563
Carmen gratvlatorivm ad viros pietate	Rvcardo, Iohanne	AB 153028 (45)	1563
Carmen propemptikon honesto et doctor viro	Iohannes, Excudebat	AB 153028 (46)	1563
Carmen in hortvm. ev	Iacobvs, Excudebat	AB 153028 (47)	1563

Res gestae Illvstrissimo	Osio, Hyronimo	AB 153028 (48)	1563
Sala ad reverendis	Schuenck, Laurentius	AB 153028 (49)	1563
Edictum regis galliae	Schuenck, Laurentius	AB 153028 (50)	1563
Carmen de halcyone	Schuenck, Laurentius	AB 153028 (51)	1563
Carmen depropagatio	Schuenck, Laurentius	AB 153028 (52)	1563
Ad divvm maximi	Seitz, Petrus	AB 153028 (53)	1564
Propemptica dvo	Albino, Petro	AB 153028 (54)	1564
Carmen Scryptvmlo	Iacobvs, Excvdebat	AB 153028 (55)	1564
Epistola constantino	Schvvenck, Rentii	AB 153028 (56)	1564

Függelék 3.

Az értekezés elkészítéséhez felhasznált propemptikonok jegyzéke

DRK = Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Debrecen

HAB = Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel

OSzK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

TBK = Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely

Kiadás éve	Nyomdász, hely	Címlap	RMK jelzet	Lelőhely	Könyvtári jelzet (a TBK esetében katalógusjelzet is szerepel)
1562	Wittenberg, ny.n.	Carmen propemptikon ad virum ...Joannem Clypeatoris	RMK III.502	DRK	RMK 397
1562	Wittenberg	Propemptica, in discessum erudition...	-		AB 153028 (29)
1564	Wittenberg, Petrus Seitz	Carmen προπεμτικον Generoso ac Nobili Viro D. Caspari Horvat a Czipcz Pannonia Viteberga in Italiam profecturo	RMK III. 528	TBK	
1567	Wittenberg, Iohannes Crato	CARMEN ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΟΝ, ERUDITIONE ET PIETATE PRAESTANTISSIMIS VIRIS AC IUVENIBUS VVITEBERGA IN PATRIam redeuntibus	RMK III. 565	DRK	RMK 398
1568	Wittenberg, Iohannes Crato	Propemptika pietate, eruditione, virtute et humanitate Singulari Ornatissimmo Viro D. Iohanni O. Zikzai	RMK III.578.	DRK	RMK 400
1569	Wittenberg, Iohannes Crato	ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΟΝ ΙΝ ΔΙΣΣΕΣΣΟΜ ΟΡΝΑΤΙΣΣΙΜΟΡΟΜ ΙΟΥΕΝΟΜ Δ. ΙΟΗΑΝΝΕΣ ΒΕΡΕΓΖΑΖΙΙ, ΕΤ ΙΟΗΑΝΝΙΣ ΒΟΝΙΦΑΚΙΙ Δεβρεζιני	RMK III. 592.	DRK	RMK403
1569	Wittenberg Petrus Seitz	CARMEN PROPemptICON ERUDITIONE ET PIETATE ORNATISSIMO VIRO D. IOANNI VETESIO, DOMINO ET amico suo colendissimo Viteberga in Ungariam redeunti	RMK III. 594.	DRK	RMK401
1569	Wittenberg, Iohannes	ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΟΝ ΙΝΓΕΝΙΟ, ΕΡΟΔΙΤΙΟΝΕ ΕΤ ΜΟΡΟΜ ΗΟΝΕΣΤΑΤΕ	RMK III. 595.	DRK	RMK402

	Crato	DECORATO IUVENI DOMINO Iohanni Bonifacio Debrecino è Gymnasio Vuaradiensi Vitebergam proficiscenti, amico suo amicissimo			
1571	Leipzig, Iohannes Rhamba	Propemptikon reverendo Viro, eruditione et pietate ornato, Iohanni Iantschio lipschensi....	RMK III. 608.	OSzK	RMK III. 608 (cop)
1579	Tübingen, Georgius Gruppenbac hius	<i>Propemptica</i> IN DISCESSUM PIETATE, VIRTUTE ET eruditione ornatissimi D. Michaelis Senensis Schemniciensis Pannonii...	RMK III. 7420	HAB	A: 56.11 Poet. (13)
1579	Tübingen, Georgius Gruppenbac hius	<i>Propemptica</i> IN DISCESSUM PRAESTANTISSIMI IUVENIS, INGENII GLORIA, Doctrina Singulari & pietati aliisque insignium virtutum ornamentis excellentis, D. DAVIDIS SIGEMUNDI CASSOVIENSIS PANNONII...		HAB	A: 56.11 Poet. (12)
1580	Wittenberg, Clemens Schleich	ΠΡΟΠΕΜΤΙΚΑ IN ABITUM ET REDITUM GEORGII HELNERI CORONENSIS, TRANSYL. UNA cum responsione eiusdem ad quaestionem D. Andreae Perliti Quedelburgensis....	RMK III. 697.	OSzK	RMK III. 697.
1581	Wittenberg, Matthäus Welack	Propemptikon ad iuvenem pietate eruditaque doctrina praestantissimum Dn. Lazarum Fabricium Heczelensem amicum pura fide et amicitia sibi devinctum scriptum a Daniele Grechero Bistri. Transs.	RMK III. 709.	OSzK	RMK III. 709 (cop)
1584	Tübingen, Alexander Hockius	CARMEN PROPEMPTICON, IN DISCESSUM PIETATE INSIGNI, DOCTRINA <i>ELEGANTI, LECTISSIMIS</i> <i>Morum ornamentis,</i> <i>amplissimaque prudentiae</i> <i>laude ornatissimi viri D.</i> <i>ANDRAE SAROSII</i>	RMK III.734.	OSzK	RMK III. 734.
1586	Wittenberg, Simon Grönenberg	CARMINA PROPEMPTICA <i>in</i> <i>honorem</i> EXIMIA PIETATE, SINGULARI ERUDITIONE,	RMK III.753.	OSzK	RMK III. 753.

		MODESTIA, HUMANitate, omniumque virtutum dotibus ornatissimi viri D. JOHANNIS L. DANOCZI...			
1586	Wittenberg, Matthäus Welack	PROPEMPTICA PIO, HONESTO ET ERUDITO IUVENI HIEREMIAE SARTORIO A. ex inclyta Witebergensium Academia in patriam redeunti	RMK III.755.	OSzK	RMK III. 755.
1586	Wittenberg, Matthäus Welack	VOTA IN DISCESSUM, PIETATE, HUMANITATE atque doctrina ornati, Dn. DANIELIS MENSATORII Arvensis...	RMK III. 756.	OSzK	RMK III. 756.
1587	Wittenberg, Simon Grönenberg	ELEGIA προπεμτικη <i>in honorem</i> ERUDITA PIETATE, SINGULARI DOctrina ac laudata morum gravitate ornatissimi Viri, DN: IOHANNIS VARSANII...	RMK III.762.	TBK	C263; Bo – 22672 coll. 6 - Tq-1564 coll. 15/a
1587	Wittenberg, Simon Grönenberg	ELEGIAE PROPEMPTICAE <i>in honorem</i> ERUDITA PIETATE, SINGULARI DOctrina, ac laudata morum gravitate ornatissimi Viri, DN: IOHANNIS VARSANII...	RMK III.767.	TBK	E20; Bo-22672 coll. 6 – Tq-1564 coll. 15/a
1587	Wittenberg, Clemens Schleich	PROPEMPTICA IN DISCESSUM ERUDITIONE, VITA PROBATA, pietateque praestantis viri D. MATTHIAE B. Iulani...	RMK III. 770.	TBK	P192; Bo – 22672 coll 4. Collig cum L102.
1588	Wittenberg, Clemens Schleich	<i>PROPEMPTICA</i> HONORATISSIMO AC DISERTISS. VIRO, PRAEclaro ingenio, vera pietate, erudita doctrina, & morum integritate praestanti, Dn: Nicolao Tancko Debrecino...	RMK III.777.	TBK	Bo – 22672 coll 8. Collig cum L102
1588	Wittenberg, Zacharias Crato	Propemptikon in honorem eruditionis et morum laudibus ... viri Dn. Nicolai Boregetó Debreczini ... ex ... Vitebergensium Academia redeuntis	RMK III.778.	OSzK	RMK III. 778.
1588	Wittenberg, Clemens Schleich	<i>Propemptica</i> VIRO INTEGERRIMO ET POLITIORIS DOCTRINAE LAUDIBUS ORNATISSIMO, Dn., JOANNI	RMK III.779.	TBK	P195; Bo – 22672 coll 7. Collig. cum L102

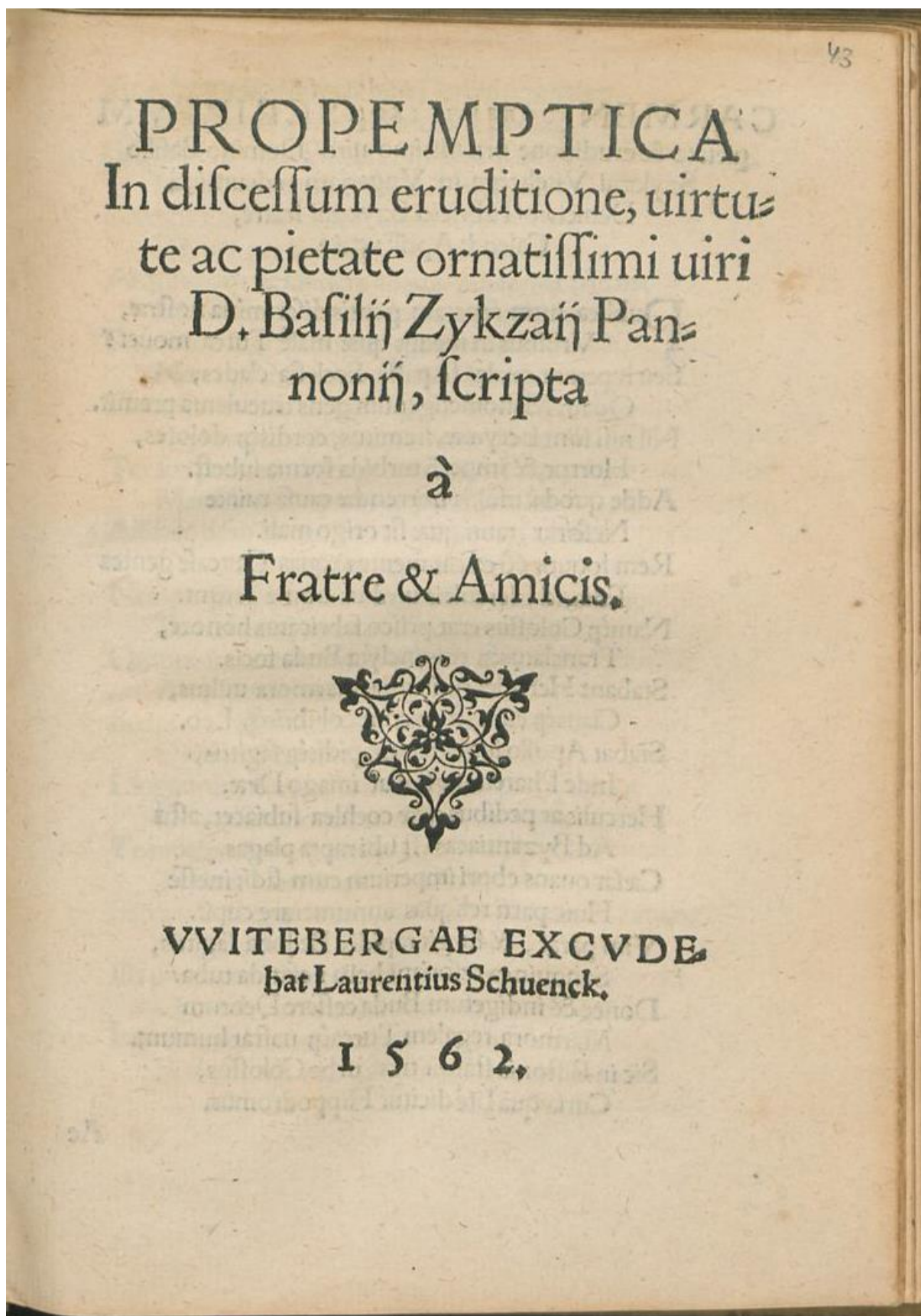
		<i>CZANADIO, Seniori Coetus Ungarici Vitebergae studiorum caussa collecti...</i>			
1588	Wittenberg, Matthäus Welack	ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΟΝ in discessum erudita pietate AC MORUM PROBATISSIMORUM PIA SUA VITATE PRAEstantis viri PETRI MARTIANI	RMK III.780.	OSzK	RMK III. 780.
1588	Wittenberg, per haeredes Iohannis Cratonis	ΠΡΟΣΕΥΤΙΚΟΝ IN HONOREM PIETATE, DOCTRINA, RELIQUISQUE VIRTUTUM GENERIBUS Ornatissimi Viri D. IOANNIS S. TOLNAEI	RMK III.781.	TBK	?
1589	Wittenberg, Simon Grönenberg	<i>PROPEMPTICA in discessum DOCTISSIMI VIRI, PIA Eruditione, Erudita Pietate, ac morum integritate praestantissimi, Domini DEMETRII F. EZLARINI...</i>	RMK III.795.	TBK	P190; Bo – 22672 coll 12. Collig cum L102
1589	Wittenberg, Per haeredes Clementis Schleichii	<i>PROPEMPTICA in discessum LIBERALIUM ARTIUM SCIENTIA, ORTHODOXA PIETATE, VITA probata, morumque integritate praestantissimi Viri, D. Stephani A Tholnensis...</i>	RMK III.796.	TBK	P191; Bo – 22672 coll 14. Collig cum L102
1589	Wittenberg, Matthäus Welack	<i>PROPEMPTICA IN DISCESSUM ORTHODOXAE PIETatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliarum virtutum laude praestantissimi Viri, Dn. ALEXANDRI R. Szamoskozii...</i>	RMK III.797.	TBK	P193; Bo – 22672 coll 13. Collig cum L102
1589	Wittenberg, Zacharias Crato	<i>PROPEMPTICA IN HONOREM NOBILISSIMI, PISSIMI, DOCTISSIMI AC RELIQUIS ANIMI dotibus ornatissimi iuvenis Dn. Sigismundi Peczi de Uyfalú ...</i>	RMK III.798.	TBK	P194; Bo – 22672 coll 10. Collig cum L102
1589	Wittenberg, Simon Grönenberg	ΠΡΟΠΕΜΠΤΙΚΑ ORNATISSIMO AEQUE AC DOCTISSIMO VIRO, SANCTAEQUE Pietatis, vitae item inculpatae Candidato, Dn. IOANNI GARAI Tholnensi...	RMK III.799.	TBK	P196; Bo – 22672 coll 11. Collig cum L102

1589	Wittenberg	<i>Eccloga ΠΡΟΠΕΜΤΙΚΗ in discessum, incliti ac generosi domini, Michaelis Forgach liberi Baronis in Gyemes</i>	-	TBK	
1589	Wittenberg, Matthäus Welack	PROPEMPTICA IN HONOREM SINGULARI ERUDITIONE ORNATI, STUDIIS THEOLOGICIS ET Philosophicis exculti.. Dn. BENEDICTI BYSSINI Teutolypchensis Pannonii...	RMK III. 7441.	HAB	A:51 Poet. (59)
1595	Wittenberg, Wilhelm Meissner	Propempticon in discessum pietate, eruditione reliquisque virtutum dotibus praestantissimi viri, domini Georgii Schmidelii Brisnensis Pannonii...	RMK III. 864 (a)	OSzK	RMK III. 864.a (cop)
1596	Wittenberg, Simon Grönenberg	Enkōmiastika propemptika cl arissimo...viro...Iacobo Gödemanno	RMK III. 892 (a)	OSzK	RMK III. 892.a
1597	Wittenberg, Wilhelm Meissner	EΥΦΗΜΙΑΙ ΠΙΕΤΑΤΙΣ ΕΤ VIRTUTUM ORNAMENTIS DECORO, INGENUARUMQUE DISCIPLINARUM ET LINGUARUM CUM ECCLESIAE TUM Reipublicae ultimissarum perquam perito Viro, D. NICOLAO ABRAHAMFFI Zolyomi Pannonio...	RMK III. 906.	OSzK	RMK III. 906.
1602	Wittenberg, Typis Cratonis	EΥΦΗΜΙΑΙ QUAS <i>iuveni, ut nobilitatis dotibus eximio, sic literarum cognitione exculto,</i> Dn. STEPHANO KEGELIO POSONIENSI Pannonio, ex augusto Gorlicensium gymnasio abeunti...	RMK III. 995.	OSzK	App. H. 1962.

Függelék 4.

Propemptica in discessum eruditione, uirtute ac pietate ornatissimi uiri D. Basili Zyckzai Pannonii scripta a Fratres et Amicis, Wittenber, 1562.

Az Unirversität- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt digitalizált példányának közlése (VD16)

CARMEN ΠΡΟΠΗΤΙΚΟΝ SCRIPTVM

pietate & eruditione ornatissimo uiro, Domino Basilio
Szykzai Viteberga in Vngariam redeunti, à
Demetrio Fabricio Szykzai fratre,
Calend: April: 1562.

Publica num repetam gentis discrimina nostræ,
Urbibus in medijs quæ malè Turca mouet?
Seu repetam quales sit passa Ecclesia clades,
Quam Mahometigenùm gentis truculenta premit.
Nil nisi sunt lacrymæ, fremitus, cordisq; dolores,
Horror, & imperij turbida forma subest.
Adde quod à multis horrendæ causa ruinæ
Nescitur, tanti quæ sit origo mali.
Rem loquor (ô cæcas mentes) quas Caucaſe gentes
Edis, id Herculeis uiribus omne ferunt.
Namq; Colossus erat prisco fabricatus honore,
Translatusq; tuis inclyta Buda focis.
Stabant Herculei rutilantia marmora uultus,
Clauaq; cum scuto cum colubrisq; Leo.
Stabat Apollo sua cithara, rapidisq; sagittis,
Inde Pharetrata stabat imago Deæ.
Herculis at pedibus quæ cochlea subiacet, astu
Ad Byzantiacas est ubi rapta plagas.
Cæsar ouans ebori imperium cum fidit inesse
Huic parti reliquas annumerare cupit.
Vim parat, & surgit rapidis Bellona sagittis,
Sanguinea resonant bella nefanda tuba.
Donec & indigetum Buda cessere Deorum
Marmora, regalem Turcaq; uastat humum.
Sic in Bistonía statuit tres, urbe Colossos,
Curia qua latè dicitur Hippodromus.

Ac

Ac referunt hodie malè non sperare tyrannum,
Has statuas donec continuïsse potest.
Sed nihil Alcidaë, Phæbi, raptusue Dianæ
Interitum regno contulit Vngarico.
Peccatis Deus in cædes & damna solutus
Est, quæ per liquidos increpuere polos.
Atq; utinam sic tandem aliquis præsumat oliuam
Paciferam, in melius cedat ut iste status.
Pharsalicæ fugiant pugnaë, ruat æmulus omnis,
Non ope de Domini quod dubitetur erit.
Hanc frater dilectè paras accedere terram,
Qui me penè mihi carior esse potes.
Ter sua percurrit splendentia sidera Titan,
Mensibus & septem cœpit adesse suis.
Albiaco dum littore agis cingente, quod olim
Orbi terrarum iura uerenda dedit.
Nempe quidem nunc dulce fuit te tempore tanto
Tam crudis patriæ posse carere malis.
Quippe inter citharas, Musarumq; ocia dudum
Amplexusq; chori uiuis Apollinei.
Scripta soles lustrare uigil cœlestia lector
Quicquid & historici continuere libri.
Linguarum tibi pressa trium stat copia, quarum
Gratia suauiloquis manat ab ore sonis.
Te repetit patriæ splendor, generosaq; pubes
Te duce iam tempus ponere in arte cupit,
Sacra uia est equidem quam captas, sed tamen omnes
Cogêris morsus frater adire feros,
Illa potens nisi sit pax pulso structa duello,
Quæ solet insignes reddere ab arte uiros.
Irus abis, sed enim exulta celebraberis arte,
Si modo ciuitias postposuisse placet.

A ij

Vade

Vade prius caro iungens tua brachia fratri.
 Tu peregrinari quo remorante paras.
 Certè fratris amor consanguinitate iugali
 Et quæcunq; manet, carior ante fuit.
 Cædendis natis simul Intapherne marito,
 Vxor ut est uni iussa abolere necem.
 Eligit à magno fratrem retinere Dario
 Quod non ut reliquos hunc reperire potest.
 Sic ego qui decimo iunctus tibi milito mense
 Dum colo Leucoreæ sancta Lycæa scholæ.
 Luminibus lacrymas uix possum inhibere fluentes,
 Quod uultu cogor iam caruisse tuo.
 Hos tamen inuito si possum pectore fletus
 Suspendo, patrijs tecq; remitto focis.
 Namq; tui maior reditus est causa, mearum
 Quam rerum possis longius esse comes.
 Te pater expectat senio confectus, opemq;
 Expectat, patrias te releuante uices.
 Hunc pete, quodq; potes precium conferto paterni
 Officij, docilis dat tibi quale labor.
 Scimus amore genas nati maduisse seniles,
 Te uiso patrias & tremuisse manus.
 Qualiter aspectu Iacob recreate Iosephi
 Optasti, facilem mortis adire uiam.
 Præterea quia magna tibi compescere frano
 Est opus, ad sacræ stas ut ouile Scholæ.
 Te iuuat excelsi fabricator & arbiter orbis,
 Doctrinæ ut iacias semina culta sacræ.
 Ne pereant, sed quisq; tui laudata talenti
 Fænorâ composito sic benè corde ferat.
 Sic quoq; coelestes poteris spectare triumphos,
 Cum mundum sparsum colliget ipse Deus.

Ne

Ne mora nunc retrahat, facili discedito gressu,
Atq; uiatori sit comes ipse DEVS.

ALIVD, SCRIPTVM AB EODEM,
Generoso iuueni, D. Andrea Magochi, antiqua
Nobilitate & uirtute praestanti, eodemq;
itinere redeunti.

ERgone fraternis tandem reuocabere iussis,
Stemmatis Andrea magna Corona tui?
Certè si uestræ longæuus originis autor,
Carminè deberet nomen habere bono.
Nomina, resq; pari poterunt consistere laude,
Quod nullum primi cesset honoris opus.
Tu patriam renouas insigni nomine laudem,
Dum uirtute tuum tollis ad astra caput.
Moribus integris regni caput & genus ornas,
Regia quod dudum curia concelebrat.
Cura tibi uerum fuit internoscere Christum,
Litterulis patriam sicq; iuuare bonis.
Sed nimium quàm tu multis felicior esse
Diceris, in uitæ conditione tuæ.
Hauisti magni qui dulcia uerba Philippi
Aeterno quod tu pectore condis opus.
Ornamenta feres patriæ, nomenq; perenne,
Dum retines clarum Nobilitate decus.
Certè est Nobilitas felix, comes est ubi uirtus,
Hancultrò omnis honor uestit, & omne decus.
Hanc ambit placidè spectabilis undiq; cultus,
Obfirmant famæ munera digna bonæ.
A dextris illam Musæ, partemq; sinistram,
Doctrinæ cingunt clara trophæa piæ,
A iij

Hinc

Huic etiam pietas sacra certis passibus anteit,
 Et nitido rectum lumine monstrat iter.
 Communit gressus, regit, & uestigia firmat,
 Per loca nec patitur lubrica ferre pedem.
 Non errare sinit plantas, quia dogmate fulcit
 Aethereo, totos sustinet atque gradus.
 Cimmericum seu carpat iter terrentibus umbris,
 Inuia seu Syrtis trans uada latus eat.
 Siue Noti rabiem tristes Hyadasue pererret,
 Corpora seu tumidi cernat aquosa freti.
 Non casus uel oberrantes in flumine fluctus,
 Non formidat iners saua pericla tamen.
 Sed spe certus abit, gressus peragiturque secundos,
 Innixus uerbis, mente, fideque Dei.
 Semiferi ergo procul Centauri cedite passim,
 Et Lapithae, quibus est nullus in orbe DEVS.
 Et quibus aut pietas, Musarum sacraque sedes
 Fecerunt ullam uel bona iura fidem.
 Dextera sed Deus est illis iaculumque retortum,
 Dum leges contra pactaque iusta fremunt.
 Iura, bonos uiolant mores, & scripta, piosque
 Fraude, dolo, coetus coedibus atque premunt.
 Tu uero Comes o ueterum de sanguine crete
 Heroum, gentis nobile stemma ferens.
 Disce sacras Musas & Martia pro grege Christi
 Praelia, cum studio religionis age.
 Inuictumque animum non dura pericula frangant,
 Exitium praesens, monstra nec ipse time.
 Sed nixus stabili pergas uirtute fideque,
 Cuncta acriter Christo sic Duce bella feres.
 Te geminis mater generosa redintegrat ulnis,
 Cum datur huic uultus cernere posse tuos.

Sic

Sic alij Comites fratres castæq; sorores,
 Excipient reditum quo decet ore tuum,
 Insuper & mitis præbebit signa fauoris,
 Arx in Carpathijs condita Torna iugis.
 Solut ubi Zephyris sanus spirantibus aër,
 Quæ cruciat corpus durius ense, luem.
 Nunc Deus incolumem patrio te limite sistat,
 Ut reducem excipiat patria terra suum.

PRECATIO.

ὦ πάτερ, οὐρανόισι ἐψώμασιν ἔξοχ' ἔδωκ' ἔδωκ'
 ὅς γε βοηθεῖς γῆ' εὐρέϊ καὶ πελάγει.
 οὐ φοβέουσι βίῳ πάντες, δάναμιρ τε μεγίστω
 ὅς καὶ πάντα βλέπεις καὶ τὸ δίκαιον ἐρᾷς.
 οὐδ' εἰς ἐν μορφοποιῶν ἀνὴρ ναῦ ὅσι βροτοῖσιν,
 οὐ δόλω' ἔξωκ' ὄψαπατᾶρ σε κακῶς.
 εἰ γ' ἀβλαβῆς μόν' εἶς, ἐν ῥήμασιν ἠδὲ δίκαι' εἶς,
 ἠδὲ ἀνεγκλήτου ἄιματ' ἐκδικ' εἶς,
 εἰ ἐρρωεῖου ἵχωρ σε καλοῦντ' Ἀθήλων
 οὐατὰ ἔγναμψεν ταῖς φρεσὶ δημοῦκά.
 τίπτε σὺ εἰς χαλεπῶν ἔτι οὐδὲρ ἐγείρεις ὄργων
 καὶ δάνασαι πάχερ χέρματα ἀντί σιδήρης
 εἰδού' ἀποσαθρόντες πολμηρῶς γε τύραννοι
 ἀρνύσουσι δίκῳ δέσφατον ἠδὲ τὸ πᾶρ.
 νῦν δ' ἀναμαρτήτους ψυχᾶς καὶ αἰμ' ἀλεγεινῶν,
 πάντα βλέπεις ἐχθροῖς καὶ συγχοῖς δίδομ' ἔσθ.
 ταῦτα βλέπων γλυκροῖς καλοῦν' ἀσὶ λάμβανε κλαῦθμον
 ὅμ σοι ἠμυθωνῶν χρισσοειδὴς ἔχει.
 ὡς δὲ σκύτρωπας νόσθιμ' θανάτοιο τυράννου
 οὐκ ἔξωκ' ἄδ' ἄ κοινὰ μέλαθρα ἴκεν.
 οὕτως νῦν γίσιαις ὦρ' ἄξιοί εἰσι φέρουσι,
 οἷς δοκέειγε φόνον χεῖρα μιανέμενα.

AD DO

Ad Doctissimum uirum, pie-
TATE AC VIRTUTE PRAESTAN-

tem D. Basilium Zykzai in patriam redeuntem

Matthæi Huzthij Carmen

προσμνηστικόν.

ERgò paras abítum donis à Pallade sumptis,
Vnde fluit linguæ Regula culta tuæ:
Munera doctrinæ coelestis adeptus abibis
Hinc, ubi Thespiadum candida turba uiget?
Docte uir, & nostræ laus, gloria prima, Cateruæ,
Nec cadat in sensus ista fauilla tuos.
Sic aufers Triplicis donaria dulcía Flammæ,
Quæ cum prole patris regna parentis habet.
Sic nos eloquij orbabis dulcedine, nobis
Sic fiet posthac magna ruina nimis.
Tolle uoluntatem, si fas mutato statutum,
Restitues animi gaudia tota mei.
Ne propera, tenfos paulùm compone rudentes,
Neue uelis turbam deseruisse tuam.
Terra fatís cum sit foecunda, nec obruta bellis,
Inter nos solito perge manere modo.
Huc flectant etiam consortia grata docentum,
Qui, quàm non ficto sint in amore, patet.
Rara fames est híc, petulantia rara, Sorores
Rarò deuictæ penè sopore iacent.
Híc poteris clades nullas sentire Getarum,
Queis humus Vngariæ foedificata scatet.
Híc poteris Christo tutus magnalia summo,
Pangere concentu conueniente lyræ.
Nos quoq; melliflua moderari ritè loquela,
Quæ tibi Sydereæ cessit ab arce, potes.

Certus

Certus erit sermo, memores in secula cernes,
 Vsq; reget Genitor claustra nouena throni.
 Viuit adhuc Virtus solidæ probitatis amator,
 Et cum Peucero lingua diserta Petri.
 His iunctus varijs consumito tempora rebus,
 Quam linquas nostræ trita theatra Scholæ.
 Ex his Pangæa qui sunt in ualle leones
 Scibis, & Hesperijs abdita monstra iugis.
 Scibis in Europæ populum prius acria bella,
 Quæ dederit luctum gens paritura grauem.
 Qualibus audaces superatis fortiter olim
 Hostibus, exuuias diripuere, Scythæ.
 Cætera si memorem simili ratione notanda,
 Plurima uerba tibi quotidiana ferent.
 Ut Tanais, Nilus, Rheniûe fluentia uel Istri,
 Vnde uehant liquidas præproperanter aquas,
 Sirius, aut Veneris fulgens super æthera sidus,
 Quo sibi perpetuum deligat orbe locum.
 Si uiuat esse potest in labris peruigil Argus,
 Sic Gorgon, Colchus, Lerna, Medusa ferox.
 Haud aliter Cyprus, Babylon, Aegyptus, Athenæ,
 Et cum Chaldaïs clara Corinthus agris.
 Quin magis & nostri Regum diademate Regni,
 Ad tua non temerè uerba uenire queunt.
 Addo quod est licitum, uoluas ea scripta licebit,
 Quæ docti quondam composuere uiri.
 Siue tibi Logicæ monumenta sacrata reuoluas,
 Siue Poli cyclos quæ docuere, legas.
 Non erit occultè per quem lædaris, inepta,
 Degustans capti scommata consilij,
 Omnia quandoquidem scitu dignissima quando,
 Emenfus salua dexteritate scias.

B Vix

Vix ego contemplor talem superesse petulcum,
Qui rigidè palmam furrìpuisse uelit.

At minus atq; minus, Basili celeberrime, possum
Quantumuis studeam detinuisse ratem?
Nec mouet istius collatio sancta Cohortis,
Quæ te ceu patrem deuenerata suum?
Cogere non nostrum est, potius parere necesse est,
Insuper ingenio linquere cuncta tuo.
Tu solus siquidem longè præstantior, ipsum
Quod fecisse decet uatis ad instar habes.
Sît uelut exoptas, & ut intima pectora seruant,
Forsthan id patrij fata tulere soli.
Forsthan oppressis aliquam Reperator ad urbem
Christicolis per te thura adolenda dabit.
Vanaq; Paparum commenta, realibus ausis
Roboris infirmi, diminuisse iubet.
Pectora nostra scio gemitu caruisse diurno
Quam nequeant, reditus dum meminisse queunt.
Tu tamen hoc pacto si stat sententia, gressus
Orditor, patriæ limen adusq; tuæ.
Qua ratione tuus porrò desiderat ardor,
Exulta trepidi prosperitate Patris.
Nec non Francisci recolenda sorte Mohini,
Cuius in alloquio nil nisi Candor inest.
Hinc Paulo celebri, Thurinæ stirpis honori,
Voce serenantem sæpe precare diem.
Cumq; sit inculti exantlanda Colonia Regni,
Cuius in imperio scepra Polonus habet.
Numine diuino fultus patienter & illum
Ac in pace Dei trahice lætus agrum.

Nulla

Nulla dolenda ferat faxit Sator optimus aui,
 Semita, Sphynge uis ipse careto tuis.
 Carpathus in spisso quocunq; latrone recessu
 Caligo uisus eius obumbret, hiat.
 Atq; uolente Deo tandem tua rura uideto
 Quæ per pestiferos fat lacerata Duces,
 Hic Patris, aeterni, Soboles sanctissima, secli,
 Det tibi pro officijs commoda multa tuis.
 Ac quibus aduersus coetum sine fine fuisti
 Seruitijs, eadem diua propago notet.
 Incolumem longos clemensq; referuet in annos,
 Ut possis seruis utilis esse suis.

B ij Ad eundem

Ad eundem D. Basilium Zyk-
ZAI VIRVM PIETATE ET ERVDITL

one præstantem, Carmen aliud προσημνητικόν, scriptum à
Valentino Hellenico Zykzai, εις μνημόσωρον sui
erga illum studij ac amoris.

Πάντ' ἀπέδωκε κακοῖς ζωὴν ἄνδρασι μείνω
πράγματα, ἢ δὲ τύχη ἐν βίῳ ἐπλετο μείζων
ἢ ἀγαθῶν: ἤν παχέμεναι κακὰ πολλὰ δικάους.
Σκῆπτρα ἔχουσι κακοὶ, πλοῦτους, ἀγλαὰς βασιλείας,
Ἀκροπόλεις μεγάλας, δάματα, σύμμεκτρα ἀρετῆς
καρπὸν, αἰεὶ δ' οἴνοιο πίθους ἅμα ἠδὲ πότιο.
Ἄλλ' οὐκ ἀθανάτιω σοφίῃ ἴσασιν ἐλέσθαι,
ἠδὲ μόνῃ σφᾶς πῆλε ἀλένεται, οὐδέ τ' ὀφέλλαι
καὶ μάλλον κρυδίας ἐδλῶν βόλοιο ἐπέσθαι,
τοῖσι καὶ αὐτομάτῃ πέφυκε δειξάσθαι ἑαυτῶ.
λεφαρῶν ἀδίκους ἐφάνη ἐλθεῖν δικάοις.
οὔτε ἄνδρ' ἀμαρτῶν, καὶ μὲν γὰρ τὸς τε δαμάσθαι,
Ἄλγεα μυρία πρὶν ἐπὶ βυλομυλοῖσι ἕσθαι
Ἄλλ' οὐκ ἀθανάτιω σοφίῃ ἴσασιν ἐλέσθαι,
ἠδὲ μόνῃ σφᾶς πῆλε ἀλένεται, οὐδέ τ' ὀφέλλαι
καὶ μάλλον κρυδίας ἐδλῶν βόλοιο ἐπέσθαι,
τοῖσι καὶ αὐτομάτῃ πέφυκε δειξάσθαι ἑαυτῶ.
λεφαρῶν ἀδίκους ἐφάνη ἐλθεῖν δικάοις.
οὔτε ἄνδρ' ἀμαρτῶν, καὶ μὲν γὰρ τὸς τε δαμάσθαι,
Ἄλγεα μυρία πρὶν ἐπὶ βυλομυλοῖσι ἕσθαι

Ἀργαλιεύ

Αργαλέον μὴ πώποτε γῆρ τέχνη πολέμοιο
ἴσα τέθνηλ ὤρη, βροτολογίου μῦσαι Ἄρηα
ἔχθαίρουσιν, ἐπι τάων μέγα πῆμα τέτυκτο.
καὶ σοι ὦ ἡμετέρῳ ἄνορ κεχαρισμένη θυμῷ,
ταῦτα μέμνητε ἀείνυκτας τε καὶ ἡματα πάντα
τόωομα ὡσεὶ θεῶ κλείων τῶ ἀϊερῶντων
καὶ ἔῳ ἀμα ἡν λαῶν πισῶν μέγ ὄνειαρ ἔσειθα,
εἴνεκα τῶ, σοείης πολλῶν μάλ ἐέλδαι ὄλωρ
κτῆμα, τὰ τῶ κόσμῳ ἄλλοις καλὰ μὴ καλὰ λείπων,
ἀλλ ὅτε παννονικῶ θέρῳ πέρθοισιν Ἄρηι
αἰμάδομοι γαῖαν τῶρκοι θεοχριστόμαχοί τε,
ἔξέφυγον μῦσαι πάντες τάχα ἀρῆέπειαι
λείψασα ὕδωρ ἴσσυ ἄλαθε προρέοντων.
ταῖς ἀπῆ μου πατρίδων θυμὸς ἔεπεισθαι ἀνώγει,
ρηϊδίως πάσας ἀλέγοντα ὀδοῖο μορμίνας.
πολλὰ γῆρ ἀνθρώποισιν ὀδοιπορῆ κακὰ τίκτα
τὰ κραδίη ἐλθῶρ σε ἀγλύορι ἴει φέρεσκες,
εἰσόκε λυκορῖδων κατὰ σφᾶς κλυτὸν ἄστυ γε τέτρως.
ἐνθάδε καὶ καὶ μετέπειτ ἠθέε μνύων βασίλει
ἠκαστος θεῖος μέγαλοιο μελάγχθων ἄυδῆς
τῶρ δ᾽ διδάσκοντων καιμῆλι ἐπὶ φρεσὶ θῆκας.
ἀλλ ὅτε μοῖρα κακῆ ὀσιωτάτης ἀνδρὸς ἀφῆλε
θυμὸν ἀπῆ μελέων, ὅς πρὸς θεὸν εἰλήλυθε,
ἄλλων ἠκαστος ἀνδρῶν μελιπδέα μῦθον
λυκορῖδῶν ἐν σοείη πεπνυμνῶν πολλὰ λεγόντων.
μυρὶ ἄφαρ γέωσας τ᾽ ἔξ οὔ δ᾽ ἔνθα ἔμεινας,
ἄλγαι, καὶ λιμὸν, δίψαν, νόσον, πηνίλω τε
ἐν φρεσὶ τῶ ὀπιθῶν καρπῶ μεμνημνῶν ἀϊερῶν
εἶπασε νοσήσωρ ἐς πατρίδα γαῖαν ἰκάνοις.
αὐτὰρ ἐπεὶ τῶαυτα μογῆς τελέμνῶν ἦτορ

τρεῖς ἤδη ἔποιησε ποριπλομήτους ἐνὶ αὐτῆς
 ἡέλιος φαέθωρ τάχα τόνδε τέταρτον ἐνείκοι.
 τῶνδεκα ἐν ἔρεπεται τοι νῶν φίλον ἦτορ ἀπιλθέει,
 οὔτ' ἐνταυθοῖ ἔα σε πάτρης οὐλὴν παραμῆναι,
 ἀλλὰ ποθὺν ἔμβαλλε νέλω τοι σὸν ἠΐθι θυμόν,
 καὶ δηρόν γαῖων πατρικῶν ἱμεῖρε' ἰδέσθαι,
 τὸς τε φίλους πάντας, μάλ' ἄτάρ γείρωτα τοκῆα,
 οὗ δὴδ' ἀντὶ σέθεν ἀπέοντο δαίεται ἦτορ.
 αἰεὶ πονσόμηνος ἄνθρωπος σῆ' αἴκην ἀκρόσῃ
 οἴκαδε δ' αὖ νοσησέμεναι πάρος δ' ὀππότεν ἦλθεις,
 ἡδέα χροσὶ λάβῃ ἴμ' ἀπ' θρεπτήρια τέκνα.
 τῶν ἐυφρέων ἑτάρους φίλως τε γονῆας,
 οἱ μέγα τοι πάντες τάχα κέρ κεχαροῖατο θυμῶ.
 αὐτὰρ σῆο ποθὴ μοῦνον καταλείπεται ἄμμιν
 οὐ γὰρ σὸ ποτε λησόμεθα, ἐπεὶ ἴμερος ἡμᾶς
 αἴψα ἴκη θυμῶ πρὸ μὲν σέθεν ἐντ' ἄρ' ὀρῶμεν
 οὐκ ἔμεν ἐν μέσῳ ἡμῶν σμικρῆς σε ἀγῶρης,
 ἴος πάρος ἡοδα κ' ἔδως ἡμῖν χαρίεσσαν ἀμοιβῶν.
 αὐτὰρ ἔμοιγε μάλισ' ἀπεὼρ λύγρ' ἄλγε' ἔθηκας,
 ὅτ' ὁμόθεν γίνατο πόλις μία ἡμέας ἀμφω
 τῶνδεκα βυλοῖμιν, εἰ δ' ἄν μοι ἔνθα φανεῖνε.
 τίπτε δὲ ταῦτα λέγω ἀρρητὰ ἢ τ' ἀχάριστα;
 καὶ ἴθι ὡς τε σὸ λείπεις μέγα λελείδ' ὕδως
 πείρατα πῆς πατρίδος γαῖης οὕτως γε τυχήσῃς,
 αἴψα τελευτάμεν τε πόνους, καλεπᾶς τε μορῖμνας.
 αὐτὰρ ἔπειτα θεὸς δῶν ἵνα ὄλβιος εὖρης
 ζῶντα φίλον πατέρ' ἡδὴ ἔοντ' ἐν γῆρα οὐδ' ὄφρα
 τὸς τ' ἄλλους μετόπισθεν ὄσους, οὐλέσκεις ἑταίρους
 ὧς δ' ἐπὶ πράγματα πάντα σῆο πρόσφρων τελέσειας,
αἴψ'

Αἴψ' ἀπανύθησιν ἰὼν πρὸς δώματα πατρὸς ἑμοῖο
 εἰδέμεν ὅσα κέρ' αὐτὸς ἐβόλετο πάντ' ἀγόρευσορ,
 κ' αὐτὰ τέκνον ἐοῖο ἔμ' ἔρ' φράζο μύθη.
 ὅστις δὲ διδασκαλίας παῖδ' ὄρω τε νέωρ τε
 ἄρχο, πρὸς τε κλέ' ποίει θεῶν οὐρανίων'.
 ἦε θεῶν ἀγαπητὲ, πατρὸς τ' εἰκὼν τε λόγ' τε,
 τόσ' ἦδη λαῶν κατὰ πανε παιδίματα σέο,
 παννονικῆς τ' ἔλασον τέρκας ἀπ' γῆς κακοτύχους,
 οἵτινες ἄσια χρισοσεβῶν καὶ σώματ' ἔλουσι.
 τόσ' ὡμα ὡσε σὲ ἄνθρωποι, αἶδε γυναικὲς αἰοῖδ' εἰρ,
 ἦδ' εἰ θεῶν γυνῶσι πρὸς πλείονας ἀνδρας ἵκηται.
 Σὼρ δ' ἡβῶσι μόνον λαῶν παῖδες σε φιλοῦντες
 πολλάκις οὐς τέρκοι κακόχρητοι ἐλώρια τῶν ξαν.
 καὶ διδάχων αὐτοὺς ὀλοόφρονα σφῶν ἐδίδαξαν,
 σώματα οὐ μόνον, ψυχὰν ἅμα δὲ φθείρουσι
 χριστὸν χριστιανῶν τ' ὄνομα ἱέμενοι ὀλέεσθαι.
 δός τε καλοὺς ἡμῖν ἀγορητὰς, ποιμνίας ἢ
 οἱ μᾶλα ὀρθοτομῶν σε ῥήματα ἴσα δῶσαντο.
 ἀνέρα τὸν ἢ εἰλω ἐς πατρίδα γαῖαν ὀδήγαι.

PRECATIO BASILII ZYKZAI
 Viteberga in patriam redeuntis pro salute
 Pannoniæ.

φείδεο χριστὸν ἀναξ ποτὲ φείδεο τλήμουσιν ἔθνοισι
 παννονίης μογορῆς, πάλαι ἄλγεια πολλὰ παθούσης.
 ἦδη ὀργιζέμεθα τε λελησμενῶσιν ἔμμεναι ἄρχο,
 ἀλλ' ἐλεημοσύνης προσόλθια δῶρα παρέχεο.
 χρισοσεβῶν θεὸς ἦπιε μὴ ἐπιλήθεο πάντη,

πάσας τ'

πάσας ἡ ἀμπλακίας παρατηρεῖν μέτρον ἐπίσω.
πάντα γὰρ οὐ φορέει δώαται βροτὸς αἴσυλα ἔργα.
ἄξιοι ἢ πελομοῦ κακὰ πάχειν μείζονα κείνοις.
τοῖσι δὲ δὴ δεικνύει ἀλγέων ἀχθεσι δαμέντες.
ἀλλὰ σὺ, ὦ θεὸς, οὐδὲ ἀμαρτὰς εἶνεκα πολλῆς.
σὺν ἑαυτοῦ χολώσασθαι κραδίῳ μέμνησο πρᾶσίῳ.
ἀνὰ ἀνὰ βολῆν θελεῖ ἡμῖν σωτὴρ ἄριστος.
ἴληθ' ὅτι ἀμαρτὰς ἡμῖν ἀμειψαλίφει.
τοῦνεκα οὐνόματι μεγακυδέει εισδέχεσθαι εὐχίῳ
ἡμιτέρῳ, γε πεπόνθαμεν ἄλγεια ἄχετα ἡμῖν,
τῆροι ἀνδροφόνου, μυαρώτατον, ἔθνη ἄπιστον.
δὴ δὴ παννονίῳ πολυάθλιον ἐκπέρθουσι.
ἄλγεια παντόδαπα πλὴν μὴ ἀμειψάλλοντες.
τόνομά σου ὄσιον ἔργον ἐρεθίζει ἀλίτρω.
ἀργαλέως δὲ ἰσχυρῶν ἀγέλιω χριστοῖο ἰδιώκει.
ἡδὴ πῆματα τόσα τε σείεται ἴσον ὄμιλον.
χρισσοσέβων ὡς κῆμα καὶ καταδύεται ἡμᾶς.
ἀλλὰ σὰς ποτὲ ἡμᾶς ὦ θεὸς ὠκὺ ἀρήξω.
χρὺς τῆρας κακοχάρτους ἡδὲ ἀγάσων ἔγκυτον.
αὐτῶν, καὶ καμάτων ἀνάπανσιν πατρίδι δώσοις.
ἀχνημλὴν βίον ἵνα ὀφέπῃ ἰσχυρὸν ἔξοι,
οὕτως καὶ ἡμεῖς σε δεικνύμεσιν ἐν ὕμνοις.
μέλφομεν, εἰς σε πόνων ἀνάφυξιν μοῦνον ἔχοντες.

τέλθ.

Irodalomjegyzék

- ÁCS 2008 – ÁCS Pál, *A késő reneszánsz meglazult pillérei: sztoicizmus és manierizmus az irodalomban* = MIKÓ-VERŐ 2008, 36-50.
- ADAMS 1979 – J.W.L. ADAMS, *Scottish Neo-Latin Poetry* = TUYMAN-KUIPER-KESSLER-FINK 1979, 1-10.
- AGRICOLA 1560 – Georg AGRICOLA, *Itinerarium Beatissimae Virginis Mariae, Quando cum Puero Iesu, saevitiem Herodis metuens, fugit in Aegyptum. Hactenus per tot secula, nempe post Christum natum, a nemine tentatum neque descriptum*, Ingolstadt, 1560.
- AJKAY-BAJÁKI 2013 – *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kiadó, 2013.
- ALEWYN 1965 – *Deutsche Barockforschung. Dokumentation einer Epoche* (Neue wissenschaftliche Bibliothek 7), hrsg. Richard ALEWYN, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1965.
- ALMÁSI 2009 – ALMÁSI Gábor, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531-1584), Andreas Dudith (1533-1589) and the republic of letters in East Central Europe* (Brill's Studies in Intellectual History), Leiden, Brill, 2009.
- Allgemeine Deutsche Biographie*, hrsg. Historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften, München-Leipzig, Duncker & Humblot, 1875-1912.
- ANDERS-KLÖKER 2000 - *Göttin Gelegenheit. Das Personalschrifttums Projekt der Forschungsstelle >Literatur der Frühen Neuzeit < der Universität Osnabrück* (Kleine Schriften des Instituts der Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit 3), hrsg. Stefan ANDERS, Martin KLÖKER, Osnabrück, Universitätverlag Rasch, 2000.
- APPONYI 2004 – APPONYI Sándor, *Hungarica: Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, közreadja az Országos Széchényi Könyvtár, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2004.
- ARISZTOTELÉSZ 1997 – ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, ford. SZABÓ Miklós, gond., jegyz., SIMON Endre, Bp., Európa, 1997.
- ASZTALOS 1928 – ASZTALOS Miklós, *A wittenbergi egyetemi könyvtár Wittenbergben maradt részének magyar könyvállománya*, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, XII., 1928, 123-185.
- ASZTALOS 1930 – ASZTALOS Miklós, *Magyar diákok előadásáról szóló rektori hirdetmények Wittenbergből (1652-1656)*, Magyar Könyvszemle, 1930, 129-136.
- ASZTALOS 1931 – ASZTALOS Miklós, *A Wittenbergi Egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601-1812* (Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Wittenberger Universität 1601-1812). Különnyomat a „Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár” XVI. Kötetéből, Sárkány Nyomda Részvénytársaság, Bp., 1931.

- ÁGOSTON 1982 – SZENT ÁGOSTON, *Vallomások*, ford. VÁROSI István, utószó REDL Károly, Bp., Gondolat, 1982.
- BABEL 2004 – *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäisches Kultur vom 14. Bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen Historischen Institut Paris 2000*, hrsg. Rainer BABEL, Ostfildern, Thornbecke, 2004.
- BALÁZS 1973 – BALÁZS László, *Laskai Csókás Péter „De homine” című művének előszavából* = BARTHA 1973, 1005-1022.
- BALÁZS-MONOK 1987 – BALÁZS Mihály-MONOK István, *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről)* = R. VÁRKONYI-SZÉKELY 1987, 249-262.
- BALÁZS-MONOK-VARGA 1990 – BALÁZS Mihály, MONOK István, VARGA András, *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból*, ford. TAR Ibolya = MONOK-PETNEKI, 1990, 37-101.
- BALÁZS-GÁBOR 2007 - *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban* (Egyetemi Füzetek 3), szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007.
- BALÁZS 2013 – BALÁZS Mihály, *Forgách Mihály és Béza levélváltása* = AJKAY-BAJÁKI 2013, 25-30.
- BÁN 1971 – BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században* (Irodalomtörténeti Füzetek 72), Bp., Akadémiai, 1971.
- BÁN 1997a – BÁN Imre, *Költők, eszmék, korszakok* (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarum 11), szerk., vál., BITSKEY István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997.
- BÁN 1997b – BÁN Imre, *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája* = BÁN 1997a, 23-45.
- BÁNYAI 2001 – BÁNYAI Réka, *Baranyai Decsi Csimor János művei a Teleki-tékában*, Erdélyi Múzeum, 2001,
Baranyai Decsi Csimor János Emlékezete (Erdélyi Tudományos Füzetek 235), Erdélyi Múzeum, 2001/3-4.
- BARANYAI DECSI 1587 – BARANYAI DECSI JÁNOS, *Hodoeporicon itineris Transylvanici, Moldavici, Russici, Cassubii, Masovici, Prussici, Borussici, Pomerani, Marchici, et Saxonic, exantlati 1587 a generoso etc... domino Francisco Banfi Losoncio ad... dominum Wolphangum Banfi Losoncium Parentem... scriptum per Johannem Cz. Deczium*, Wittenberg, 1587.
- BARANYAI DECSI 1589 – BARANYAI DECSI JÁNOS, *Aliud = Propemptica in discessum doctissimi viri, pia eruditione, erudita pietate, ac morum integritate praestantissimi, Domini Demetrii Ezlarini, post felicem studiorum prefectum, in Patriam Hungariam redeuntis*

Calend. Spetemberis, Anno Domini 1589, scripta ab amicis et popularibus, amoris et benevolentiae ergo, Wittenberg, 1589, A₄^{1ab}

BARANYAI DECSI 1990 – BARANYAI DECSI János, *Útleírás (1587)*, ford. TÓTH István, KULCSÁR Péter, TARDY Lajos = KOVÁCS-MONOK 1990, 247-265.

BARNA-STEMLER-VOIGT 2004 – „*Igniculi sapientiae*”: *Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens des Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek, 1998: János Baranyai Decsi Festschrift (Libri de libris)*, szerk., BARNA Gábor, STEMLER Ágnes, VOIGT Vilmos, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Osiris, 2004.

BARNES 1938 – Annie BARNES, *Jean Le Clerc (1657-1736) et la République des lettres*, Paris, Droz, 1938.

BARNER 1977 – Wilfred BARNER, *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen, Niemayer, 1970.

BARTHA 1973 – *Studia et Acta Ecclesiastica III. Tanulmányok és szövegek a Református Egyház XVI. századi történetéből*, szerk., BARTHA Tibor, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973.

BARTHOLOMAEIDES 1817 – BARTHOLOMAEIDES János László, *Memoria Ungarorum, qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*, Bp., Trattner, 1817.

BARTÓK-FAJT-GÖRÖG-HEVESI-MARÓTHY 2014 – *Vers. Verstan, poétika, trópusok a 15-17. Századi Európában. Fiatalok Konferenciája 2013*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, HEVESI Andrea, MARÓTHY Szilvia, Bp., reciti, 2014.

BÉKÉS-KASZA-LENGYEL 2015 – *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15-18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, LENGYEL Réka, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015.

BÉKÉS-TEGYEY 2012 – *Convivium Pajorin Klára 70. Születésnapjára*, szerk., BÉKÉS Enikő, TEGYEY Imre, Debrecen-Budapest, Debrceni Egyetem Sokszorosítóüzeme, 2012.

BÉKÉSI-JANKOVICS-KÓSA-NYERGES 1993 – *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon I-III.*, szerk., BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp.-Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság-Scriptum Kft., 1993.

BELIDA 1576 – Johannes BELIDA, *Aliud = Propemptica in Gratiam Honesti et Docti Iuvenis Hieronymi Bardenii Ostervicensis, Magdeburga Witebergam abeuntis, scripta ab amicis*, Magdeburg, 1576, A₄-A₅^b

BENCÉDI é.n. – BENCÉDI József, *Filicki János élete és költészete*, kézirat, MTA ITI Archívum, é.n.

- BENE 2012 – BENE Sándor, *Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről)* = KECSKEMÉTI-TASI 2012, 139-188.
- BEREGSZÁSZI 1569 – BEREGSZÁSZI Péter, *Propemptikon in discessum, ornatissimorum iuvenem D. Iohannis Beregazii, et Iohannis Bonifacii Debreczini e gymnasio celebri Varadiensi Vitebergam proficiscentium scriptum a Petro Beregazio Anno M. D. LXVIII. XX. Iulii*, Wittenberg, 1569.
- BERLÁSZ 1975 – BERLÁSZ Jenő, *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról. Erdélyi analekták 1598-ból – A zágrábi Corvin-kódex*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1972, Bp., 2015-244.
- BINDER 1976 – *Utazások a régi Európában*, vál., előszó, jegyz., BINVER Pál, Bukarest, Kriterium, 1976.
- BÍRÓ-BOKA 2014 – *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások*, szerk., BÍRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad-Bp., Patium-reciti, 2014.
- BITSKEY-OLÁH 2004 – *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban* (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studia Litterarum 30), szerk., BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.
- BITSKEY 2006a – BITSKEY István, *Mars és Pallas között. Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban* (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarum 37), Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006.
- BITSKEY 2006b – BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban*= BITSKEY 2006a, 37-61.
- BOD 1766 – BOD Péter, *Magyar Athénás*, Szeben, 1766.
- BOD 1982 – BOD Péter, *Magyar Athenas* (Magyar Hírmondó), vál. s.a.r., jegyz., TORDA István, Bp., Magvető, 1982.
- BOLBERITZ 2005 – BOLBERITZ Pál, *Nicolaus Cusanus recepciója Laskai Csókás Monedulatus Péter „De homine” című művében* = FODOR-TARJÁNYI 2005, 23-43.
- BORZSÁK 1965 – BORZSÁK István, *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*, ItK, 1965, 443-466.
- BRECHT 2000 – Martin BRECHT, *Luther und die Türken* = GUTHMÜLLER-KÜHLMANN 2000, 9-27.
- BRUNNER-HAMM-HERWEG-LÖSER-RETTELBACH 2002 - *Dulce bellum inexpertis. Bilder des Krieges in der deutschen Literatur des 15. und 16. Jahrhunderts* (Imagines Medii Aevii. Interdisziplinäre Beiträge zur Mittelalterforschung 11), hrsg. Horst BRUNNER, Joachim HAMM, Mathias HERWEG, Sonja KERTH, Freimut LÖSER, Johannes RETTELBACH, Wiesbaden, Reichart, 2002.

- BURKE 1999 – Peter BURKE, *Humanism and Friendship in Sixteenth-Century Europe* = HASELDINE 1999, 251-261.
- BURKE 2006 – Peter BURKE, *Útmutatás az utazástörténet számára*, ford. KÁRMÁN Gábor, Korall, 2006, 5-24.
- Bursa Vitteb. ab An. 1546 ad Ann. 1608*, kézirat,
- CAIRNS 1986 – Francis CAIRNS, *The Poetices Libri Septem of Julius Caesar Scaliger. An Unexplored Source*, Res Publica Litterarum IX. Studies in Classical Tradition, The University of Kansas, 1986, 49-57.
- CAIRNS 2006 – Francis CAIRNS, *Sextus Propertius, the Augustan elegist*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- CAIRNS 2007 – Francis CAIRNS, *Generic Composition in Greek and Roman Poetry. Corrected and with New Material*, Michigan Classical Press, 2007.
- CALEPINUS 1605 – Ambrosius CALEPINUS, *Dictionarium undecim linguarum iam postremo accurata emendatio*, Bázél, 1605.
- CALEPINUS 1616 – Ambrosius CALEPINUS, *Dictionarium undecim linguarum: iam postremo accurata emendatione, atque infinitorum locorum augmentatione, collectis ex bonorum auctorum monumentis*, Bázél, 1616.
- CAREY-JOWITT 2012 – *Richard Hakluyt and Travel Writing in Early Modern Europe*, ed. Daniel CAREY, Calire JOWITT, Farnham, Ashgate, 2012.
- Carmina Propemptica, in honorem reverendi et nobilis viri, D. Martini Eisengreinii, SS. Theologiae Licentiati, Praepositi Mosburgensis, ac Illustrissimi Bavariae Principis Consilarii etc. cum Ingolstadio Romam discederet. Mense Ianuario, Anno M.D.LXVI*, Ingolstadt, 1566.
- Carmina Propemptica in honorem eximia pietate, singulari eruditione, modestia, humanitate omniumque virtutum dotibus ornatissimi viri, D: Iohannis L. Danoczii, post felicem in studiis Theologicis ac Philosophicis profectum ex inclyta Witebergensium Academia in patriam Ungariam redituri: scripta amoris et benevolentiae ergo ab amicis et popularibus. 6. Calend. Decemb. Anno novissimi seculi, M.D. LXXXVI.*, Wittenberg, 1586.
- CARRI 1577 – Alexander CARRI, *Viatorium, seu (Si id mavis) Itinerarium ex utroque testamento*, Urbino, 1577.
- CELTIS 1494 – Conrad CELTIS, *Ars versificandi et carminum Conradi Celtis protucii poete laureati*, Leipzig, 1494.
- CONRADI TANGERMUNDENSIS 1576 – PAULUS CONRADI TANGERMUNDENSIS, *Aliud = Propemptica in Gratiam Honesti et Docti Iuvenis Hieronymi Bardenii Ostervicensis, Magdeburga Witebergam abeuntis, scripta ab amicis*, Magdeburg, 1576, A₄^b-A₄^{3a}

- CONRADY 1955 – Karl Otto von CONRADY, *Die Erforschung der neulateinischen Literatur. Probleme und Aufgaben*, Euphorion, 1955, 413-455.
- CONRADY 1962 – Karl Otto von CONRADY, *Lateinische Dichtungstradition und deutsche Lyrik des 17. Jahrhunderts*, Bonn, Bouvier, 1962.
- CORVINUS 1496 – Laurentius CORVINUS, *Carminum structura magistri Laurentii Corvini Novoforensis cum exemplari positione, brevissimoque facili et certissimo modo veniendi in omnium sillabarum quantitatem*, Leipzig, 1496.
- CRANE 1993 – Mary Thomas CRANE, *Framing Authority: Saying, Self and Society in Sixteenth-Century England*, Princeton, PUP, 1993.
- CSAHOLYI 1587 – CSAHOLYI János, *Elegia propemptiké in honorem erudita pietate, singulari doctrina ac laudata morum gravitate ornatissimi viri, Dn. Iohannis Varsani ...*, Wittenberg, 1587.
- CSEPREGI 2014 – CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján* (Humanizmus és Reformáció 34), Bp., Balassi, 2013.
- CSIBRÁDI 1588 – CSIBRÁDI Mihály, *Aliud propempticon = Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinae laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czandio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno M. D. LXXXVIII. XXII. Januarii*, Wittenberg, 1588, A₃^{ab}
- CSÖRSZ RUMEN-HEGEDŰS-VADERNA 2009 – *Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára I.*, szerk., CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, Bp., reciti, 2009.
- DANKANITS 1990 – DANKANITS Ádám, *Laskai Csókás Péter könyvei* = MONOK-PETNEKI 1990, 33-35.
- DEBRECENI N. é.n – DEBRECENI N. Ferenc, c.n. = *Propemptica in honorem nobilissimi, piissimi, doctissimi ac reliquis animi dotibus ornatissimi iuvenis Dn. Sigismundi Peczi de Uyfalu, cum post pertextam suorum studiorum telam ex inclita Witebergensium Academia, quo ex Argentorensi Academia concesserat, in Ungariam rediret XXV. Martii Anno salutiferi partus*, Wittenberg, é.n.
- DEÉ NAGY 1997 – Deé Nagy Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997.
- DEÉ NAGY 1999 – Deé Nagy Anikó, *Tanárok könyvei a marosvásárhelyi Kollégium Könyvtárában* = GAZDA 1999, 54-61.
- DEÉ NAGY 2001 – Deé Nagy Anikó, *A Marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár Ex Librisei*, Bp.-Kolozsvár, Balassi-Polis, 2001.

- DEÉ NAGY-SEBESTYÉN-SPIELMANN – VAKARCS 2002 – *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. Évfordulójára 1802-2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 2002.
- DÉZSI 1886 – DÉZSI András, *Az ifjú Tóbiásnak házasságáról való história énekbe szerzetett* = SZILÁDY 1886, 58-70.
- DOBOZY-KISS-LOVAS-SZILÁGYI 2010 – *Epika: fiatal kutatók konferenciája: tanulmánykötet*, szerk., DOBOZY Nóra, KISS Béla, LOVAS Borbála, SZILÁGYI Emőke Rita, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2010.
- DÖRNYEI-SZÁLKA 1990 – *Régi magyar könyvtár III. kötet: magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások*. Összeáll. DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1990-
- DRESSER 1589 – Matthaëus DRESSER, *Ioanni Garaio, Ungaro, amico optimo, Matthaëus Dresserus S. D: P. = Propemptika ornatissimo aequè ac doctissimo viros, Sanctaeque pietatis, vitae item inculpatae candidato, Dn. Ioanni Garai Tholnensi, post foecundissimam studiorum humaniorum messem duos annos summa cum plerorumque laude Witebergae finitam in patriam Ungariam dextris avibus profecturo*, Wittenberg, 1589, A₂^a-A₃^{2a}
- EKMAN 2007 - *Den litterära textens förändringar. Studier tillägnade Stina Hansson*, szerk., Stefan EKMAN, Stockholm, Stehag, 2007.
- EKREM 1996 – *Reformation and Latin Literature in Northern Europe*, hrsg. Inger EKREM, Oslo-Boston, Scandinavian Press, 1996.
- ERASMUS 1522 – Desiderius ERASMUS, *Antibarbarorum liber unus*, Argentoratum, 1522. *Elegiae propempticae in honorem erudita pietate, singulari doctrina, ac laudata morum gravitate ornatissimi viri, Dn: Iohannis Varsanii, ex inclyta Witebergensium Academia post felicem biennii spacio in studiis Theologicis et philosophicis profectum, redituri in Patriam Ungariam 8 Maii*, Wittenberg, 1587.
- ELLINGER 1929 – Georg ELLINGER, *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im 16. Jahrhundert 1-2.*, Berlin, de Gruyter, 1929.
- ERDÉLYI 1857 – ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet történelméhez*, Sárospataki Füzetek, 1857/1, 50-63.
- ESKILDSSEN 2004 – Kasper Risjberg ESKILDSSEN, *How Germany Left the Republic of Letters*, *Journal of History of Ideas*, 2004, 421-432.
- ESZLÁRI 1588 – ESZLÁRI Demeter, *Aliud = Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinae laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czanadio, seniori Coetus Ungarici Viteberga*

studiorum causa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno M. D. LXXXVIII. XXII. Januarii, Wittenberg, 1588, B₁^b-B₂^b.

FABINY 1984 – *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. Évfordulójára*, szerk. FABINY Tibor, Bp., Magyar Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984.

FAZAKAS 2007 – FAZAKAS Gergely Tamás, „...tetszett az Úristennek [...] gyámoltalan árvák seregébe béírni”. *Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban* = BALÁZS-GÁBOR 2007, 259-278.

FÉLEGYHÁZI 1587a – FÉLEGYHÁZI István, *Alia = Elegiae propempticae in honorem erudita pietate, singulari doctrina, ac laudata morum gravitate ornatissimi viri, Dn: Iohannis Varsanii, ex inclyta Witebergensium Academia post felicem biennii spacio in studiis Theologicis et philosophicis profectum, redituri in Patriam Ungariam 8 Maii*, Wittenberg, 1587, B₂^a-B₃^a.

FÉLEGYHÁZI 1587b – FÉLEGYHÁZI István, *Alia eiusdem = Elegiae propempticae in honorem erudita pietate, singulari doctrina, ac laudata morum gravitate ornatissimi viri, Dn: Iohannis Varsanii, ex inclyta Witebergensium Academia post felicem biennii spacio in studiis Theologicis et philosophicis profectum, redituri in Patriam Ungariam 8 Maii*, Wittenberg, 1587, B₃^b.

FELINUS 1589 – Adamus FELINUS, *Aliud = Propemptica in discessum orthodoxae pietatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliarum virtutum laude praestantissimi Viri, Dn. Alexandri R. Szamosközii, post exhaustos Philosophicos et Theologicos labores ex inclyta Witebergensium Academia in patriam Ungariam redeuntis, Anno 1589. 3. Die Spetembris*, Wittenberg, 1589, B₃^{ab}.

FODOR 1997 – FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája*, *Történelmi Szemle*, 1997/1, 21-49.

FODOR-TARJÁNYI 2005 – „*Akik az igazságra oktattak sokakat...*”: *A 65 éves Rózsa Huba köszöntése*, szerk., FODOR György, TARJÁNYI Béla, Bp., Szent István Társulat, 2005, 23-43.

FORGÁCH 1587 – FORGÁCH Mihály, *Oratio de peregrinatione et eius laudibus cum ex insigni Argentoratensi quo ante missum fuerat in celeberrimam Witebergensem Academiam venisset*, Wittenberg, 1587.

FORGÁCH 1970 – FORGÁCH Mihály, *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola Typografikai Tanszéke, 1970.

FORGÁCH 1990 – FORGÁCH Mihály, *Beszéd az utazásról és dicsőségről* = KOVÁCS-MONOK 1990,

FOERSTEMANN 1841-1934 – *Album Academiae Witebergensis 1502-1602*. 1-3. Hrsg. C: E: Foerstemann, Leipzig-Halle, 1841-1934.

- FRAKNÓI 1873 – FRAKNÓI Vilmos, *A hazai és a külföldi iskolázás a XVI. században*, Bp., Eggenberger F., 1873.
- FRAKNÓI 1875 – FRAKNÓI Vilmos, *Adalékok a hazai és a külföldi iskolázás történetéhez a XV. és a XVI. században*, Századok, 1875, 667-677.
- FRISCHLIN 1587 – Nicodemus FRISCHLIN, *Suo Joanni Czanadio, redituro in patriam = Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinae laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czanadio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno M. D. LXXXVIII. XXII. Januarii*, Wittenberg, 1588, A₂^a-A₃^a.
- FUCHS 1993 – Juliane FUCHS, *Wünsche und Glückwünsche. Gelegenheitsgedichte zur Hochzeit vom 17. bis 19. Jahrhundert* = RAUTENBERG 1993, 98-110.
- FUCHS 1994 – Juliane FUCHS, *HimmelFess und Glückes Schutz. Studien zu Bremer Hochzeitsgedichten des 17. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main-Berlin-Bern, Lang, 1994.
- FUMAROLI 1988 – Marc FUMAROLI, *The Republic of Letters*, Diogenes, 1988, 129-154.
- GAERTNER 1936 – Adelheid GAERTNER, *Die englische Epithalamienliteratur im siebzehnten Jahrhundert und ihre Vorbilder*, Coburg, 1936.
- GALAVICS-HERNER-KESERŰ 1990 – *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére* (Adattár a XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10), szerk., GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1990.
- GAZDA 1999 – *Kőrösi Csoma Sándor és tudományos műhelyeink*, szerk., GAZDA József, Spesiszentgyörgy, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 1999.
- GELLÉRI 2006 – GELLÉRI Gábor, *Az amazonastól az amazonokig. Egy tökéletes utazás visszhangjai*, Korall, 2006, 54-71.
- GMELIN 1932 – Hermann GMELIN, *Das Prinzip der Imitatio in den romanischen Literaturen der Renaissance*, Romanische Forschungen, 1932, 83-360.
- GÖLLNER 1986 – Carl GÖLLNER, *Turcica. Die europäischen Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts*, Valentin Koerner Verlag, 1986.
- GRANE-HORNBY 1990 – *Die Dänische Reformation vor ihrem internationalen Hintergrund/The Danish Reformation Against its International Background* (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte 46), hrsg. Leif GRANE, Kai HORBY, Göttingen, Vadenhoeck & Rupprecht, 1990.
- GRÄSSER - EBERBACH 1993 – Ingeborg GRÄSSER-EBERBACH, *Helias Eobanus Hessus. Der Poet das Erfurter Humanistenkreises*, Erfurt, Verlashaus Thüringen, 1993.
- GRÖNENBERG 1587 – Simon GRÖNENBERG, *Ad ornatissimum et doctissimum virum, Dn. Iohannem Varsanium Ungarum = Elegiae propempticae in honorem erudita pietate, singulari doctrina, ac laudata morum gravitate ornatissimi viri, Dn: Iohannis Varsanii, ex inelyta*

- Witebergensium Academia post felicem biennii spacio in studiis Theologicis et philosophicis profectum, redituri in Patriam Ungariam 8 Maii*, Wittenberg, 1587, A₁^b
- GUTHMÜLLER-KÜHLMANN 2000 – *Europa und die Türken in der Renaissance* (Frühe Neuzeit 54), hrsg. Bodo Guthmüller, Wilhelm Kühlmann, Tübingen, Niemayer, 2000.
- GYULAI 1586 – GYULAI BÚZÁS Mátyás, *Aliud = Carmina Propemptica in honorem eximia pietate, singulari eruditione, modestia, humanitate omniumque virtutum dotibus ornatissimi viri, D: Iohannis L. Danoczii, post felicem in studiis Theologicis ac Philosophicis profectum ex inclyta Witebergensium Academia in patriam Ungariam redituri: scripta amoris et benevolentiae ergo ab amicis et popularibus. 6. Calend. Decemb. Anno novissimi seculi, M.D. LXXXVI.*, Wittenberg, 1586, A₂^b-A₃^{2a}
- HARSTING 1994 – Pernille HARSTING, *The Golden Method of Menander Rhetor. The Translations and the Reception of the peri epideiktikon in the Italian Renaissance*, *Analecta Romani Instituci Danici*, 1994, 139-157.
- HARSTING 1995 – Pernille HARSTING, *Latin Valedictory Poems of the 16th Century. Tradition and Topicality of a Classical Genre* = SKAFTE-JENSEN 1995, 203-218.
- HARSTING 1999 – Pernille HARSTING, *Should One Marry? On the Use of a Classical Rhetorical Theme in Early Lutheran Wedding Poetry*, *Classica et Medievalia*, 1999, 273-286.
- HARSTING 2000 – Pernille HARSTING, *From Melanchthonism to Mannerism: the Development of the Neo-Latin Wedding Poem in 16th Century Denmark*, *Chloe*, 2000, 289-318.
- HARSTING 2007 – Pernille HARSTING, *What's in a Title Page? Title-Page Topics of Neo Latin Epithalamia Printed in Sixteenth- Century Denmark* = EKMAN 2007, 230-240.
- HASELDINE 1999 – *Friendship in Medieval Europe*, ed. Julian HASELDINE, Stroud, Sutton, 1999.
- HELT 1589 – Georgius HELT, *Eccloga IPOIEMTIKH in discessum, incliti ac generosi domini, Michaelis Forgach liberi Baronis in Gyemes, ex inclita Academia Wittebergensi proficiscentia Domini sui clementissima debita gratitudinis et observantiae...*, Wittenberg, 1589.
- HELTAI 2008 – HELTAI János, *Művek és műfajok a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601-1655)*, Bp., Universitas - Országos Széchényi Könyvtár, 2008.
- HEREPEI 1972 – HEREPEI János, *Petrus Monedulatus Lascovius de Barovia magyar neve*, Magyar Könyvesház, 1972, 120-126.
- HESS 1979 – Günther HESS, *Deutsche Literaturgeschichte und neulateinische Literatur. Aspekte einer gestörten Rezeption* = TUYNMAN-KUIPER 1979, 493-539.
- HOLL 1993 – HOLL Béla, *„Budossó zarándok?”* = BÉKÉSI-JANKOVICS-KÓSA-NYERGES 1993, 533-540.

- HOLLER 2001 – HOLLER László, „*Feljegyzések az erdélyi magyar történelemről.*” *Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről és kéziratairól. Halálának 400. évfordulójára*, Magyar Könyvszemle, 2001, 273-300.
- HORÁNYI 1776 – HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum Pars II*, Bécs, 1776.
- H. HUBERT 1990 – H. HUBERT Gabriella, *Az éneklés Laskai Csókás Péter teológiai rendszerében*, ItK, 1990, 218-223.
- H. HUBERT 1993 – H. HUBERT Gabriella, *Laskai Csókás Péter peregrináció elmélete 1581-ből* = BÉKÉSI-JANKOVICS-KÓSA-NYERGES 1993, 550-
- HUECK 1982 – Monika HUECK, *Gelegenheitsgedichte auf Herzog August Bibliothek von Braunschweig-Lüneburg und seine Familie (1579-1666). Ein bibliographisches Verzeichnis der Drucke und Handschriften in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel* (Repertorien zur Erforschung der Frühen Neuzeit 4), Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 1982.
- HULME-YOUNGS 2002 – *The Cambridge Companion to Travel Writing*, ed. Peter HULME, Tim YOUNGS, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
- IJSEWIJN-SACRÉ 1998 – *Companion to Neo-Latin Studies II. Literary, Linguistic, Philological and Editorial Questions*, ed. Jozef IJSEWIJN, Dirk SACRÉ, Leuven, Leuven University Press, 1998.
- IMRE 1995 – IMRE Mihály, „*Magyarország panasza.*” *A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában* (Csokonai Könyvtár 5), Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.
- IMRE 2003a – *Retorikák a reformáció korából*, vál., s.a.r., IMRE Mihály (Csokonai Könyvtár. Források. Régi kortársaink 5), Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó (3. kiadás), 2003.
- IMRE 2003b – IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig* =IMRE 2003a, 399-452.
- IMRE 2011 – IMRE Mihály, *Matthäeus Dresser magyaroknak szóló ismeretlen könyvajánlása 1587-ből*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Acta Universitatis Szegediensis, 2011, 198-207.
- IMRE 2012a – IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról* (Nemzet, Egyház, Művelődés 7), Sárospatak, Hernád Kiadó, 2012.
- IMRE 2012b – IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája* = IMRE 2012a, 15-45.
- JACOBÆUS 1566 – Vitus JACOBÆUS, *Elegia M. Viti Jacobaei Poetae Laureati = Carmina Propemptica, in honorem reverendi et nobilis viri, D. Martini Eisengreinii, SS. Theologiae Licentiatii*,

Praepositi Mosburgensis, ac Illustrissimi Bavariae Principis Consilarii etc. cum Ingolstadio Romam discederet. Mense Ianuario, Anno M.D.LXVI, Ingolstadt, 1566, A₂-A₃^b.

JÄGER 1913 – Felix JÄGER, *Das antike Propemptikon und das 17. Gedicht von Paulinus von Nola*, Rosenheim, 1913.

JANKOVICS-JANKOVITS-SZILÁGYI-ZÁSZKALICZKY 2015 – *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk., JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., reciti, 2015.

JANKOVITS 2002 – JANKOVITS László, *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében* (Humanizmus és Reformáció 27), Bp., Balassi Kiadó, 2002.

JODOCUS 1588 – Andreas JODOCUS, *Ornatissimo viro, multiplici doctrina, pietate et virtute praestanti, Nicolao Tanco Debrecino Ungaro, anno commensali et in Christo fratri suo carissimo, reditum in patriam ex incluta Academia Witebergensia paranti Psalmum graduum secundum ceu epodion comitemque itineris addidit, numerus 121 = Propemptica honoratissimo... Nicolao Tancko Debrecino... ex Witebergensium Academia in Ungariam... 29. Septemb. ituro... consuetudinis memoria*, Wittenberg, 1588, A₂^{ab}

KAJU 2002 – Katre KAJU, *Die Beziehungen der antiken und neulateinischen Hochzetlieder an der Academia Gustaviana am Beispiel von Laurentius Ludenius*, Studia Humaniora Tartuensia, 2002, 1-32.

KARKÓI 1588 – KARKÓI Demeter, *Aliud = Propemptica viro integerrimo et politoris doctrinae laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czanadio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno M. D. LXXXVIII. XXII. Januarii*, Wittenberg, 1588, A₃^b-B^a

KECSKEMÉTI 1998 – KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században* (Historia Litteraria 5), Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998.

KECSKEMÉTI 2008 – KECSKEMÉTI Gábor, „*A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás*”. *A magyarországi retorikai hagyomány a 16-17. Század fordulóján* (Irodalomtudomány és Kritika. Tanulmányok), Universitas Könyvkiadó, 2008.

KECSKEMÉTI 2011 – KECSKEMÉTI Gábor, *Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse = KECSKEMÉTI-TASI 2011*, 149-156.

KECSKEMÉTI 2014 - KECSKEMÉTI Gábor, *Értelmiségi pályák a kora újkori Magyarországon: a tipikus és az egyéni = BÍRÓ-BOKA 2014*, 13-30.

KECSKEMÉTI-TASI 2011 – *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk., KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011.

- KECSKEMÉTI-TASI 2012 – *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25-28.*, szerk., KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv-és Irodalomtudományi Intézet, 2012.
- KENNY 1991 – Neil KENNY, *Curiosité and Philosophical Poetry in the French Renaissance*, Renaissance Studies, 1991/3, 263-277.
- KENNY 1998 – Neil KENNY, *Curiosity in Early Modern Europe: world histories*, Wiesbaden, Harrasowitz, 1998.
- KERÉNYI 1977 – KERÉNYI Károly, *Görög mitológia I. Történetek az istenekről és emberekről. II. Hérosztörténetek*, ford. KERÉNYI Grácia, Bp., Gondolat, 1977.
- KESERŰ 1969 – KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Universitatis Szegediensis, 1969, 3-46.
- KEVEHÁZI 1986 – KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig. (Adalékok Melanchthon magyarországi recepciójának első évszázadához)*, Szeged (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae 10), 1986.
- KIEL 2012 – Micah D. KIEL, *The „Whole Truth”: Rethinking Retribution in the Book of Tobit* (Library of Temple Studies 82), London, 2012.
- KIRWAN 2009 – Richard KIRWAN, *Empowerment and Representation at the University in Early Modern Germany: Helmstedt and Würzburg: 1576-1634* (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 46), Wiesbaden, Harrasowitz, 2009.
- KLANICZAY 1985 – KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadékai*, Bp., Szépirodalmi, 1985.
- KLANICZAY 1993 – KLANICZAY Tibor, *A magyar akadémiai mozgalom előtörténete* (Humanizmus és Reformáció 20), Bp., Balassi Kiadó, 1993.
- KLANICZAY 2001a – KLANICZAY Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció* (Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 4), vál. szerk., KLANICZAY Gábor, KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2001.
- KLANICZAY 2001b – KLANICZAY Tibor, *Az arisztokrácia és Justus Lipsius politikai gondolkodása* = KLANICZAY 2001a, 236-249.
- KNAPP 2014 – KNAPP Éva, *Volucris rota, vertitur anni. Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez*, ItK, 2014/1, 3-30.
- KONCZ 1891 – KONCZ József, *A wittenbergi akadémián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei mint forrásművek és pótlékok a Magyar Athenashoz*, ItK, 1891, 246-260.
- KONCZ 1896 – KONCZ József, *A marosvásárhelyi evang. Reform. Kollégium története*, Marosvásárhely, 1896.
- KÓNYA 1944 – KÓNYA Imre, *Kapcsolatok Sárospatak és Marosvásárhely között*, Sárospataki Református Lapok, 1944.

- KORETZKI 1977 – Gerd-Rüdiger KORETZKI, *Kasualdrucke: Ihre Verbreitungsformen und ihre Leser* = SEGEBRECHT-FROST-KNOLL 1977, 37-69.
- KOVÁCS 1988a – KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány*, Bp., Szépirodalmi, 1988.
- KOVÁCS 1988b – KOVÁCS Sándor Iván, *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében* = KOVÁCS 1988a, 94-200.
- KOVÁCS-MONOK 1990 – *Magyar utazási irodalom 15-18. század* (Magyar Remekírók), szerk., vál., KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, Bp., Szépirodalmi, 1990.
- KRESLINS - Jan KRESLINS, *A Safe Heaven in a Turbulent World: The University of Rostock and Lutheran Northern Europe* = EKREM 1996, 30-42.
- KRUMMACHER 1974 – Hans-Henrik KRUMMACHER, *Das barocke Epicedium. Rhetorische Tradition und deutsche Gelegenheitsdichtung im 17. Jahrhundert*, Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft, 1974, 89-147.
- LASKAI CSÓKÁS 1581 – LASKAI CSÓKÁS Péter, *Speculum exilii et indigentiae nostrae, sive libellus in quo utilis et divinus verum Deum vere invocandi modus traditur*, Brassó, 1581.
- LEROUX 2010 – *La Mythologie classique dans la littérature néo-latine. En hommage à Genevieve et Guy Demerson* (Collection ERGA. Littératures et représentations de l'Antiquité et du Moyen Age 12), szerk., Virginie LEROUX, Presses Universitaire Blaise Pascal, 2010.
- LIPSIUS 1590 – Justus LIPSIUS, *Epistolarum Selectarum Centuria*, Frankfurt, 1590.
- LISZKAI 1589 – LISZAKI Demeter, *Aliud = Propemptica in discessum orthodoxae pietatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliarum virtutum laude praestantissimi Viri, Dn. Alexandri R. Szamosközii, post exhaustos Philosophicos et Theologicos labores ex incluta Vitebergensium Academia in patriam Ungariam redeuntis, Anno 1589. 3. Die Spetembris, Wittenberg, 1589, A₃^{2b}-B^a.*
- LUDWIG 2012 - Walther LUDWIG, *Stammbücher vom 16. zum 18. Jahrhundert: Kontinuität und Verbreitung des Humanismus* (Noctes Neolatinae 18), Olms, Hildesheim, 2012.
- MACATANGAY 2013 – Francis C. MACATANGAY, *Micah. D. Kiel, The Whole Truth*, Journal of Hebrew Scriptures, 2013, http://www.jhsonline.org/reviews/reviews_new/review679.htm
- MACZAK 1995 – Antoni MACZAK, *Travel in Early Modern Europe*, Cambridge, Polity Press, 1995.
- MAIUS 1589 – Henricus MAIUS, *Aliud = Propemptika ornatissimo aequae ac doctissimo viros, Sanctaeque pietatis, vitae item inculpatae candidato, Dn. Ioanni Garai Tholnensi, post foecundissimam studiorum humaniorum messem duos annos summa cum plerorumque laude Witebergae finitam in patriam Ungariam deextis avibus profecturo*, Wittenberg, 1589, A₃^{2b}-B^a.

- MÁRIÁSSY 1588 – MÁRIÁSSY Zsigmond, *Aliud = Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinae laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czanadio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno M. D. LXXXVIII. XXII. Januarii*, Wittenberg, 1588, B₂^b-B₃^b.
- MARSH 2004 – David MARSH, *Julius Caesar Scaliger's Poetics. Poetics Libri Septem. Sieben Bücher über die Dichtkunst by Julius Caesar Scaliger. Manfred Fuhrmann, Luc Deitz, Gregor Vogt-Spira*, Journal of History of Ideas, 2004, 667-676.
- MARTYR VERMILIUS 1624 – Petrus MARTYR VERMILIUS, *Loci communes*, Genf, 1624.
- MÁTRAI 1961 – *Régi magyar filozófusok. XV-XVII. század*, szerk., vál., MÁTRAI László, Bp., Gondolat, 1961.
- MCKEON 1936 – Richard MCKEON, *Literary Criticism and the Conception of Imitation in Antiquity*, Modern Philology, 1936, 1-35.
- MELANCHTHON-SCHÜRER 1544 – Philipp MELANCHTHON - A. SCHÜRER, *Annotationes in M. Tulli Cicerois Dialogum de amicitia*, Lipcse, 1544.
- MENZEL 1570 – Philipp MENZEL, *Propempticon, inscriptum reverendo ac generis nobilitate clarissimo viro domino Ioanni Egolpho a Knoeringen, Eccéesiae Cathedralis apud Herbipolenses, et Augustanos Canonico, bonarum literarum, omnisque virtutis Patromo fidelissimo, quem Romam iter adornaret*, Ingolstadt, 1570.
- MIKÓ-VERŐ 2008 – *Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16-17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. Március 28-2008. Július 27.*, szerk., MIKÓ Árpád, VERŐ Mária, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2008.
- MILEWSKA-WAZBINSKA 2000 – Barbara MILEWSKA-WAZBINSKA, *The Turks in the Renaissance Latin Poetry of Poland* = GUTHMÜLLER-KÜHLMANN 2000, 437-442.
- MISKOLCI 1568 – MISKOLCI Pál, *Propemptikon = Propemptika pietate, eruditione, virtute et humanitate singulari ornatissimo viro D. Johanni O. Zikzai e celeberrima Academia Witebergensi in patriam redeunti amico antiqua necessitudinē coniunctissimo ...*, Wittenberg, 1568, A₂^a-A₃^b.
- MONOK-NÉMETH-TONK 1991 – *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely* (Adattár XVI/2). Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával s.a.r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptum, 1991.
- MONOK-NÉMETH-VARGA 1994 – *Erdélyi könyvesházak III. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források* (Adattár XVI/3), s.a.r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptum, 1994.
- MONOK-PETNEKI 1990 – *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár II.*, szerk., MONOK István, PETNEKI Áron, Szeged, JATE Központi Könyvtára, 1990.

- MONOS 1569 – MONOS Tamás, *Carmen Propempticon eruditione et pietate ornatissimo viro D. Iohanni Vetesio, domino et amico suo colendissimo Viteberga in Ungariam redeunti*, Wittenberg, 1569.
- MONOSTORI 1568 – MONOSTORI Mikós, *Aliud = Propemptika pietate, eruditione, virtute et humanitate singulari ornatissimo viro D. Iohanni O. Zikzai e celeberrima Academia Witebergensi in patriam redeunti amico antiqua necessitudinie coniunctissimo ...*, Wittenberg, 1568, A₄^b-A₄^{2a}.
- MÓRÉ 2009 – MÓRÉ Tünde, *Fertilitas és sterilitas a wittenbergi peregrináció költészetében* = TAKÁCS 2009, 71-84.
- MÓRÉ 2010 – MÓRÉ Tünde, *A törökök Baranyai Decsi János Commentariorum de Rebus Ungaricis ac Transylvanicis című művében* = DOBOZY-KISS-LOVAS-SZILÁGYI 2010, 37-47.
- MÓRÉ 2014 – MÓRÉ Tünde, *Az utazás laudatív ábrázolása Forgách Mihály wittenbergi beszédében* = TÓTH O. 2014, 111-124.
- MÓRÉ 2015 – MÓRÉ Tünde, *Utazás és kegyesség Laskai Csókás Péter Speculum exilii (1581) című művében*, Erdélyi Múzeum (megjelenés alatt)
- MUNDT 2003 – Lothar MUNDT, *Herzog Albrechts von Preussen zweite ochzeit (Königsberg 1550) in zeitgenössischen bukolischer Darstellung. Zwei lateinische Eklogen von Georg Sabinus und Andreas Münzer (Muncerus)*, Daphnis, 2003, 435-490.
- NÉMETH S. 1993 – NÉMETH S. Katalin, *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. München–New York–London–Paris, Saur, 1993.
- NÉMETHI 1588 – NÉMETHI Ferenc, *Eüphémia tón Mószón scripta eidem D. Iohanni Czanadio a Francisco Nimethino = Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinae laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czanadio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno M. D. LXXXVIII. XXII. Ianuarii*, Wittenberg, 1588, C₂^b-C₃^b.
- NIEHL 2000 – Rüdiger NIEHL, *Das Camena-Projekt. Neulateinische Dichtung aus dem deutschen Sprachraum im Internet*, Daphnis, 2000, 713-724.
- ŐZE 1991 – ŐZE Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet” – Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. Századi nyomtatott egyházi irodalom alapján* (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadvány 2), Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.
- ŐZE 2004 – ŐZE Sándor, *Apokaliptika és nemzettudat a XVI. Században Magyarországon* = BITSKEY-OLÁH 2004, 112-122.

ŐZE 2006 – ŐZE Sándor, *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. Századi magyar ütközőzóna népességénél* (METEM Könyvek 54), Bp., Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség, 2006.

PÁPAI PÁRIZ 1767 – PÁPAI-PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*, gond. KECSKEMÉTI Gábor, HARGITTAY Emil, THÍMÁR Attila, Bp., Universitas Könykiadó, (1767), 1995.

PICCA 1589 – Gregorio PICCA, *Itinerarium humanae vitae*, Róma, 1589.

PIGMAN 1978 – George W. PIGMAN, *The Metaphorics of Imitatio and Aemulatio*, Humanities Working Paper, 1978, 1-49.

PLETT 1994 – *Renaissance-Poetik. Renaissance Poetics*, ed. Heinrich F. PLETT, Berlin-NY, de Gruyter, 1994.

POLLEICHTNER 2005 – Wolfgang POLLEICHTNER, *The Bee Simile. How Vergil Emulated Apollonius in His Use of Homeric Poetry*, Göttinger Forum für Altertumswissenschaft, 2005, 115-160.

Propemptica in Gratiam Honesti et Docti Iuvenis Hieronymi Bardenii Ostervicensis, Magdeburga Witebergam abeuntis, scripta ab amicis, Magdeburg, 1576.

Propemptica in discessum eruditione, vita probata, pietateque praestantis viri D. Matthiae B. Iulani, post felicem et uberrimum studiorum suorum mercatum in patriam Ungariam redeuntis Viteberga 8. Maii, Wittenberg, 1587.

Propemptica viro integerrimo et politioris doctrinae laudibus ornatissimo, Dn. Joanni Czanadio, seniori Coetus Ungarici Viteberga studiorum caussa collecti, et in patriam Ungariam redituro, Anno M. D. LXXXVIII. XXII. Januarii, Wittenberg, 1588.

Propemptica honoratissimo... Nicolao Tancko Debrecino... ex Witebergensium Academia in Ungariam... 29. Septemb. ituro... consuetudinis memoria, Wittenberg, 1588.

Propemptica in discessum doctissimi viri, pia eruditione, erudita pietate, ac morum integritate praestantissimi, Domini Demetrii Ezlarini, post felicem studiorum preofectum, in Patriam Hungariam redeuntis Calend. Spetemberis, Anno Domini 1589, scripta ab amicis et popularibus, amoris et benevolentiae ergo, Wittenberg, 1589.

Propemptica in honorem nobilissimi, piissimi, doctissimi ac reliquis animi dotibus ornatissimi iuvenis Dn. Sigismundi Peczi de Uyfalu, cum post pertexam suorum studiorum telam ex inclyta Witebergensium Academia, quo ex Argentorensi Academia concesserat, in Ungariam rediret XXV. Martii Anno salutiferi partus, Wittenberg, é.n.

Propemptica in discessum orthodoxae pietatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliarum virtutum laude praestantissimi Viri, Dn. Alexandri R. Szamosközii, post

exhaustos Philosophicos et Theologicos labores ex inclyta Vitebergensium Academia in patriam Ungariam redeuntis, Anno 1589. 3. Die Septembris, Wittenberg, 1589.

Propemptika ornatissimo aequae ac doctissimo viros, Sanctaeque pietatis, vitae item inculcatae candidato, Dn. Ioanni Garai Tholnensi, post foecundissimam studiorum humaniorum messem duos annos summa cum plerorumque laude Witebergae finitam in patriam Ungariam deextis avibus profecturo, Wittenberg, 1589.

Propemptikon in honorem pietate, doctrina, reliquisque virtutum generibus ornatissimi viri D. Iohannis S. Tolnaei cum post felicem suorum studiorum mercaturam ex celeberrima Witebergensi Academia in Ungariam redire sinceram necessitudine ergo scriptum ab amicis et popularibus, Wittenberg, 1588

QUAD 1600 – Matthias QUAD, *Deliciae Germaniae, sive totius Germaniae itinerarium: complectens indicem verum omnium viarum, per quas commodissime ex urbibus, oppidis, castris tam superioris quam inferioris Germaniae singulis ad eorum singula iter institui possit, Köln, 1600.*

RAULIN 1514 – Jean RAULIN, *Itinerarium Paradisi, Párizs, 1514.*

RAUTENBERG 1993 – *Über die Ehe. Von der Sachehe zur Liebesheirat. Eine Literatúrausstellung in der Bibliothek Otto Schäfer, Schweinfurt, 18. April – 31. Oktober.,* Hrsg. Ursula RAUTENBERG, Scheinfelt, Bibliothek Otto Schäfer, 1993.

RESKE 2007 – Christoph RESKE, *Die Buchdrucker des 16. Und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing (Beiträge zum Buch- und Bibliothekwesen 51), Wiesbaden, Harrasowitz, 2007.*

REUSNER 1580 – Nicolaus REUSNER, *Hodoeporicorum sive itinerum totius fere orbis libri VII, Bázel, 1580.*

RÉVÉSZ 1937 – RÉVÉSZ Imre, *Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570-1571-ben: újabb adalékok Debrecen János-Zsigmond -korabeli lelki válságához, Századok, 1937, 273-303.*

RITOÓKNÉ SZALAY 1986 – RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Balsaráti Vitus János magyar orvosdoktor a 16. Században, Orvostörténeti Közlemények, 1986, 13-42.*

RITOÓKNÉ SZALAY 2012a – RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kutak. Tanulmányok a XV-XVI. századi magyar művelődés köréből, Bp., Balassi Kiadó, 2012.*

RITOÓKNÉ SZALAY 2012b – RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoteáltjai a 16. században = RITOÓKNÉ SZALAY 2012a, 220-236.*

RITOÓKNÉ SZALAY 2012c – RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Miért Melanchthon? = RITOÓKNÉ SZALAY 2012a, 210-220.*

- ROCKENBERGER 2013 – Annika ROCKENBERGER, *Gelegenheitsdichtung in der Frühen Neuzeit. Resultate-Probleme-Perspektiven*, *Zetischrift für Germanistik*. Neue Folge, 2013/3, 642-654.
- ROVIRA 1979 – Juan Alcina ROVIRA, *La poesie neo-latine en Espagne au XVIe siecle* = TUYMANN-KUIPER-KESSLER 1979, 10-25.
- RUBIES 2007 – Joan-Pau RUBIES, *Travellers and Cosmographers: Studies in the History of Early Modern Travel and Ethnology*, London, Ashgate, 2007.
- RUPP-ROLOFF 1980 – *Akten des VI. Internationalen Germanisten-Kongresses. Basel. 1980. IV.* (Jahrbuch für Internationale Germanistik. Kongressberichte 8), hrsg. Heinz RUPP, Hans-Gert ROLOFF, Bern-Frankfurt am Main-Las Vegas, Lang, 1980.
- SCHEDE MELISSUS 1593 – Paulus SCHEDE MELISSUS, *In discessum illustrissimae heroinae Sabinae, principis Gaurenae, comitis Egmondanae, ex Palatinai n Belgicam: Propempticon scriptum a Paulo Melisso Franco, comite palatii, et equite, cive Romano*, Heidelberg, 1593.
- SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN 1980 – Maria SCHENKEVALD-VAN DER DUSSEN, *Hochzetisdichtung ind christlicher Glauba. Einige Epithalamien niederländischer Dichter* = RUPP-ROLOFF 1980, 31-37.
- SEBESTYÉN-SPIELMANN 2002 - SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, *A sárospataki(-gyulafehértvári) Református Kollégium Marosvásárhelyen őrzött könyvei* = DEÉ NAGY-SEBESTYÉN-SPIELMANN – VAKARCS 2002, 272-289.
- SEBESTYÉN-SPIELMANN 2001 – *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai: novumforum siculorum*, szerk., SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, Targu Mures, Biblioteca Judeteana Mures, 2001.
- SEBŐK 2005 – *Republic of Letters, Humanism, Humanities: Selected Papers of the Workshop Held at the Collegium Budapest in Cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999* (Workshop Series 15), ed. SEBŐK Marcell, Budapest, Collegium Budapest, 2005.
- SEGBRECHT 1977 – Wulf SEGBRECHT, *Das Gelegenheitsgedicht. Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der duetschen lyrik*, Stuttgart, Metzler, 1977.
- SEGBRECHT-FROST-KNOLL 1977 – *Gelegenheitsdichtung. Referate der Arbeitsgruppe 6 auf dem Kongress des Internationalen Arbeitskreises für Deutsche Barockliteratur Wolfenbüttel, 28.8.-31.8.1976* (Veröffentluchungen der Abteilung Gesellschaftswissenschaften und der Spezialabteilung 11), hrsg., Wulf SEGBRECHT, Dorette FROST, Gerhard KNOLL, Bréma, 1977.
- SKAFTE JENSEN 1995 – *A History of Nordic Neo-Latin Literature*, ed. Minna SKAFTE JENSEN, Odense, Odense University Press, 1995.
- SKAFTE JENSEN 2004 – Minna SKAFTE JENSEN, *Friendship and Poetry. Studies in Danish Neo-Latin Literature*, szerk., Marianne PADE, Karen SKOVGARD-PETERSEN, Peter ZEEBERG, Kopenhagen, Museum Tusculanum Press, 2004.

- SPIES 1994 - Marijke SPIES, *Between Epic and Lyric. The Genres in J.C. Scaliger's Poetices Libri Septem* = PLETT 1994, 260-273.
- SPRINGER 1955 – Elisabeth SPRINGER, *Studien zur humanistischen Epicediendichtung*, Diss., Wien, 1955.
- STACKELBERG 1956 – Jürgen V. STACKELBERG, *Das Bienengleichnis: ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Imitatio*, Romanische Forschungen, 1956, 271-293.
- STAGL 1983 – Justin STAGL, *Apodemiken. Eine rasonnierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17., und 18., Jahrhunderts* (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibend und Statistik), Schoningh, 1983.
- STAGL 2002 – Justin STAGL, *Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst der Reisens 1550-1800*, Wien, Böhlau Verlag, 2002.
- STENDALIUS, 1576 – Arnoldus STENDALIUS, *Aliud = Propemptica in Gratiam Honesti et Docti Iuvenis Hieronymi Bardenii Ostervicensis, Magdeburga Witebergam abeuntis, scripta ab amicis*, Magdeburg, 1576, B^a -B₂^b
- SZABÓ A. 1987a – SZABÓ András, *16. századi tanárok könyvei Sárospatakon*, Magyar Könyvszemle, 1987, 306-314.
- SZABÓ A. 1987b – SZABÓ András, *Mágocsy Gáspár és András udvara* = R. VÁRKONYI 1987, 263-278.
- SZABÓ A. 1989 – SZABÓ András, *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai* (Adattár a XVI-XVIII. Századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22), Szeged, 1989.
- SZABÓ A. 1990 – SZABÓ András, *A magyar későhumanizmus történetéhez. (Matthaeus Dresser és magyar barátai – Ambrosius Lam levele Máriássy Zsigmondhoz – A csegekátai Kátay család genealógiája a 16-17. században, Kátay Ferentől a család kihalásáig – Monai János levele ecsedi Báthory Istvánhoz* = GALAVICS-HERNER-KESERÚ 1990, 215-232.
- SZABÓ A. 1993 – SZABÓ András, *Magyarok Wittenbergben 1555-1592* = BÉKÉS-JANKOVICS-KÓSA-NYERGES 1993, 629-639.
- SZABÓ A. 1999 – SZABÓ András, *Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról* (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 2), Bp., Balassi, 1999.
- SZABÓ A. 2000 – SZABÓ András, *Die Türkenfrage in der Gesichtsauffassung der ungarischen Reformation* = GUTHMÜLLER-KÜHLMANN 2000, 275-281.
- SZABÓ A. 2004 – SZABÓ András, *A későhumanizmus irodalma Sárospatakon (1558-1598)*, (Nemzet, egyház, művelődés 1), Debrecen, Hernád Kiadó, 2004.

- SZABÓ A. 2005 – SZABÓ András, *Briefe und Korrespondenz im Späthumanismus. Drei Beispiele aus Ungarn: Matthias Thoracynomus, Sebastian Ambrosius Lahm und Mihály Forgách* = SEBŐK 2005, 183-197.
- SZABÓ A. 2013a – SZABÓ András, *Szepességtől Biharig. Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16-18. században* (Monographie Comaromiensis 8), Komárom, 2013.
- SZABÓ A. 2013b - SZABÓ András, *Coetus – natio – respublica – politia – societas – congregatio – collegium - gens. (A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatások tükrében 1555-1613)* = SZABÓ A. 2013a, 29-35.
- SZABÓ A. 2013c – SZABÓ András, *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesei Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében* = SZABÓ A. 2013a, 53-59.
- SZABÓ A. 2015a – SZABÓ András, *Majdnem történetíró. Forgách Imre befejezetlen munkája az 1588-as szikszói csatáról* = BÉKÉS-KASZA-LENGYEL 2015, 40-47.
- SZABÓ A. 2015b – SZABÓ András, *Magyarországi diákok a 16. századi strasbourgi főiskolán* = JANKOVICS-JANKOVITS-SZILÁGYI-ZÁSZKALICZKY 2015, 105-114.
- SZABÓ G. 1941 – SZABÓ Géza, *Geshichte Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555-1613*, Halle-Saale, Akademischer Verlag, 1941.
- SZABÓ K.- HELLEBRANT 1896 – SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár 3/1. kötet, Magyar szerzőktől külföldön 1480-1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1986.
- SZÁDOCZKI 2014 - SZÁDOCZKI Vera, *Neolatin elégiaköltészet a 18. századi magyar jezsuita oktatásban* = BARTÓK-FAJT-GÖRÖG-HEVESI-MARÓTHY 2014, 105-111.
- SZAMOSKÖZI 1587 – SZAMOSKÖZI Sándor, *Aliud = Propemptica in discessum eruditione, vita probata, pietateque praestantis viri D. Matthiae B. Iulani, post felicem et uberrimum studiorum suorum mercatum in patriam Ungariam redeuntis Viteberga 8. Maii*, Wittenberg, 1587.
- SZÉKELY 1880 - SZÉKELY Balázs, *Az szent Thóbiásnak egész históriája az szent Bibliából énekbe szerzetett* = SZILÁDY 1880, 325-333.
- SZENCI MOLNÁR 1604 – SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum ... Dictionarium Ungaricolatinum*, Nürnberg, 1604.
- SZENCI MOLNÁR 1647 – SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum ... Dictionarium ungaricolatinum*, 1647
- SZENTMÁRTONI SZABÓ 2012 – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *„Romulidae Cannas”, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője* = Békés-Tegyey 2012, 183-194.

- SZEPSI 1586 – SZEPSI Balázs, *Aliud = Carmina Propemptica in honorem eximia pietate, singulari eruditione, modestia, humanitate omniumque virtutum dotibus ornatissimi viri, D: Iohannis L. Danoczii, post felicem in studiis Theologicis ac Philosophicis profectum ex inclyta Witebergensium Academia in patriam Ungariam redituri: scripta amoris et benevolentiae ergo ab amicis et popularibus. 6. Calend. Decemb. Anno novissimi seculi, M.D. LXXXVI., Wittenberg, 1586, B^a-B₃^b*
- SZIKSZAI A. 1567 – SZIKSZAI Ambrus, *Carmen Propemptikon, eruditione et pietate praestantissimis viris ac iuvenibus Witeberga in patriam redeuntibus, D. Caspari Fabricio Debrehegi, Ioanni Miscolcio, Iacobo Thurio, Valentino Szentpéteri, Sigismundi Endridi, Georgio Sederkeni, Valentiono Eckio Bartphensi, Michäeli Mohino, et Andreae Agriensi, amicis suis carissimis et colendis, scriptum ab Ambrosio Szykszai Calendis Aprilis, Wittenberg, 1567.*
- SZILÁDY 1880 – *Régi Magyar Költők Tára II. XVI. századbeli magyar költők művei. Első kötet. 1527-1546, közzéteszi SZILÁDY Áron, Bp., A M.T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1880.*
- SZILÁDY 1886 – *Régi Magyar Költők Tára V. XVI. századbeli magyar költők művei. Negyedik kötet. 154?-1560. Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály, közzéteszi SZILÁDY Áron, Bp., A M.T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1886.*
- SZILY 1913 – SZILY Kálmán, *Helyreigazító adatok Calepinus Magyar-Latin szótárához, Magyar Nyelv 1913, 49-57.*
- SZÖGI 2011 – SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526-1700. Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Akademien 1526-1700 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17), Bp., ELTE Levéltára, 2011.*
- TAKÁCS 2009 – *Speculum. Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére, szerk. TAKÁCS Levente, Debrecen, Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Művészettörténet Tanszék, 2009.*
- TAKÁTS 2007a – TAKÁTS József, *Ismerős idegen terep – Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok, Bp., Kijárat, 2007.*
- TAKÁTS 2007b – TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett = TAKÁTS 2007a,*
- TAR 2013 – TAR Ibolya, *Horatius Vergilius-propemptikonja, AT, 2013, 99-109.*
- TARDY 1965 – TARDY Lajos, *Baranyai Decsi János, Hodoerporiconja (1587), Filológiai Közlöny, 1965, 359-371.*
- TOLNAI GARAI 1588 – TOLNAI GARAI János, *Aliud = Propemptikon in honorem pietate, doctrina, reliquisque virtutum generibus ornatissimi viri D. Iohannis S. Tolnaei cum post felicem suorum studiorum mercaturam ex celeberrima Witebergensi Academia in Ungariam redire sinceræ necessitudine ergo scriptum ab amicis et popularibus, Wittenberg, 1588, B_a-B₂^b*

- TONK-SZABÓ 1993 – TONK Sándor, SZABÓ Miklós, *Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a kora újkor folyamán* = BÉKÉS-JANKOVICS-KÓSA-NYERGES 1993, 491-501.
- TÓTH I. 2001 – TÓTH István, *Decsi Csimor János, a humanista költő*, Erdélyi Múzeum, 2001, 35-38.
- TÓTH O. 2014 – *Studia moralia: acta officinae programmata „OTKA” sustentatae in aedibus Universitatis Scientiarum Debreceniensis redacta*, red. Ursula TÓTH, Debrecen, DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszéke, 2014.
- TREU 1996 – Martin TREU, *Schule der Reformation – Schule der Humanismus: Die Begründung der Wittenberger Tradition* = EKREM 1996, 19-30.
- TRUNZ 1965 – Erich TRUNZ, *Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur* = ALEWYN 1965, 147-181.
- TUCKER 2003 – *Homo Viator. Itineraries of Exile, Displacement and Writing in Renaissance Europe*, ed. George Hugo TUCKER, Genf, Droz, 2003.
- TUFTE 1970 – Virginia TUFTE, *The Poetry of Marriage. The Epithalamium in Ruope and its Development in England* (University of Southern California, Studies in Comparative Literature 2), Los Angeles, Tinnon-Brown, 1970.
- TURÓCZI-TROSTLER 1961 – TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom-világirodalom. Tanulmányok I.*, Bp., Akadémiai, 1961.
- TUYNMAN-KUIPER-KESSLER 1979 – *Acta Conventus Neo-Latini Amstelodamensis. Proceedings of the Second International Congress of Neo-Latin Studies, Amsterdam 19-24, 1973*, ed., P. TUYNMAN, C. G. KUIPER, Edmund KESSLER, München, Wilhelm Fink, 1979.
- UNGVÁRI 1589 – UNGVÁRI F. János, *Aliud = Propemptica in discessum orthodoxae pietatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliarum virtutum laude praestantissimi Viri, Dn. Alexandri R. Szamosközii, post exhaustos Philosophicos et Theologicos labores ex inclyta Vitebergensium Academia in patriam Ungariam redeuntis, Anno 1589. 3. Die Septembris*, Wittenberg, 1589, A₂^b-A₃^{2a}.
- VADERNA 2009 – *Gróf Desewffy József és az alkalmi költészet* = CSÖRSZ RUMEN-HEGEDÜS-VADERNA 2009, 228-240.
- R. VÁRKONYI-SZÉKELY 1987 – *Magyar renszánsz udvari kultúra*, szerk., R. VÁRKONYI Ágnes, SZÉKELY Júlia, Bp., Gondolat, 1987.
- VARSÁNYI 1569 – VARSÁNYI Mihály, *Propemptikon, Ingenio, eruditione et morum honestate decorato iuveni domino Iohanni Bonifacio Debrecino, e Gymnasio Varadiensi Vitebergam proficiscenti, amico suo amicissimo*, Wittenberg, 1569.
- VARSÁNYI 1586 – VARSÁNYI János, *Aliud = Carmina Propemptica in honorem eximia pietate, singulari eruditione, modestia, humanitate omniumque virtutum dotibus ornatissimi viri, D:*

Iohannis L. Danoczii, post felicem in studiis Theologicis ac Philosophicis profectum ex inclyta Witebergensium Academia in patriam Ungariam redituri: scripta amoris et benevolentiae ergo ab amicis et popularibus. 6. Calend. Decemb. Anno novissimi seculi, M.D. LXXXVI., Wittenberg, 1586, A₃^{2b}-B^a.

VIIDING 2002 – KRISTI Viiding, *Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632-1635* (Dissertationes Studiorum Graecorum et Latinorum Universitatis Tartuensis 1), Tartu, TUP, 2002.

VIIDING 2007 – KRISTI Viiding, *Farewell Poems of Italian Humanists in Delitiae CC. Poetarum Italarum*, Studi Umanistici Piceni, 2007, 313-324.

WAQUET 1989 – Françoise WAQUET, *Qu'est-ce que la République des Lettres? Essais sémantique historique*, Bibliothèque de l'école des chartes, 1989, 473-502.

WARNEKE 1995 – Sara WARNEKE, *Images of the Educational Traveller in Early Modern England* (Brill's Studies in Intellectual History 58), NY-London, Brill-Leiden, 1995.

WEINBERG 1942 – Bernard WEINBERG, *Scaliger versus Aristotle on Poetics*, *Modern Philology*, 1942, 337-360.

WELS 2010 – Volkhard WELS, *Einleitung. Gelegenheitsdichtung. Probleme und Perspektive ihrer Erforschung*, Chloé, 2010, 9-31.

WESTMAN 1979 – Rolf WESTMAN, *Observations on Neo-Latin Scholarship in Finland* = TUYNMAN-KUIPER-KESSLER 1979, 711-721

ZACHER 1976 – Christian K. ZACHER, *Curiosity and Pilgrimage. The Literature of Discovery in Fourteenth-Century England*, Baltimore-London, John Hopkins University Press, 1976.

ZOVÁNYI - ZOVÁNYI Jenő, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, (3. kiadás), Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodaájának Sajtóosztálya, 1977.

ZWINGER 1577 – Theodor ZWINGER, *Methodus apodemicae*, Bazel, 1577.